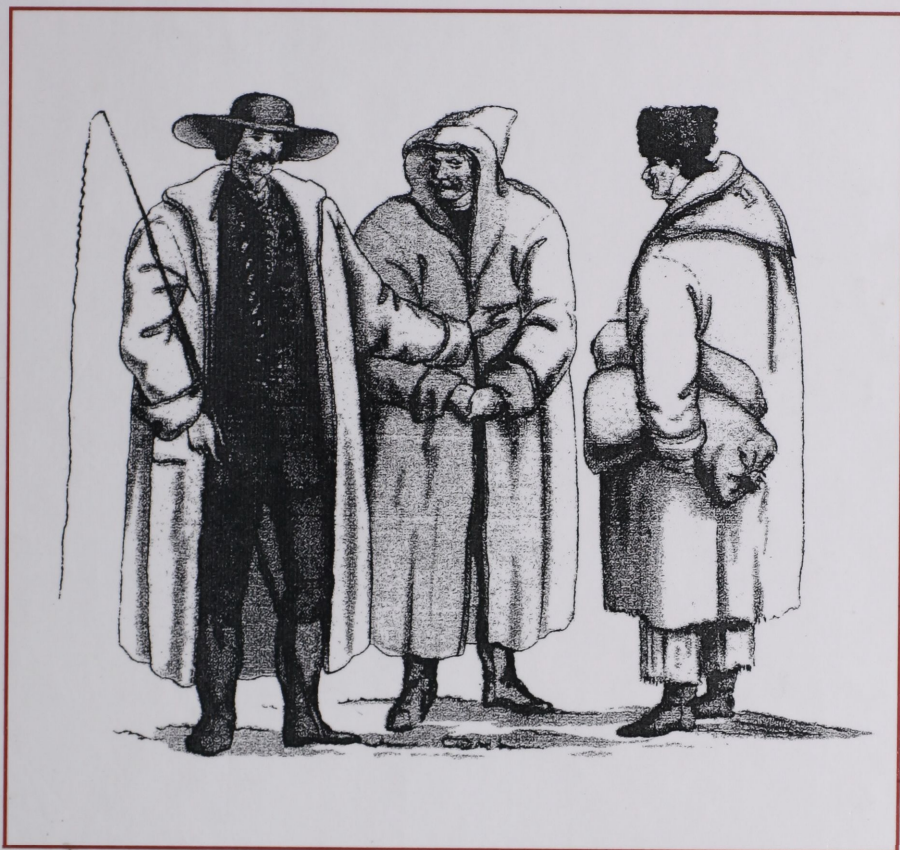

F 102

NÉPKULTÚRA – NÉPI TÁRSADALOM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓINTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE

XIX.

TÁRSADALOMNÉPRAJZI TANULMÁNYOK

TÁRSADALOMNÉPRAJZI
TANULMÁNYOK

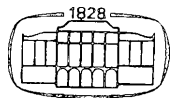
NÉPI KULTÚRA — NÉPI TÁRSADALOM

FOLCLORICA ET ETHNOGRAPHICA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓINTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE XIX.

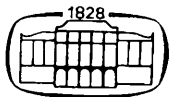
FŐSZERKESZTŐ
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

SZERKESZTŐ
SZILÁGYI MIKLÓS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÁRSADALOMNÉPRAJZI TANULMÁNYOK

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Megjelent
a Magyar Tudományos Akadémia
támogatásával

MTA NÉPRÁZSI
KUTATÓINTEZETE
KÖNYVTÁRA

LELTÁR: P-4.233

ISBN 963 05 7494 2

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35.

Első magyar nyelvű kiadás: 1998

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1998

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

TARTALOM

HOFFMANN TAMÁS: Barna vagy fekete? (Néprajzi elméletek német nyelven)	9
KOCSIS GYULA: A jázsági társadalom rétegei a 14—16. században	27
SZILÁGYI MIKLÓS: Halászati bérlet és szabad halászat a jobbágyfelszabadtás után	43
JAKSA ELEONÓRA: A paraszti vadászat legális és féllegális lehetőségei Magyarországon a 18—19. században	69
FÜLEMILE ÁGNES: Királyok nemzeti viseletben (Példák a nemzeti elemek megjelenésére a 19. századi európai udvari öltözködésben).....	91
FLÓRIÁN MÁRIA: A közrendűek szűrposztó öltözete (A csapó és szűrszabó árszabások néhány tanulsága).....	111
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Egyházak, iparosok, munkások	125
PÓCS ÉVA: Miért nők a boszorkányok?	135
JÁVOR KATA: A nemi sztereotípiák továbbélése és a szocializációs modell alakulása a nemi szerepre nevelésben (A varsányi példa)	155
MOHAY TAMÁS: „Franciások”. Szlovákiai magyar vendégmunkások franciaországi falvakban a két világháború között	173
BALOGH BALÁZS: Egy kisparaszti család gazdasági törekvései Tápon (1920—1959).....	191
SZABÓ PIROSKA: A magángazdálkodás visszatérése (Egy őrségi példa).....	205
TOMISA ILONA: Tisztartók — jobbágyok — uradalmi rendtartások (Szemelvények a Dessewffy család gazdasági irataiból)	217

SUMMARIES

TAMÁS HOFFMANN: Brown or black? (Ethnographic theories in German).....	25
GYULA KOCSIS: Layers of Jász society in the 14th—16th centuries	41
MIKLÓS SZILÁGYI: Fishing tenure and free fishing after the abolition of serfdom.	67
ELEONÓRA JAKSA: Legal and semi-legal possibilities of peasant hunting in 18—19th century Hungary	90
ÁGNES FÜLEMILE: Royalties in national dress (Some examples of national style court dress in Europe in the 19th century).....	109
MÁRIA FLÓRIÁN: Frieze (szűrposztó) garments of commoners (Some lessons drawn from the study of the price-limitations for weavers of frieze cloth and for tailors of frieze garments)	123
ATTILA PALÁDI-KOVÁCS: Churches, craftsmen, workers	134
ÉVA PÓCS: Why witches are women?	152
KATA JÁVOR: Survival of gender stereotypes and the development of the sociali- sation model in the formation of gender roles (The Varsány example).....	172
TAMÁS MOHAY: „Franciások”. Slovakian Hungarian seasonal workers in French villages between the two World Wars	190
BALÁZS BALOGH: Economic ambitions of a smallholder peasant family in Táp from 1920 until 1959	204
PIROSKA SZABÓ: The return of private farming (An example from Órség — Western Transdanubia, Vas County)	216
ILONA TOMISA: Bailiffs, servers, estate statutes (A contribution to the economy of the Dessewffy family estate in the 17th and 18th centuries according to their economic documents).....	235

HOFFMANN TAMÁS

BARNA VAGY FEKETE

(Néprajzi elméletek német nyelven*)

Gyakran jellemzünk színekkel intézményeket vagy szellemi mozgalmakat, a közgondolkodást alakító testületeket, kivált politikai pártokat. Vannak köztük vörösök, vannak feketék, újabban zöldek is. Régebben ezek a színek egészen mást jelentettek. A fekete történetesen csak a felvilágosodás óta társul a maradisághoz. Alighanem Voltaire emlegette feketének a klérust, s egyszersmind reakciónak. Julien Sorel a hadsereg és az egyház (vörös és fekete) közegében futotta karrierjét. Aztán 1814-ben — a forradalomban — a vörös lett a radikális változások szimbóluma. Mindennek ellenére sok királyságban továbbra is ragaszkodtak ahhoz, hogy a hatalom színe maradjon vörös. Ugyanígy a katolikus egyház is ezt tekintette az örömmünnepek reprezentásának. Egyidejűleg marxista pártokban bontottak vörös lobogót, a vér színére emlékeztető textília a barikádokról a pártházak tetejére került.

Ezekkel ellentétben a barna színhez úgyszólván csak Hitler pártjának kelléktárában ragaszkodtak. A barnaingesek nem alapszínhez, nem a koloritáshoz, hanem a csinálmanyhoz lettek hűek. Emlékükhöz kétes dicsőség társul.

Mindennek ellenére a barnát és a feketét mégis együtt emlegethetjük az elmúlt fél évszázadban. Közép-Európában mindkettő konzervatív testületekre emlékeztet. A fekete hagyományosan rendtisztelő vagy legalábbis annak látszatát kelti. A fekete öltözéket kedvelő politikusok szertartásosak és kerülik a radikalizmus látszatát. Egyszerűen csak maradiak, csaknem valamennyien a „jobbközép” tartományában mozognak. A radikalizmustól annyira idegenkednek, hogy — két emberöltővel ezelőtt — a barnaingesekkel is feloldhatatlan konfliktusaik támadtak. Hitler ideológusai ott ártottak a klérusnak, ahol tudtak. Persze a szellemi élet többi konzervatív testületével mégis igyekeztek együtt élni. A tolerancia — mondhatni — kölcsönös volt. A fekete konzervatívok zöme beilleszkedett a fennálló rendbe és túl is élte a nemzeti szocializmust. Ennek következtében az elmúlt fél évszázadban csaknem minden konzervatív irányzat abban a tévhitben osztozott, hogy minden úgy van jól, ahogy van, legfeljebb némi korrekcióra szorul. Nincs szükség radikális változásokra, nem kell hozzányúlni

* JACOBET, Wolfgang—LIXFELD, Hannjost—BOCKHORN, Olaf (hg.): *Völkische Wissenschaft. Gestalten und Tendenzen der deutschen und österreichischen Volkskunde seit der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts* c. müröl. BÖHLAU VERLAG, Wien—Köln—Weimar 1994. 733 p.

vagy pláne felforgatni az alapvető értékeket, ellenkezőleg, meg kell őrizni az alapokat és mindössze az építmény valamelyes átalakításával lehet a megváltozott igények szerint berendezkedni abban a világban, amely már alig hasonlít mindarra, ami régi.

Jószerevel ezek a nagyon régi hagyományokból táplálkozó illúziók bátorították és tartották fenn a reményt, hogy lehet élni az „örök értékek” szerint, a tudomány pedig arra való, hogy igazolja az elvek megbízhatóságát.

A tudományok társadalmi problémáinak feldolgozását ez a hit hatja át. Főleg az ideologikus tudományokban érhető tetten az illúzió és a megbízhatóság látszatával leplezett maradiság. Így alakul a néprajz tudománytörténete is. A főként etikai megfontolásokból táplálkozó disziplína ugyanis csaknem mindig a folyamatosság, az értékek megőrzésének igazolását tekintette feladatának.

A közelmúltban tizenöt német és osztrák néprajzos vállalkozott arra, hogy a német nyelven írott néprajz (Volkskunde) történetéről áttekintést nyújtson. Valamennyi szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért fonódott össze a legitim néprajzi tudományosság a barnaingesek fantazmagóriáival. Nem esik szó az egyetemes néprajz (Völkerkunde) eszmerendszerének változásairól, csupán a honi néprajz (Volkskunde) viselt dolgairól szerez tudomást az olvasó. Megkülönböztetett részletességgel és ideológiai, politikai érzékenységgel közlik ismereteiket a náci rezsim tudománypolitikájáról és arról a szellemi hagyatékról, amely reánk maradt ezeknek a rettenetes éveknek szegyeneként. Németországról és Ausztriáról esik szó. Hiányzik Svájc, Kelet- és Délkelet-Európa, Észak-Amerika német ajkú lakosságának néprajzi vizsgálatairól adható tudománytörténeti értékelésük. Ez azonban elhanyagolható veszteség.

Annak következtében, hogy a nemzeti-szocialista ideológia és a néprajz történelemfelfogásának összefüggéseit fel tudják tárni, mindenekelőtt a romantika eszmetörténeti funkcióit kell bemutatniuk. Erre a feladatra elsősorban Wolfgang JACOBET vállalkozik, aki egyben a kötet szerkesztője (nemkülönben spiritusz rektora) is. Viszszatekintve a kezdetekre, vázolja a romantika megkülönböztethető eszmetörténeti jegyeit, azt, hogy a történeti folyamatok iránt a romantikus gondolkodók mindig fogékonyabbak voltak, mint azok, akik — racionálisan, okozati összefüggéseket tételezve fel — egységes rendszerként, ám statikusnak látva a dolgokat, értelmezték a körülöttük lévő világot. A nehézségek abból támadtak, hogy a romantika történelemfelfogása szerint a dolgok egy-egy nép sorsában jutnak érvényre, miáltal ez a hagyomány, ám csakis és kizárólag annak a népnek sajátos teljesítménye, melynek vizsgálatát megejtjük. Itt tehát mindenekelőtt a kultúra hagyományozódásáról van szó. Csak a kultúráról, úgy, ahogy van (illetve, ahogyan sikerül felfogni), mindenesetre leválasztva a társadalom szociális szervezetéről és azokról a gazdasági folyamatokról, amelyek — ellentett érdekekben jutván felszínre az egyes társadalmi csoportok életmegnyilvánulásai során — meghatározó erővel motiválják valamennyi együvé tartozó ember magatartását, tudatos vagy sokszor nem is akaratlagos cselekedeteit. A német romantikusok (és később nyomukban mások is a kétszáz évvel ezelőtti civilizációk periferiáján) felfedezték a parasztot. Benne látták meg a hagyomány letéteményesét, a népkarakterológia jegyeinek reprezentatív képviselőjét. A nép sorsa (erre a következtetésre jutottak) olyan lesz, amilyen a paraszt jövője. Minthogy pedig a kilátások egyáltalán

nem voltak rózsások, sürgősen ki kellett találni valamit, amivel vissza lehet fordítani a pusztulással fenyegető paraszti sorsot. Ebben az elméletben nem fedezte fel senki sem a távoli kontinensek lakóit, nem is érdekelte őket „a jó vadember”, még kevésbé a távoli civilizációk sorsa, mondhatni senki sem volt kíváncsi a világtörténelmi távlatokra. A jelenvaló nyomorúság foglalkoztatta őket és szilárdul meg voltak arról győződve, hogy ez felszámolható, ha a múlt értékeit, a hagyományos örökséget megtisztítják a ráakódott szennytől, igazi szépségében ragyog majd a — parasztban maradék nélkül lakozó — „nép lelke”.

Ha leegyszerűsítjük mindazt, ami a társadalmak fejlődésére vonatkozó elméletek motivációját jelenti, akkor az európai gondolkodás történetében két fő irányzat ötlük szemünkbe. A gyarmatosító országokban az értelmiség felfedezte a távoli kontinenseken élő társadalmakat és elsősorban etikai mércével mérve őket állította példaként, a saját társadalmuk viselkedését kritizálva, maguk elé. A másik esetben viszont — gyarmatok hiányában — a vidék lett az erkölcsi példakép, a paraszt pedig a társadalmi megújulás záloga. A város, az ipari társadalom, a nyomor, a laza erkölcsök, a családok széthullása, a családi gazdaság helyett a nagyüzemek, a gyárak új, ipari szervezete fenyegető alternatíva volt számukra, melynek nincsenek hagyományai, s ezért nincs is jövője. Minthogy pedig a vidéken maradtak (elsősorban a parasztok) nincsenek tisztában helyzetükkel, a tudomány feladata az, hogy felvilágosítsa őket, mi végre vannak is a földön. Annál is inkább, mert a nemzet jövőjének biztosítékai, a parasztok, egy régi világból jöttek, a rendi társadalomból, ahol nem működtek a nemzet kohéziós erői, viszont csaknem minden — emberek közötti — kapcsolatot megerősítettek a rokoni összetartozás kötelékai, az emberek vallásos hite járta át gondolkodásukat, s a függőségnek az a tudata, melynek gyakorlati következményeként mindenki adót volt kénytelen fizetni olyan, nálánál tehetősebb embertársának, aki ennek fejében garantálta a neki adót fizetőnek azt, hogy dolgozhat, fizethet és egyáltalában, hogy életben marad. A rendszert (miként erről Voltaire gúnyolódott) a lehetséges világok legjobbjának szentesítette az egyház. A vallás volt hivatva a világban működő (és gyakran ellentett) érdekeket kiegyenlíteni, minden időben a szószék volt (és maradt) az indoktrináció leghatásosabb fóruma. Ha már nem sikerült az indulatokat megzabolázni, prédikációkkal mindig többet értek el a papok, mint a furkósbottal a földesurak, rendeletekkel, börtönökkel a hivatalnokok, s fegyverekkel a katonák. Ezért azután a papok úgyszólván mindenbe beleszóltak; még olyan ügyekben is volt véleményük, hogy miként építsék és díszítsék a parasztok lakóházaikat, milyen legyen ünnepi öltözküik, miként alakuljon a naptári év szokásainak rendje, s egyáltalában, mikor és miért ünnepelhetnek az emberek. Még a felvilágosodás oldalvizein evezők is csak a vallási tanításokkal elegyesen adhatták elő üdvtanaikat. Csak a múlt század dereka óta lehet nyíltan beszélni a társadalmak feszültségeiről és a bajok okáról. Más lapra tartozik, hogy a terápiát illetően a receptek nem mindig váltak be. Mindenesetre annyi bizonyos, hogy a problémák gazdasági összefüggéseit kellett megváltoztatniuk akkor, ha egy-egy társadalom életét új mederbe akarták terelni.

A parasztokra, a hagyományokra, a nemzeti múltra és a jövőre hivatkozó romantikus eszmék hirdetői azonban nemigen törődtek az ökonómiával. A kultúra például

sokkal jobban tetszett nekik. Történetesen Németországban a múlt század első harmada óta csaknem minden egyes új társadalomelméletet a kultúrából vezettek le. Nem szólva arról, hogy a társadalmi bajokra megoldást, azaz (a saját kifejezésével élve) „tudományos szociálpolitikát” kereső W. H. RIEHL kizárólag a kultúrában, a hagyományokban gondolkodva adta elő moralizáló eszme-futtatásait. A város, a gyár, a proletár a vidék, a paraszt ellentéte, aminthogy a kozmopolitizmus ellensége a nacionalizmusnak. A vidék, a haza, az isten, a család a boldogság letéteményese, sziget a modern világ szennyes áradatában, a múlt, a történelem, a hagyomány a kultúra pillérei, s ezeken nyugszik az egészséges társadalom. RIEHL üdvтана nem irodalmi alkotás, nem mese, hanem tudományos alapvetésnek szánt értekezés, ez a néprajz krédója.

Mindamellet a romantika múlt századi teljesítményeinek köszönhetjük azt, hogy a tudomány emberei elismerték a nép alkotóképességét, sőt voltak, akik szinte más tényezőnek nem is kívántak fontosságot tulajdonítani. Végeredményben ezeknek az erőfeszítéseknek köszönhetjük, hogy ma már sok mindent tudunk a kollektív tudatban jelen levő alkotások hagyományozódásának folyamatáról, holott ennek problémái a felvilágosodás értelmiségét és az előttük élőket egyáltalában nem érdekelték. A romantika eszméinek terjedése nyomán jöttünk rá arra, hogy a kisemberek környezeti kultúrája, az abban lezajló divathullámok, a tudat időszerűnek vélt megnyilatkozásai a mindenkori uralkodó csoportok hasonló funkcióit ellátó életmegnyilvánulásaival rokoníthatók, mert kölcsönhatásban vannak, sőt azt is meg tudjuk sok esetben állapítani, hogy milyen az időrendje és a terjedési iránya a szóban forgó hatásmechanizmusoknak. Miként hat egymásra a két kultúra? Olyan kérdés ez, amit teoretikusan vagy a történetíró igényével a romantika előtt tulajdonképpen sosem fogalmaztak meg, holott számtalanszor átérték az egész folyamatot és valamennyi következményét. De annak ellenére, hogy ismereteink jelentősen gyarapodtak, a romantika mégis akadályozta tisztánlátásunkat. Elsősorban azért, mert a romantikus felfogás elkötelezettjei sosem tudtak megszabadulni „a népiség” eszméjétől, ettől a zavaros fogalomtól, ami a tudományos gondolkodás legrégebbi kezdetei óta színezte a társadalmakról alkotott elképzeléseket, azóta pedig, hogy a nemzet és karakterológiája az írók, a jogászok, a történetírók, majd a belőlük lett politikusok mondanivalójára sűrű ködként telepedett le, nem is tudtak kijutni belőle. Mindig zavarta a tisztánlátást, ennek ellenére — mondhatni axiómaként — hivatkoztak rá. Kivált a demagógok, a populisták érveltek úgy, hogy mondanivalójukból „a népiség” (a németiség, a szlávosság, a gallság, a magyarság stb.) sose hiányozzon. Így tettek a nemzeti szocialisták, akik egyenesen minden megfontolást a „német népiség”-gel kapcsolatos szólalomoknak rendelték alá. Voltaképpen ezért élhette W. H. RIEHL reneszánszát a III. Birodalomban.

Azóta fél évszázad telt el, jó másfél emberöltő. Sok minden megváltozott szellemi környezetünkben, s kivált a gondolkodást befolyásoló tényezők működésében. Ezért lehet üdvözölni minden olyan kezdeményezést, amelynek során tisztábban látunk tudományunk múltjában, világosabbá válnak az okok és az összefüggések, minden ellenérdekelte kísérlet irritáló azok számára, akik a tudomány történetét kritikusan óhajtják szemügyre venni. A *Völkische Wissenschaft* szerzői is arra töreksznek, hogy tisztán lássunk tudományunk múltjában, oszoljon a köd. A tizenöt szerző mérleget von

a tudomány és a politika, a kultúra és az ideológia, a tanok és az indoktrinációs folyamatok eredményei között, igyekeznek tisztázni a tudomány szerepét a felismerésben és a tévedésekben, hatását az uralkodó eszmékre s magára a közgondolkodásra. Nagyon időszerű és nagyon jelentős mű ez a tanulmánykötet!

A német és az osztrák szerzőkolléktíva vállalkozását a mondottakon túlmenően a közelmúlt történelmi változásai is hitelesítik. A német egység létrejötte, az európai unió közelsége s a vele kapcsolatos programok időszerűvé teszik a romantika öröksége káros következményeinek feltárását. Másfelől a minden rendű és rangú nacionalizmus újraéledése a periférián és a félperiférián, nemcsak a harmadik világban, hanem Európának a harmadik világba csúszó országaiban is, arra figyelmeztetnek, hogy a társadalomtudományok (így a néprajz) szerepét ismét meg kell vizsgálni és újra kell értékelni korunk kihívásai közepe. Nyilvánvaló például, hogy Európában az elmúlt fél évszázad során felszámolódtak a hagyományos társadalmak utolsó maradványai. Nincs már — modell értékű — paraszt kontinensünkön. Már R. REDFIELD is Latin-Amerikában lelt rá. Tanítványai és módszerének követői azóta feltérképezték a harmadik világot, elsősorban arra a kérdésre keresve választ, hogy a modern civilizáció behatolása ebbe a közegebe milyen változásokat eredményez, miként számolja fel a paraszti lét ismérveit. Más szóval a problematika csaknem azonos azzal, amire a múlt századi kutatók Európában voltak kíváncsiak, csakhogy századunkban az érdeklődés fókusza eltolódott már kontinensünkről, hiszen maga a társadalom változott meg. Ezenközben azt kell tapasztalni, hogy a néprajz egyre kevésbé alkalmas a (POLÁNYI Károly hovatovább klasszikussá váló megfogalmazásával élve) „nagy átalakulás” ábrázolására. Kétségek merülnek fel szavahihetőségével kapcsolatban, és a tudomány válságos évtizedeket él át. Annyi kihívás éri a társadalom korszakalkotó áttrendeződése miatt a tudományt, hogy mondanivalóját kénytelen megosztani más szakágazatokkal. Néhány évtizede figyelhető meg, hogy történetírók tollából jelennek meg olyan értekezések, amelyekben a kisemberek életkörülményeinek, szellemi életüknek sztereotíp megnyilatkozásairól, a kultúra divatmechanizmusa alakulásáról olvashatunk, vagyis olyan témákról, amelyek korábban nem a historikusokat, hanem a néprajz művelőit foglalkoztatták. Csakhogy a két gárda által alkalmazott eljárások között jelentős különbségek vannak. A néprajzosokat a hagyományozódási folyamat érdekelte, a prehistóriától a modern időkig, s benne a népi-nemzeti arculat érvényesülése (vagy legalábbis azoknak a jelenségeknek az együttese, melyekkel kapcsolatban fel lehetett tételni az etnikai karakter kizárólagos, minden más tényezőnél dominánsabb, és csak a tanulmányozásra kiválasztott etnikumra korlátozódó megnyilatkozását), a történészeket pedig egy-egy korszak problémái ábrázolásának lehetősége, sokszor túltekintve a nemzeti határokon, a földrész egyik vagy másik sarkának egészéről adva áttekintést. A „mindennapok története” bemutatásának igénye tehát sok mindent kölcsönzött a néprajz és a szociológia megközelítési módszereiből, azoknak tudományos eljárásaitól, kiindulópontjától és következtetéseitől azonban eltért. Akármint is van, annyi bizonyos, hogy tudomásul vették: a kisemberek életkörülményei, kultúrájuk jóval lassabban változik, mint a társadalmi elit magatartása. Voltaképpen ez az oka annak, hogy a szaktudományok közül talán még egyik sem képes bemutatni a társada-

lom kulturális életének teljességét, hiányoznak az eszközei ábrázolni a társadalom kétféle kulturális arculatát, bár letagadhatatlan, hogy a két kultúra közötti kölcsönhatásokról sok mindent megtudunk az elmúlt két-három tudósgeneráció erőfeszítéseinek köszönhetően. Ez a problematika főként a néprajzosokat foglalkoztatta, s ma is a legtöbb szakmonográfia e tárgyban készül. Arra viszont a történészek fordítanak több figyelmet, hogy az emberek — a két kultúra kölcsönhatásának mechanizmusát működtetve — nemzedékenként más körülményeket teremtenek maguknak, mint amilyeneket őseiktől örökölték. A folyamat persze lassabban halad előre a társadalom piramisának széles paraszti talapzatában, mint a csúcson, a hatalmi elit csekély tömegében, amiből újabb ellentmondások származnak, s ezek messzemenően befolyásolják a kultúra alakulásának történetét.

Ezzel az ábrázolásmóddal — a kultúra, a hagyományok, a kisemberek életmegtnyilvánulásai történetének vizsgálatában — megkérdőjelezték a néprajzi elemzések konvencióinak fenntartását. A „népiség”-et legfőbb rendező elvként elfogadó irányzatok ugyanis azt a fából vaskarikát alkották meg, amely szerint a hagyomány ereje mindössze az ősi kulturális örökséget kohéziós tényezőként örökíti nemzedékről nemzedékre, de a divathullámok keletkezéséről nem voltak képesek magyarázattal szolgálni. Meglehet, ez a vélekedés újszerűnek tetszett a romantika felsarjadásának korában, de napjainkra már csak azok ragaszkodnak hozzá, akik hajlamosak a populista politikai divathullámmal vitetni öreg, rozoga bárkájukat. Jóval korszerűbb megoldást ígérnek azok, akik a kultúrszociológia módszereinek alkalmazásával remélik megszabadíthatni a néprajzot a múlt nyomasztó és felesleges terhétől. H. BAUSINGER már 1958-ban egy — Nürnbergben tartott — szociológus kongresszuson annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a néprajz csak akkor újulhat meg, ha megszabadul múltbeli örökségétől és kérdésfeltevésében és módszereiben a szociológiához idomul. Nem lesz többé múlt központú diszciplína, hanem arra törekszik, hogy a jelenben zajló folyamatokról adjon képet. A kínosan bántó provincializmus szűk kereteit európai távlatokkal cserélik fel. Empirikus vizsgálatokat végeznek, nem a marginalitásokkal töltik meg a tudomány ismerettartományát, hanem azokkal a tapasztalatokkal, amelyeket a társadalom legszélesebb metszetéből szereztek. Minderre a tudomány humanitárius elkötelezettsége is kényszeríti a néprajzosokat.

Ez a törekvés megfelelt a társadalomtudományokban lezajló változásoknak, a („kemény tudományok” mintájára bekövetkezett) statisztikai módszerek uralkodóvá válásának, a filológia révén előbányászott adatok tetszetős munkahipotézisbe állításának hajdani divatját felváltó „egzakt” eljárások kizárólagos uralmának, azonfelül a közép-európai egyetemeken is kötelező divattá vált tanok, ADORNO, POPPER, MARCUSE nézeteinek. A néprajz művelőinek többsége azonban nem sorakozott az új zászló alá. Azon voltak, hogy valamelyest módosítsák a régi módszereket, a múlt tudományának örökségét akarták gyarapítani. Ez a magatartás még a „tübingeni kör” tagjaira is (ahogyan BAUSINGER iskoláját emlegetik) érvényes. Ők is kompromisszumokat kötöttek, megmaradt a motívumkutatás, a variánsok vizsgálata, a struktúrák és funkciók elemzése tartományában (csak hogy ezt a korábbival összehasonlítva jóval szélesebb alapon végezték el!); az életutak vizsgálata sem szorult háttérbe, szóval sok min-

dent hasznosítottak mindabból, amit korábban a folklorisztika művelői tudhattak magukénak. Az életkörülmények, a környezeti kultúra, az anyagi műveltség, tehát a történelem kézzelfogható bizonyítékainak vizsgálata azonban idegen maradt számukra. Működési területük határait hajdanvolt folkloristák vonták meg! Az életmegnyilvánulások teljességének vizsgálata — ami mellett teoretikusként síkraszálltak — elmaradt, be kellett érni a folklorisztika korszerűsített és javított kiadásával.

Ennek megfelelően a „tübingeni kör” tagjai nem is tanúsítottak olyan militáns magatartást a néprajz régebben volt teljesítményeivel szemben. Ezt a hitvitázó hangot csak 1946-ban H. MAUS hallatta. A náci mítoszra és a néprajz védtelenségére (jobban mondva a barnaingesek legendáinak és a néprajzi felfedezéseknek vadházasságára hivatkozva) azt követelte, hogy számolják fel a néprajzot és mindent a szociológia szabályai szerint vizsgáljanak ezentúl. A legtöbb néprajzos sietett meg sem hallani vagy elfelejteni ezt a disszonáns hangot. Egyedül Will-Erick PEUCKERT szállt szembe vele, azt hangoztatva, hogy a tudománynak „tisztának kell lennie, mentesnek mindenféle politika befolyástól”. (Ezt a vitát BAUSINGER tanítványai is felmelegítették és PEUCKERT igazát vallották!) A néprajzosok többsége azonban (ha egyáltalában teoretikus problémákkal volt elfoglalva) egészen más kérdésekre keresett választ.

Mindenekelőtt a századforduló és az első világháború utáni évek elméleti tételeivel kapcsolatos tények foglalkoztatták őket. Edmund HOFFMANN-KRAYER, Lucien LEVY-BRUHLE és Hans NAUMANN írásai gyakorolták a legnagyobb hatást a kortársakra és az utókorra. Sok közös vonás van elméleteikben. Valamennyien megegyeznek abban, hogy a néprajz végső célja egy „törzsiségnek vagy népnek az eredeti vonásait és azok hagyományozódását kutatni” — ahogyan HOFFMANN-KRAYER írta. NAUMANN pedig úgy fogalmazott, hogy a „primitív közösségi kultúrát kell a hagyományokból kikövetkeztetni.” LEVY-BRUHLE szerint minden kultúra alapja a „primitív mentalitás”, aminek utóélete a kultúrtörténet. Ezt a magyarázatot a náci ideológusok is elfogadták, noha LEVY-BRUHLE ősei nem voltak árja származásúak.

Mindháromuk kultúraelméletében döntő szerepet játszott az a tétel, hogy a primitív kultúra idővel a felsőbb osztályok „alászállott kulturális javaival gyarapodik” (NAUMANN), amelyek „mint urak asztaláról a morzsák hullanak alá” (HOFFMANN-KRAYER); voltaképpen e kettős mechanizmus alkotja a hagyományozódást, hiszen „a nép nem produkál, csak reprodukál”. Ez a teória filozófiailag NIETZSCHE írásaiban olvasható jóval korábban, a szaktudományok képviselői most is, mint annyiszor, beváltották az elmélet biankó csekkjét, a tudománytörténet pedig neki tulajdonította a felfedezést. Felemás helyzet alakult most is ki. Mindenesetre NAUMANN egyáltalában nem gátolta abban, hogy belépjen az NSDAP-be, majd magas pártfogóinak jóakarátát élvezve a végzetes 12 esztendő java részét különféle európai és kanadai egyetemeken töltse vendéglődőként.

A nagyvilágban való ismertségre törekedni kellett. Szűkült ugyanis a mozgástér. Például 1881-ben alapítottak egy társaságot, amely a németiség és a nagyvilág kapcsolatainak ápolását tekintette feladatának. Majd később, nem sokkal azelőtt, hogy elvesztették az első világháborút, kinyitották Stuttgartban egy öreg kaszányaépületben a *Deutsche—Ausland—Institut* kapuit. Minthogy a gyarmatokat elveszítették, ápolni

kellett a kulturális kapcsolatokat. A politikusok és a katonák teendője akkoriban a nagyvilág befolyási övezeteinek újraosztása volt. Ebből azonban a németek kimaradtak. A kultúra kapcsolatainak kiterjesztése mellett felfedezték még a kelet-közép-európai és a délkelet-európai németeket, azt a kisebbséget, amellyel nem is olyan régen még senki sem törődött. Aztán, amikor a nemzeti szocialisták uralomra kerültek, a kisebbség ügyét a kormányzati politika horizontjába emelték. A „német népiség” számára kulturális, iskolaügyi programok készültek, katedrákat, iskolákat, könyvtárakat, szakfolyóiratokat, múzeumokat alapítottak, Königsbergből Prágán át Budapestig egyetemi vagy középiskolai tanárnak, könyvtári, múzeumi tisztviselőnek álcázott ügynökök gondoskodtak a kisebbség „népi hovatarozása” tudatának ápolásáról. A szaktudományi érveket a néprajz művelői voltak hivatva szállítani. Bankok adományai, a költségvetés, sőt a szakszervezetek megajánlásai fedezték a kiadásokat. A háború alatt az egész hálózatot az SS Auslandsmeldedienst hivatalának rendelték alá. Még 1936-ban a stuttgarti székházban (ahol a hivatal jogutódja ma is működik) állandó tárlatot nyitottak erdélyi szász bútorokból és szudétaföldi népviseletekből. A sebtében összevásárolt kollekciókkal azt akarták bizonyítani, hogy a határokon túli német népművészet századokon át megőrzi jellegét, a „német népiség” kiütközik rajta. Otto LEHMANN hamburgi múzeumigazgató már 1927-ben azt bizonygatta, hogy a népviseletek látványosan igazolják Kelet-Európában a németek kulturális fölényét, magasabbrendűségét.

Hovatovább csaknem minden — a néprajz hatáskörébe tartozó — tény ideológiai ellenőrzését megszervezték. Két fontosabb — egymással rivalizáló — párthivatal alkalmazottai tartották rajta a szemüket az egyetemi tanárokon, múzeumigazgatókon, tudományos társaságok, akadémiák testületein. Ezeket a hivatalokat azok az alakok szállták meg, akik — hatalomra jutásuk előtt — a söröspincékben töltötték idejüket, és akikkel a tudomány képviselői eleinte vonakodtak szóba elegyedni. De később változtak az idők! A söröspincék törzsvendégei kisvártatva elfoglalták a tudománynpszerűsítés barikádjait, majd hamarosan az irányítás posztjait. A filozopterek pedig, ha dolgozni akartak, kilincselhettek náluk. Ezek a fickók részint Himmler, részint Rosenberg fennhatósága alatt ügyködtek. Egyrészt a *Forschungs- und Lehrgemeinschaft des 'Ahnenerbe'*, másrészt a *Dienststelle des Beauftragten des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung der nationalsozialistischen Arbeiterpartei* helyiségeiben tanýáztak.

Az egymással versengő párthivatalok között a birodalmi vezető bürokráciája volt a hatalom befolyásosabb birtokosa. Himmlerék győztek. Azok a szakemberek, akik korábban Rosenbergék támogatását élvezték, egyik napról a másikra kegyvesztettek lettek. Másrészt figyelembe kell venni, hogy a párthivatalokban voltak olyan — a tudományban karriert aligha remélő — hivatalnokok is, akik „szakmai” garanciákat nyújtottak főnökeiknek a tudományterületről felkért szakemberek megbízhatóságáról. Ők szavatolták a vállalkozások „tudományos megalapozottságát”. A politikának ugyanis mindig szüksége van a tudományra, a nemzeti szocialista politikának megkülönböztetett módon a néprajzra. Rosenberg hivatalában már 1936-ban kidolgozták annak a pártfőiskolának a terveit, amelyet a Chiemsee mellett akartak felépíteni.

(Tervüket pénzhiány miatt nem valósították meg, az akták 1943-ban egy légítamadás alkalmával elégték.) Ebben a „hohe Schule”-ban nemcsak tanszékek lettek volna, hanem kutatóintézetek is. A filozófia, a szociológia és a pedagógia után a tudományok hierarchiájában a néprajz következett a tervezetben, majd a sort a történelem, mindegyiknél a kortársi történelem, s annak is legfontosabbnak tartott ágazata, az NSDAP története folytatta, végül következett a listán a világtörténelem.

Ebben és más tervezetekben a pártideológia és a néprajzelmélet rendezőelveit ugyancsak alacsony fal választotta el egymástól. Az egyes területek — főleg a pártkorifeusok számára — átjárhatók voltak. Ennek következtében a Rosenberg-hivatal által 1936—1937-ben alapított kutatórészlegekben sajátos helyzet alakult ki. Sok mindenre kiterjesztették érdeklődésüket. Az időjárás előrejelzésétől a mesemotívumok és a mondatípusok katalógusáig illetékességüket magától értetődőnek tartották. Minden egyes részleg élén egy-egy Ober- (Unter-, Haupt-) sturmbandführer állott, néhány néprajzos is volt köztük, ekkor váltak „szakmai tényezők”-ké. Mindannyiuknak az volt a feladata, hogy kutassa „az északi indogermánság terét, szellemét és tetteit”, kötelességüknek tekintették az e téren elért „eredményeket elevenen ápolni a köztudatban és a nép tudomására hozni!” Himmlerék is megmondták, hogy mit akarnak. Már 1936-ban megjelent a *Germanien* c. periodikum, amelyben az első szám vezércikkét Himmler kegyeltje, bizonyos J. O. PLAMANN nevű néprajzos írta. Szerinte a folyóirat annak a tudománynak orgánuma, mely „...a német nép eredetét megvilágító sajátos tudomány..., a nép szolgálatában áll, tehát mentes a tétova találgatásoktól, kizárólag egzakt, csalhatatlan igazságokat fejez ki”. Majd Himmler is megszólalt. „A tudománynak tisztázni kell, mi az árja hagyatéka?! Németországban és a Keleti-tenger partján él a nordikus faj, innen kiindulva hódítja meg a földkerekséget — a múltban és a jelenben egyaránt —, s innen kiindulva valósítja meg a germánság világuuralmát”.

A zavaros ábrándok kiáltó ellentéte ez esetben is a mindennapi tények provincializmusa. Így történt, hogy amikor Majna-Frankfurt egyetemén alapítottak egy *Lehr- und Forschungstätte für Volksforschung und Volkskunde* nevű részleget, amelyhez csatolták az *Atlas der Deutschen Volkskunde* irodáját, az egész szervezet élére H. HARMJANZ Obersturmbandführert nevezték ki, nem tagadva meg tőle a professzori címet sem. Ezzel egy időben a bécsi egyetemen is létrehozták (előretolt helyőrségként) a *Lehr- und Forschungstätte für germanisch-deutsche Volkskunde* szervezetét. Ennek élére is — professzorként — egy folklorista került, R. WOLFRAM, aki a Waffen SS tagjaként szolgált az — Anschluss révén nem is olyan régen — létrejött új hazát. Mindamellett a katonai szolgálat és a távollét sem akadályozta abban, hogy 1940 óta vezesse a — közreműködésével alapított — *Kulturkommission Südtirol* munkacsoportját. (Vagyis a helyzet úgy alakult, hogy noha a Führer nagylelkűen a Duce javára lemondott a szóban forgó tartományról, a pretoriánusok azonban minden eszközzel ragaszkodtak az „ösi földhöz”.) Aztán új helyzet jött létre Bécsben, a II. Osztrák Köztársaság, WOLFRAM professzor pedig csak a hatvanas években hagyta el katedráját, amikor is — korára való tekintettel — nyugdíjba vonult. Kezdetben a dél-tiroli kutatóközpontban még a múzeumi gyűjteményeket is regisztrálták, és irányelveket dolgoztak ki ezeknek az intézményeknek a működését hatékonyabbá tenni akarván.

Néprajzi dokumentumfilmek is készültek annak reményében, hogy ezek is meggyőzően bizonyíthatják a kutatott tartomány etnikai és nemzeti hovatartozását. És még mi mindenre nem volt gondjuk, ha a hazaszeretet fűtötte őket? Egy QUELLMATZ nevű népeznekutató például beadványaival bombázta az illetékeket, mivelhogy a déltiroli népzenei dallamkincs birtokában kívánta lefektetni „egy zenei törzsiségtudomány alapját”, hiszen — vélte — a dallamok igazolják a „törzsi karakter kifejeződését”. Ebből az okoskodásból következően a déltiroli kultúra elemzése a germán ősök vélt utódainak és ellenérdekű szomszédainak vízvázlatzóját megvonni segít, sőt biztosítékot nyújt arra, hogy a határ tudományosan igazolható, történelmi hitelességéhez semmi kétség nem fér.

A múlt, a tudomány és a hagyományok, ebben a háromszögben mozogtak, az egészségtől pedig a politika húzott hasznot. Mivelhogy pedig a tudomány gyenge lábakon állt, a politika sem könyvelhetett el nyilvánvaló sikereket. Például akkor, amikor Himmler 1942-ben kisütötte, hogy a hősi halottakat a germán hagyományokból megismert rituálé szerint kell végtisztségben részesíteni. A szaktudományt ért kihívásra az érdekeltek azzal válaszoltak, hogy rövid a válaszadásra megszabott határidő, nem szólván arról, hogy a szükséges kutatások fedezete sem látszik elegendőnek. A Birodalmi Vezetővel azonban mégsem volt tanácsos ellenkezni. R. WOLFRAM két hónap múltán szállított is egy dolgozatot, amelynek eredményeivel Himmler nagyon elégedett lett. Ennek ellenére mégsem vezették be a ceremóniákat, mert a tudomány ajánlásai elvesztek a bürokrácia rengetegében.

A leginkább életképesnek valószínűleg az *Atlas der Deutschen Volkskunde* tudományos alapvetése s megvalósításának gyakorlati megfontolásai bizonyultak. Az atlaszvizsgálatok módszereit a nyelvészek dolgozták ki eredetileg — Észak-Amerikában. Az indián törzsi nyelvek sajátosságait és törvényszerűségeit kívánták meghatározott számú kutatóponton gyűjtött adatokon vizsgálni. A megoldás annyira gyümölcsözőnek ígérkezett, hogy a kulturális jelenségeket vizsgáló néprajzosok is átvették és sikerrel alkalmazták. Aztán megismerték Európában, ahol Angliában és Franciaországban jóformán csak a dialektológusok vették hasznát. A néprajzi alkalmazás elsősorban a németek igyekezetének az eredménye. Itt a régi megfontolásokat próbálták ismét ki. Milyen mértékben lehet a századunkban észlelt tényekből rekonstruálni a germán törzsek kulturális sajátosságait, vannak-e — földrajzilag elhatárolható — kulturális övezetek a német népi kultúrában és mi ezeknek az oka? Visszakövetkeztetni, átlépni századokat, amelyeket a történelem homálya takar, ez volt tehát a tudomány nagy kalandja, s a nemzeti szocialisták nem haboztak támogatni azokat, akik elegendő bátorságot éreztek ahhoz, hogy ugorjanak a sötétbe, nem tudva, hol és hogyan érnek földet.

A német atlaszvizsgálatok célja a tudomány múlt századi örökségéből adódott. Átvélve a századokon, a közelmúlt (vagy a jelen) kollektív emlékezetéből kibontani az ősi hagyományt, megtudni, mi a parasztk tudatában a germán ősök szellemisége. Az alfa és az ómega közötti tartomány nemigen érdekelte őket. Elfogadták tényként a feltevést, hogy a közbülső közeget maradék nélkül kitölti a hagyomány, noha számoltak azzal is, hogy annak ereje egyre gyengül, s magára a vizsgálatra azért van égetően

szükség, mert az ősi energia már kimerüléskor van. A „hagyományos kultúra” tényeinek elterjedéséről rajzolt térképlapok soha eddig nem tapasztalt mértékben igénybe vették a szakembereket, jóval több kutatót és laikus önkéntest foglalkoztatott ez a program, mint bármely más, amit eddig kitaláltak. A néprajz (és a nyelvészet) jelesinek karrieréerdekei tehát szükségképpen találkoztak a tudományszervezők (elsősorban a nemzeti szocialisták által megszállt *Deutsche Forschungsgemeinschaft* vezetőinek) teljesítményorientált céljaival. Már 1934-ben kidolgoztak — John MEIER vezetésével — egy tervezetet arra nézve, hogy miként szervezzék meg ezt a nagy vállalkozást. A teoretikusok (és a nemzeti szocialista ideológusok) a térképlapokról azt gondolták, hogy azokon kirajzolódnak majd a germán törzsek elterjedésének határai, miáltal a „német népiség”, illetve a „germán törzsiség”, végtére a „népfaji” azonosság nyilvánvalóan bizonyítható. Mindamellet a nagy apparátust igénylő atlaszkutatás része volt annak a nemzetközi folyamatnak, amelynek árja az egész civilizált világot előntötte, divat is volt, sodra is volt, aligha lehetett kitérni előle, mindenki úgy érezte, hogy ez a „korszerű vizsgálati módszer”. Alighanem ez az oka, hogy az egész program túlélte a nemzeti szocializmust, és csak az ötvenes-hatvanas években jutott el zenitjére, mikor már senki sem érdeklődött — tapintatlanul — a korábbi évtizedekben kialakított politikai és ideológiai elkötelezettségek iránt. Az atlaszmunkálatok a megbízhatóság, mondhatni a kockázatmentesség, az „arany középút” látszatát keltették, ezért csaknem minden európai országban divat lett belőlük. Mindazonáltal a romantikus távlatokra már sokan nem is voltak kíváncsiak. A falu—város viszonya, a nemesek, polgárok, vidéki kisemberek együttélésének szabályai, nemkülönben kulturális következményeik olyan témák voltak, amelyeknek kidolgozása (mindenekelőtt G. WIEGELMANN életműve) az atlaszmunkálatokból nőtt ki. Mondhatni a harmincas évektől a hatvanas évekig minden jelentősebb karrier az atlaszmunkálatokhoz kapcsolódott Közép-Európában, elsősorban a német nyelvterületen. Annak következtében azonban, hogy ezeknek a programoknak az elvei és a nemzeti szocialista tudománycsinálás tételei csaknem egybeestek vagy legalábbis nagyon közel húzódtak egymáshoz, többek pályáiva meg is tört, a nemzeti szocialista apparátus nem nézte jó szemmel „a középutasokat”, a barnaingesek és a „feketék” konfliktusa elkerülhetetlen lett. A SPAMER életútja kínálta szinte a bizonyítékokat.

SPAMER (aki Drezdában kezdte pályáját) a nemzeti szocialista tudománypolitikuskok hívására költözött Berlinbe, s kapcsolódott be az atlaszmunkálatokba. Szükség volt akkor még egy „el nem kötelezett” tudósra, olyannyira, hogy a működését kezdetben Rosenberg környezetében nem is nézték jó szemmel, ám kölcsönös kompromisszumok árán SPAMER szakmai programja elől elhárultak az akadályok. Ideig-óráig! A néprajzi társaságok negyedik közgyűlésén ugyanis — Brémában 1936-ban — SPAMER egy olyan intézet tervét ismertette, melyben a régészektől a mesekutatókig és a háztípusok szakértőiiig mindenféle specialista helyet kap, természetesen az „arany középúton” haladva a tudomány távoli célja felé. Hűvös fogadtatásban részesült, a nemzeti szocialistáknak ez a program keveset mondott. Több ideológiát és politikát kívántak a tudóstól. SPAMER a tervezetet papírkosárba dobta. Szakember, pénz és politikai támogatás egyaránt kevés volt a továbbiakban, úgyhogy nem is próbálkozott

vele később sem. Egy néprajzi csúcshintézet, amelyben minden szakágazatot egyesítenek a kutatások elméleti általánosításait megkönnyítendő, végtére is olyan terv, ami mégsem tűnhet el az irattár süllyesztőjében. Németország történetében egy másik totális diktatúra, az NDK tudománypolitikai erőfeszítései között volt észlelhető a hatvanas években az ilyen „komplex tudományos intézet” alapításának előkészítése. W. STEINITZ (aki akkoriban Kelet-Berlinben a tudományos akadémia alelnökéként igazgatta a Néprajzi Intézetet) sok energiát fordított arra, hogy lerakja a szóban forgó intézet alapjait. Halála azonban minden számítást keresztülhúzott. Ismételtén kiderült az is, hogy a tudomány beruházásaihoz olyan emberekre van szükség, akik otthonosan mozognak a politikában és a közéletben egyaránt. STEINITZ professzor egykori intézetét a történeti intézeteknek rendelték alá a tudományos hierarchiában, munkatársainak pedig legfőbb feladatul az egykori munkásindulók keletkezésével kapcsolatos visszamemlékezések gyűjtését jelölték meg. Egykor hasonló módon futott zátonyra a néprajz hajója, de az idő tájt SPAMER professzor tartotta a kormányt. A háború kitörése előtt ugyanis Rosenberg munkatársai összeállították a *Nationalsozialistische Bibliographie* c. kiadványt, amelyben a professzor életművét „ajánlhatatlan” minősítéssel illeték. Ezt követően került volna sor SPAMER *Deutsche Volkskunde* c. kézikönyvének második kiadására. A kéziratról vitát rendeztek a berlini tudományos akadémián. Itt több történész (köztük Fridrich RANKE is) elmarasztalta a szerzőt, mondván, hogy a néphagyományokat „sub specie orientis” mutatja be, holott azok nordikus eredetéhez nem fér kétség. Az egyik néprajzos kolléga, Matthes ZIEGLER ráadásul azt állította, hogy SPAMER professzor klerikális beállítottságú, akinek gondolkodása távol áll a *Völkischer Beobachter* (azaz a nemzeti szocialista párt központi sajtóorgánuma) szellemiségétől. SPAMER nem tehetett mást: visszavonult. Lemondott a *Deutsche Forschungsgemeinschaft*-ban viselt tiszteréről, tehát nem ő irányította többé a néprajzi kutatásokat, jöllehet kárpótlásul megbízták az atlaszmunkálatok ellenőrzésével.

Mindazonáltal az atlasz sorsát akkoriban még nem lehetett kiszámítani. Utólag visszatekintve a történetekre mégis úgy látszik, hogy ez volt a leginkább kockázatmentes vállalkozás a néprajz tudományos kezdeményezései között. A háború óta eltelt fél évszázad alatt számos országban végezték el a vele kapcsolatos feladatokat, noha sehol sem sikerült egységes tematikát és azonos sűrűségű kutatóhálóat alkalmazni, de mindenütt elfogadták azt, hogy az atlaszlapokon ábrázolt kulturális jelenségek olyan hagyományok, amelyek egy-egy nép távoli múltjában, a törzsi társadalmak rendjéből erednek. A múlt századi romantika felületes történelemfelfogását ezzel sikerült napjainkba átmenteni. Nagy apparátussal, soha másra nem fordított összegekkel támogatott drága illúzió — megismerés helyett.

Ráadásul jól megfért azzal a provincializmussal, amely — különösen a német nyelvterületen végzett néprajzi kutatásokban — eluralkodott a háború utáni évtizedekben. Ebben a környezetben sok egykori nemzeti szocialista elkötelezettségű néprajzos mentette át magát és elvbaráitait. A már említett R. WOLFRAM néptáncutató, A. HELBOK településtörténész és atlaszspecialista (aki valamikor a nemzeti szocialista pártban egyik fő szószólója volt az atlaszmunkálatoknak, hangoztatva a szóban forgó tudományos vállalkozás várható ideológiai és politikai hasznát) és K. HAIDING mese-

kutató, aki egykor a párt által működtetett kutatóintézetben vizsgálta a folklórjelenségek árjaságának vélt törvényeit. A sort — sajnos — hosszan lehetne folytatni. Mind átvészelték a háború utáni éveket és töretlenül ott folytatták, ahol abbahagyták — az összeomláskor. Graz egyetemén például a néprajzi vizsgálatok (nyelvtörténeti vizsgálatoktól inspirálva) indoeurópai távlatokat éreztetve indultak meg. A *Wörter und Sachen* munkairánya is Európa kultúrhistoriáját célozta. De ilyen előzmények után a két világháború közötti időben már az Alpokban húzódó etnikai és politikai határ eltéréseinek méricskélése lett a napi munkafeladat. Aztán a „nagy német nemzeti kultúra” jelenlétéről és érvényesülésének következményeiről illet értekezni. Még olyan szolid értékrendű, tisztos emberségű professzor is, mint V. GERAMB hamarosan rájött arra, hogy RIEHL szellemében kell megújítani szeretett tudományát, mert „amíg a tudományban be nem mutatják a német népet, nem írják le, milyen annak kultúrája, semmit sem tudnak magáról a német nemzetről”. (A néprajzot sikerült is belegyömöszölni a politika kényszerzubbonyába: kitalálta a „kis ausztriaság” kategóriáját.) Salzburg egyetemén ezzel egy időben azon fáradoztak, hogy ezt a műhelyt az „Alpok-kutatások” központjává tegyék. A lokálpatriotizmus ebben a katolikus egyház által emberemlékezet óta megregulázott egyetemi városban többnyire rivalizálásokba torkollott, és természetesen mindenféle „európai távlatot ígérő értékét” elvesztette. Nem messze ettől, Innsbruck egyetemén H. WOPFNER és A. HELBOK a tudomány céljának azt tekintették, hogy „alátámassza a csatlakozást”! Bécsben is lezárták az európai kiterjedésű néprajzi vizsgálatok korszakát. A. HABERLANDT (aki nem is olyan régen e tárgykörben fejtette ki szakirodalmi munkásságát) sietett belépni az NSDAP kötelékébe, s a még harmadik évtizedébe sem lépett múzeumigazgató most már (egy évtizeddel kinevezését követően) arra a kérdésre keresett választ, hogy mitől német az, ami osztrák. A választ az „osztrák néptörzs” fogalmával operálva próbálta megadni, vagyis visszautalt minden aktuálpolitikai problémát egy évezreddel korábban volt társadalom kötelékébe. (Nyilvánvaló demagógiája miatt a II. világháború után rögtön eltávolították a múzeum éléről, holott a többi nemzeti szocialista pályáivét nem módosították a szakmában.) A programot a néprajzi atlasz kidolgozásával vélte ő is megvalósíthatni. A náci által feladott házifeladatot a háború utáni évtizedekben „az arany középúton” haladó nemzedék oldotta meg.

Ezzel alkalmasint sikerült depolitizálni a nemzeti szocialista brutalitással túlságosan megterhelt néprajztudósok vállalkozásait. A III. Birodalom azonban túlságosan közeli emlék volt ahhoz, hogy időnként ne érezzék többen szükségét annak, tisztázni kell a múltból vezető utat, ki kell seperni onnan a bukott politika szemetét! Az NDK hivatalosai formáltak mindenekelőtt jogot arra, hogy leszámoljanak a nemzeti szocialista mítosszal és mindazzal, ami ezt az ideológiát összefűzte a néprajz tudományelméletével. Tették ezt attól a kormányprogramtól vezetettve, mely szerint „az első szabad, demokratikus német állam” polgárai hivatottak felmutatni a rendszer mély rétegekbe nyúló „antifasiszta gyökereit”, és megjelölni a tudományok, az ideológiák további művelésének céljait. H. STROBACH (a kelet-berlini kutatóintézet vezetője) az elmúlt negyedszázadban több dolgozatot publikált, amelyben a néprajzot „elhatárolta” a retrográd politikától, a nemzeti szocialista örökségtől, és összefűzte a tudomány, nem-

különben a „haladó eszmék kapcsolatát”. Nem sok sikerrel, minthogy mondanivalóját politikátörténeti értékelésekből kölcsönözte, s nem tekintette feladatának a néprajz romantikus elméleti alapjainak bemutatását, azaz nem vállalkozott arra, hogy a romantika eredendő bajáról, a társadalmakról, a történelemről való gondolkodás ellentmondásairól beszéljen. Egyébként is e téren sok illúziót próbáltak meg tudományos igazsággá avatni, mint mindenütt, ahol a politika direkt eszközeivel manipulálják a tudományt. W. STEINITZ például meg volt győződve arról, hogy a német népdalnak „demokratikus karaktere” van, azaz a „néphagyomány” ideológiailag alkalmas arra, hogy ellenszere legyen a nemzeti szocialista kútmérgezésnek. A népi kultúra része a „nemzeti kulturális örökségnek”, a népművészet és a népköltészet a „munkások és parasztok államában” megalkotott „demokratikus” kultúra előzménye és nyersanyaga. A Szocialista Egységpárt már az ötvenes években nagy propagandát fejtett ki annak érdekében, hogy a „nyugati hanyatló, burzsoá, kozmopolita formalizmus” ne legyen része az NDK kulturális életének. (Ez a doktrína megfelelt a szovjet hivatalosok állásfoglalásainak is.)

Mindent egybevetve, megérték a feltételek arra, hogy tudományos konferenciát rendezzenek a nemzeti szocialista tanok és néprajzelméletek problematikáját elemezni szándékozók részvételével. A náci hatalomátvétel fél évszázados múltával, 1983-ban Kelet-Berlinben ültek össze.

Majd újabb rendezvény következett. Ezúttal Münchenben, 1986-ban. Az összejövetelek résztvevői azonban megelégedtek azzal, hogy a politika és a történet mérlegét megvonva osztályozzák a néprajz elmélettörténetileg is értékelhető tényeit, tehát nem törekedtek arra, hogy a romantika természetéből kibontva értelmezzék a néprajz eredendő baját, s ezen keresztül magának a gondolkodásnak ellentmondásos természetét. Ennek következtében sok hasznos igyekezet veszett kárba, s az alkalmak lehetőséget teremtettek arra, hogy a konzervatív, ám megbízhatónak ígérkező tudomány, a „fekete”, idejétmúlt középszer rehabilitálni próbálja a nácikat és egyáltalában mindazt, amit a német múlt kompromittál. A „nemzeti elkötelezettség” szövege (ki tudja, már hányadszorra) ismét felerősödött, különösen W. BRÜCKNER professzor közszereplései alkalmával. A würzburgi egyetem tanára az első alkalommal (hogy kifogja a szelet a vitorlából) sebtében szervezett az Osztrák Tudományos Akadémia „jelenkoréprajzi” részlegével együttműködve egy tanácskozást, ahol azt deklarálták, hogy a néprajz — politikamentes — „akadémiai tudomány”. Majd az említett berlini összejövetelen — a záróreferátumot tartva — azzal állt elő *Berlin és a néprajz* c. előadásában, hogy a háború alatt a főváros egyetemén oktató néprajzosok működését „csak politikamentes aspektussal” szabad megítélni. (Mire többen felhívták a figyelmet arra, hogy azok, akikről a történet szól, az NSDAP militáns tagjai voltak. Erre a professzor megsértődött, visszavonta előadását, majd átírt változatát saját kiadványában jelentette meg.) Később, Münchenben azt fejtegette, hogy a fasiszta és a marxista néprajz édestestvérek, hiszen mindkettő a totális államiság ideológiai arzenáljából való. Hogy különbséget kell tenni a tudományelmélet ideológiai aspektusai, illetve az államszervezet politikai értelmezései között, ami elemi kötelessége annak, aki tudománnyal foglalkozik, egyáltalában fel sem merült. A „tisza tudomány” feketén-fehéren a bulvársajtó nyelv-

vezetével és színvonalán jutott el az olvasóhoz. Aki az „arany középutat” választotta, most is azt kapta, amit megérdemelt. Mindenesetre, mikor J. DOWS 1987 decemberében San Franciscóban beszámolt a *Modern Languages Association* előadójaként a berlini fejleményekről, senki sem akarta meg nem történnelk elhítenni azt, hogy a romantika „népiségtudománya” egykori képviselői végül a népírtást magyarázták meg. Itt tudták, hogy mi a náci öröksége.

Mindazonáltal „az ember tudománya” sokkal inkább elvont, mintsem konkrét kategóriák gyűjteménye, hogysem segítségével el lehessen temetni a romantika és a nemzeti szocialista mótely keverékének nyomait. A baj abból adódik, hogy ezzel az egyveleggel van átitatva Európában a néprajz közgondolkodása. Jószerével a helyzet nemcsak kizárólag a néprajz művelőinek köszönhető. Csaknem valamennyi társadalomtudomány osztozik abban az örökségben, amiből megszabadulni talán csak a néprajz — „fekete öltönyös” professzori gesztusokkal élő — képviselői nem is nagyon akarnak. Annak érdekében, hogy ez bekövetkezzen, sok kezdeményezésre van szükség. Az egyik döntő lépés eredményeként itt van a *Völkische Wissenschaft* c. kötet. Akik ebben közzétették tanulmányaikat, nemcsak tudományos lelkiismeretüket tették mérlegre, hanem (és alighanem ez a nehezebb) emberi, hazafiúi érzéseiket, talán még egzisztenciális magatartásukat is. E sorok írója csak üdvözölni tudja tudományos és emberi bátorságukat.

Személyes tapasztalatai készítetik erre. Mindenekelőtt az, hogy az itt csak érintőlegesen elmondottakat a magyar néprajzosok zöme egyáltalában nem ismeri. Még azok sem árultak el az elmúlt évtizedekben alaposabb tárgyismeretet, akik egykor érett fővel élték meg a nemzeti szocialista birodalom tudománypolitikai lázálmaikat. Hát még azok, akik a háború után kialakult, immár nem barna, de elegánsan és emelkedetten feketébe öltözött professzori tudományt tekinthetik követendő példaképüknek. Ezeknek a nemzedékeknek alig van valamelyes fogalmuk a tudományok politikai aspektusairól. Fiatal pályakezdőként írtam egy meglehetősen bonyolult előadott dolgozatot arról, hogy a német romantika gondolatait a kortársi német néprajzban egyáltalában nem haladta meg az idő, s azt sem hallgattam el, hogy a nemzeti szocialista mítoszt nem választotta el kínai fal a romantika társadalomelméleti ábrándjaitól. (Az idő tájt jelent meg történetesen A. BACH *Deutsche Volkskunde* c. kézikönyvének legújabb kiadása. Az átdolgozás arra terjedt ki, hogy a szerző kihagyta a szövegből a náci rezsimmel kapcsolatos lelkendezéseit és — szorgalmas tudós módjára — a hiányzó részeket az újabbban megjelent irodalom referenciájával pótolta. A barna vagy fekete paradigmaváltásának klasszikus példáját tanulmányozhatta bárki. Sajnos kevesen éltek a lehetőséggel!) A magam írásában ezt az egész folyamatot negatívan értékeltem. A dolgozat — hosszas huzavona után — megjelent az *Ethnographia* hasábjain, de semmi reményem nem lehetett azzal kapcsolatosan, hogy valamilyen, Európában közzérhetőbb nyelven is napvilágot fog látni. Sőt a szakma magyar akadémikusa meg is magyarázta nekem, hogy a magyar nyelvű szöveget másutt nem is értik, úgyhogy a külföldi kollégák véleménye nem is fog változni a magyar viszonyokról — akármilyen sötét képet festek is a helyzetről. Négy évtized telt el azóta. Most olvasván a *Völkische Wissenschaft* tanulmányait, jóleső érzés tölt el, a fontosabb megállapítások

megegyeznek mind a két publikációban. (Vö. Ethnographia, LXVIII. 319—336.) Csak hát én is tudom azt, amit jó két évezreddel ezelőtt jegyeztek fel Rómában — újrafogalmazva mindazokat a bölcsességeket, amelyekkel abban az időben az utca-gyerekek is tisztában voltak. Tehát: „consilium post facta imber tempora frugum”.

Az antik auktoroknak úgy tűnt, hogy „Germania libera” egészen más világ. Itt hideg van — írták —, sokat esik az eső, gyakran köd gomolyog, ezért barátságtalan, sőt kilátástalan minden. Germániát erdők borítják és járhatatlan mocsarak. A *Völkische Wissenschaft* kötetének tanulmányai azt a gyanút keltik, hogy még ma sem lehet — majd két évezred múltán — egykönnyen kilábalni ebből az ingoványból.

TAMÁS HOFFMANN

BROWN OR BLACK?

(Ethnographic theories in German)

Together with some fifteen German and Austrian colleagues Wolfgang Jacobeit, Professor Emeritus of the Volkskunde Institute of Humbolt University in Berlin undertook the job of surveying the research history of the most delicate problems of German ethnography. Through the survey of the (theoretically and typically value-ridden) enterprises of ethnography they trace the history of the discipline of ethnography of the 1930s. We can learn what happened when arguments inspired by romanticism vanished in the thin air of national socialist ideology without any apparent reasons or obstacles. Papers in the “völkische Wiissenschaft” volume give an exhaustive analysis of the conceptual history of this, until the present day problematic and, in some theoretical respects, still unfinished heritage. As such, this thick volume presents us the most detailed research history.

The authors provide readers with a detailed topography of German and Austrian ethnographic workshops. The account goes back to last century antecedents but offers information about current processes. They offer us much more in their survey than what their choice of topic would have obliged them to. It is not only the translumination of the period that makes their achievement significant but also that the authors of the monograph discuss the central problem area of social sciences showing also its historical-philosophical value system.

The picture drawn is not very pleasant neither for the past nor for the present. In the accounts ethnography appears as an uncontrollable flow of knowledge without a clear set of parameters, and its inherent logical contradictions have made it fall victim of the propagandists of the myth of race and blood. The situation was even more serious in Austria where a negative light was thrown on the discipline by those social climbers who could not work independently from the provincial conditions of doing ethnography; this basic situation can be identified perhaps even today.

Much efforts were made to show how science in the two pre-unification Germanies have treated the past, and especially the facts of the Nazi Volkskunde period. (Volkskundeatlas, folk song archives, etc.). As alternative attempts at scholarly regeneration are discussed the work of Wolfgang Steinitz and his colleagues, and Herman Bausinger's school, also known as the “Thübinger Kreis” in the historical review of the discipline discussed. Due to his personal example the editor and spiritus rector of

the volume (unfortunately) omits the short historical outline of the “Alltagsgeschichte” research trend. This may be the only missing element of this work, since this attempt, much more than any other trend, promises the highest possibilities of turning ethnography into science and to rise it above its Nazi heritage.

A JÁSZSÁGI TÁRSADALOM RÉTEGEI A 14—16. SZÁZADBAN

A jászok és a kunok¹ 14—15. századi társadalmának tagozódását, feudalizálódásuk folyamatát, és ezekkel összefüggésben jogállásuk változásait KRING Miklós és GYÖRFFY György elemezték.² A 16—17. századi helyi társadalomfejlődés és a jogállás összefüggéseinek értelmezése során a társadalomfejlődést a „jobbágysorba taszítás” és a „kiváltságok” visszaszerzéséért, illetve a megmaradtak megtartásáért folytatott küzdelem eseményeiként ismertették a szerzők.³ A helyi gazdasági és társadalmi fejlődés, valamint a jogállás összefüggéseinek vizsgálata úgy, hogy ezeket az országban lezajlott hasonló folyamatokhoz viszonyították volna, még nem történt meg. A következőkben ezeket az összefüggéseket kívánom megvizsgálni. Az elemzés során csak a szükséges mértékben kívánok kitérni a megelőző, illetve a következő korszakok ide vonatkozó jelenségeire.

A TÁRSADALMI HIERARCHIÁBAN ELFOGLALT HELYZETÜK A 16. SZÁZAD ELŐTT

A jászok és kunok különleges, a feudális függésben élő parasztság nagy tömegeitől eltérő jogállásának ismerete a 18. század közepén, valószínűleg a redemptióval kapcsolatban kezdett szélesben elterjedni a magyarországi történeti köztudatban. Az eltérő jogállás két legfontosabb pontjának a nemesekével egyenlő szabadságot, valamint az ország nádorának bíraskodása alá tartozást vélték.⁴ Az 1279. augusztus 10-én kelt oklevelet, amely más lényeges kérdések szabályozása mellett ezt a két legfontosabb szabadságot, kiváltságot tartalmazza, elsőként BÉL Mátyás közölte kéziratos munkájában, de lelőhelyét nem említette. Ezt követően a „jászkunok” mutatták be privilégiumaik megerősítése alkalmával, de egyszerű, tehát nem hitelesített másolatban. Majd

¹ A 13—15. századi kérdések vizsgálata során a jászokat és a kunokat együtt kezelem, feltételezve, hogy azonos vagy nagyon hasonló módon zajlottak körükben a társadalmi folyamatok.

² KRING 1932; GYÖRFFY 1953.

³ FODOR 1942 és SZABÓ 1982.

⁴ GYÁRFÁS 1870—1883. II. 340—41, illetve 440—41.

pedig PRAY György tette közzé 1774-ben megjelent munkájában. Az oklevél a későbbiekben számos forráskiadásban, történeti munkában megjelent.⁵

Az oklevelet és vele együtt a „jászkun kiváltságokat” mintegy két évszázadon keresztül hitelesnek fogadták el, és a társadalomfejlődés folyamatait többnyire a kiváltságok elvesztésének és visszaszerzésének lépcsőfokaiként elemezték a kutatók. Pedig SZENTPÉTERI Imre szerint „...az oklevél mind provenienciájával, mind tartalmával gyanúra ad okot. A 18. század előtt nemcsak eredetijének, hanem átíratának hiánya annál inkább gyanús, mert feltűnése egybeesik a jászkunok és a német lovagrend közötti vitával... az 1279. aug. 10-i oklevelet jelenleg ismert formájában az eredetinel jóval későbbben interpolált átdolgozásnak kell tartanunk...”⁶

SZENTPÉTERY diplomatikai megalapozottságú érvelését a középkori társadalom kutatásában addig elért eredmények is alátámasztják. Esetünkben különösen KRING Miklós véleménye a tanulságos, amely szerint a kunok a 13. században a patrimonális királyság szerviensei voltak. A patrimonális királyság megszűnésével, a rendi monarchia kialakulásával eltűntek a királyi szerviensek. A 15. századi társadalomszerkezetben csak a nemes és jobbágy megkülönböztetést ismerték. A jász és kun lokális közösségekben lezajlott változások pedig az utóbbi póluson jelölték ki a helyüket.⁷

A kunok és velük együtt a jászok betelepítésének célja az ország, illetve a király katonai erejének növelése volt a fenyegető tatár veszély ellen. Ebből következően elsőrendű hivatásuk a katonáskodás volt. A honfoglalást követően, de még a 13—14. század folyamán is a magyar királyság területén számos más népcsoport is élt, amelyet szintén személyes katonáskodási, illetve katonaillesítési kötelezettség terhelte. Ezen népcsoportok (pl. a székelyek és a szászok) vezetőinek és közrendűinek helyzete, társadalmuk mozgástendenciái sokban hasonlítottak a jász és a kun népesség körében megfigyelhető tendenciákhoz. MAKKAI László az Erdély történetéről írott legújabb összefoglalásában a székely társadalomfejlődést a jász és a kun nép társadalmának fejlődésével állítja párhuzamba. „A XIII. században a székelység zöme azonban nem jutott el az akkor egyedül korszerűnek számító páncélos katonáskodás lehetőségéig ... Fegyvernemük mindvégig a könnyűlovasság maradt ... Ez szükségszerűen vezetett a tényleges hadviselésből kiszorult elemek jobbágysorba süllyedéséhez, amennyiben szerepük ezentúl csak katonáskodó társaik fegyverzetének és szolgálatának biztosítására szorítkozott, s így ezeknek gazdasági és jogi fennhatósága alá rendeltettek. Ez a sors érte el a Duna—Tisza közén a XIII. században letelepedett kun és jász népet, eredetileg ők is személy szerint szállottak hadba, rövidesen azonban már csak 600 katonát adtak a királynak s ezáltal társadalmi egységük megbomlott.”⁸

MAKKAI Lászlónak a jász köznépre érvényes megállapításai a jászszági társadalom egy másik csoportjának, a szálláskapitányoknak a helyzetére vonatkozó párhuzamokkal is kiegészíthető. A jász szálláskapitányok kiemelkedése és feladatköre az erdélyi

⁵ Pl. GYÁRFÁS 1870—1883. II. 443.

⁶ SZENTPÉTERY 1961. 247.

⁷ KRING 1932. 181—86.

⁸ MAKKAI—MÓCSY 1986. 330—31.

szászok vezetőinek, a gerébeknek soraiban megfigyelt tendenciákkal vethető össze. (Szükséges azonban megjegyezni, hogy az erdélyi szászok kötelezettségei közé már eredetileg sem tartozott a személyes hadbaszállás, hanem csak bizonyos számú — az Andreánumban meghatározott 500 fő — katona kiállítására.) Ismét csak MAKKAI László tanulmánya szerint a szász gerébeiket „...még a 14. században is élesen megkülönböztették az igazi nemesektől (nobiles et alii comites), bár előkelő jogállásuk a nemességhez hasonló életmódot és jogokat biztosított nekik. A geréb nem volt földesura a vezetése alá tartozó népnek, azaz nem volt tulajdonosa a földnek, hanem maga is tagja volt annak a közösségnek, amely a földet a királytól adományban bírja. Ennélfogva a katonáskodás mellett részt kellett vállalnia a királynak járó adóterhekben is, viszont alsóbb fokú bíraskodási és rendészeti tevékenysége fejében bizonyos anyagi természetű előnyöket élvezett. Így az egyenlő jogú szász közösségen belül egy formailag el nem ismert, de valójában mindinkább elkülönülő új társadalmi osztály keletkezett, amelynek megvolt az anyagi függetlensége, hogy a költséges személyes katonáskodást teljesítse, s ezáltal a magyar nemességhez közelebb kerüljön.”⁹ A székely és szász társadalom fejlődéstendenciáinak az általunk vizsgált jáász társadalom párhuzamaként történt bemutatását indokolja a kortársak gondolkodása is. A 15. századi kortársak, a rendi országgyűlés is, tudván vagy érzékelvén a hasonlóságot, a szászok mintájára történő fegyverbe szállást rendelt el a jáások számára az 1459. évi dekrétum 33. pontjában. E szerint „...Comani, Philistaei et Tartari qui juxta antiquam consuetudinem exercitu abund, secundum quod saxones...”¹⁰

A jáász (és a kun) nemzetségi társadalom az átalakulása során a 14. század végére az idézetekben említett erdélyi népcsoportokhoz hasonló módon polarizálódott, valamint a fiktív vérségi (nemzetségi) alapon való szerveződés helyébe a területiális egység — a szék — lépett. KRING Miklós idézett tanulmányának megállapítása szerint az egyszerű kun és jáász, valamint a szálláskapitány úgy áll egymással szemben, mint a magyar ignobilis és nobilis. Ezzel összefüggésben azt is megállapítja, hogy kialakulóban van a kunok és jáások körében a birtokos nemesség és a jobbágyosság. A jáász és kun társadalom általa felállított rétegződési modelljéből — általa kimondatlanul — az is következik, hogy a közrendű jáász a nobilis jáász, azaz a szállás- vagy székkapitány jobbágya lett. A 15. század végi, 16. század eleji törvények azonban azt állítják, hogy a jáázkunok nem a székkapitányok, illetve a belőlük lett nemesek, hanem a király jobbágysai. A 16. századi, már viszonylag bőségesebb forrásokból pedig nem bukkanunk föl olyan jáász és kun eredetű birtokos nemesek, akiknek ezeken, a forrásokban ekkor megjelenő nagyobb területi egységeken — Jáászág, Kiskunság, Nagykunság — belül számottevő, a kapitányi teleknél nagyobb, jobbágyokkal népes magánbirtokuk lett volna.

A 14. század végén és a 15. század elején csakugyan előfordult néhány esetben, hogy a jáások között előkelőnek számító kapitányi családok a jáász szállás területén

⁹ MAKKAI—MÓCSY 1986. 300.

¹⁰ KOVACHICH 1818. 172.

birtokot szereztek. Így például 1391-ben Temesvári Miklós fia Miklóst és György fia (másik) Miklóst iktatták be apátiszállási birtokrészekbe. 1422-ben pedig Mócza Miklósnak és fiainak (jász)kiséri birtokokba történt beiktatásáról szólnak az oklevelek.¹¹ Ugyanezen időszakban más jász előkelők is birtokadományt nyertek, de a jász szállásokon kívüli, azokkal szomszédos területeken. Így például Zsigmond király 1408-ban „Négyszállási” István fiainak, Kompoltnak és Lászlónak adományozta Szentkozmadamjánt (helyét ma nem tudjuk lokalizálni), 1409-ben pedig Kürt possessiót. Egy 1425-ben kelt oklevélből pedig arról szerzünk tudomást, hogy három jász kapitány a megelőző években adományba kapta Újszászt és Szarvast.¹² Ezekben az oklevelekben azonban nincs szó arról, hogy az adománybirtokon közrendű jászok is élnek, akiket a megadómozottak jobbágyként a saját fennhatóságuk alá vonhatnak. Sőt a Négyszállási testvérek (akiket az adománybirtokról szentkozmadamjáninak is neveztek) a „boszniai részekről” foglyokat, akiket köznyelven „családnak” mondanak, telepíthetnek új birtokukra és ez a tény közvetve annak néptelenségét jelzi.

A fentebb említett oklevelekből körültekintő elemzéssel kiderül, hogy a jászok közösségébe tartozás nem egyenlő az országos nemességgel, valamint az is, hogy a birtokadómozozás sem jelent egyben országos nemességet. Ez utóbbi elnyerése egy külön aktus keretében történik. A Négyszállási testvérek számára kiadott 1407. október 29-i oklevél (majd egy évvel a birtokadományt megelőzően) ugyanis külön hangsúlyozza, hogy a király különös kegyelméből „...memoratus Compolt et Ladislaum filios annotati Stephani philisteos, simul cum cunctis ipsorum haeredibus... *ab omni nota ignobilitatis et popularis conditionis metu, ac plebea sarcina perennaliter prorsus, expiantes eximentes absolventes ac lucide expurgantes...*” lesznek, és „...in cetum Regni Nostri nobilium et catervam procerum nostrorum *vere Nobilitatis titulo prefulgentium et sub vexillo Regni Nostri militantium transferentes aggregamus.*” Először tehát nemes lesz a nemtelenből, és ezt követően majd egy esztendő múlva adta ki a király számukra a birtokba iktatási parancsot arra a birtokra, amelyre a korábbi oklevél szerint foglyokat telepíthetnek. Csak mindezek után történt meg a beiktatás. (A Mócza testvérek esetében a nemesítés és a birtokadómozozás egyszerre történt.)

A megnevesítés fontosságát kiemeli az a tény, hogy az 1407-ben országos nemességet nyert Négyszállási testvérek 1422-ben nem a korábbi évtizedek sorozatos birtokadómozozásairól szóló leveleiket erősítették meg a királlyal, hanem a nemességadómozozásról szólót — bizonyára nem ok nélkül.¹³ Országos nemességük újbóli bizonyítási szükségének oka pedig a többi jász kapitány növekvő elégedetlensége lehetett. Ez az elégedetlenség amiatt következhetett be, hogy a megnevesített és ezáltal a jászok közösségére kirótt adók fizetése alól mentesülő kapitánytársaik korábbi adóterhei most már az ő általuk teljesítendő szolgáltatások mennyiségét növelték.

¹¹ GYÁRFÁS 1870—1883. III. 58., 96—97. és 99. számú oklevelek.

¹² GYÁRFÁS 1870—1883. III. 83., 85—88. és 106. sz. oklevél.

¹³ GYÁRFÁS 1870—1883. III. 98. sz. oklevél.

Ezt a feltételezést alátámasztja az újszászi és szarvasi jász kapitányok adózással kapcsolatos ügye. Az 1425. március 9-én kelt oklevél¹⁴ egy, a jász kapitányok között folytatott hosszabb perben hozott döntést. A per tárgya az adófizetési kötelezettség volt. A János nevű (egy korábbi oklevélben „magnus dictus”) kapitány, valamint Miklós fia Péter és Péter fia Tamás kapitányok Újszász és Szarvas possessiók megszerzése után vonakodtak a királynak a jászoktól járó „census vagy akó adót” a többi jászokkal együtt fizetni. A király azonban elrendelte, hogy a nevezettek ezeket az adókat fizetni tartoznak, és az idézett oklevél a fizetés mennyiségét és módját határozta meg.

Ezt az oklevelet többen többféleképpen, a saját érvelési rendszerükbe illesztve értelmezték. GYÁRFÁS István a nemzeti jogok „alászállásának”, azaz csökkenő értékének jeleként magyarázta. HORVÁTH Lajos a „jász társadalom feudalizációjának kezdeti, csenevész voltát” olvasta ki az oklevél szövegéből.¹⁵ SZABÓ László véleménye szerint pedig „1425-ben kényszerítik az újszászi és szarvasi jászok a beköltözött rangos birtokos családokat arra a király segítségével, hogy ők is a közösségbe olvadva azonos terheket viseljenek a többi jászokkal együtt.”¹⁶ Mindhárom értelmezésben közös — SZABÓ Lászlónál különösen hangsúlyos — az a feltételezés, hogy az oklevélben említett esetben a közösség lép fel és a közösségi tudat fejeződik ki, amely a későbbi rendi jellegű fejlődés megalapozása is.

Az oklevél — véleményem szerinti — helyes értelmezéséhez az adja meg a kulcsot, hogy a fent említett újszászi és szarvasi kapitányok leszármazottai Ujszászi Mihály és Péter (akik komáromi várkapitányok voltak) csak majdnem 60 évvel később, 1482-ben Mátyás királytól nyerték el az országos nemességet.¹⁷ Az 1425. évi oklevélben megnevezett és akóadó fizetésére kényszerített kapitányok akkor tehát még *nem voltak nemesek*, és akkor nem is nyertek nemességet. A 15. század elején azonban Zsigmond király a jász kapitányok köréből néhányat országos nemességre emelt, és országos nemesként adományozott nekik a jász szállásterületen kívüli *nemesi birtokot* (pl. a Négyszállási testvéreknek), illetve korábbi szállásukat (szállásrészüket?) kapták meg nemesi birtokként (Mócza Miklós és fiai). Újszász és Szarvas korábban valószínűleg nem tartozott a jász szállásterülethez, csak a 15. század elején, az 1425. évi oklevélben említett kapitányok kaphatták meg, de nem nemesi (hiszen ekkor még nem voltak nemesek), hanem *kapitányi birtokként*, azaz olyan birtokként, amely *nem mentesítette* őket a jászok közössége által fizetendő adók alól. A mentesítés helyett az adónak magasabb, „kapitányi szintű” teljesítését (nyolc tegzes kiállítását) tette lehetővé számukra. Az újsütetű újszászi és szarvasi kapitányok a korábbi nemesítések, a

¹⁴ HORVÁTH 1988. 10. március 10-i keltezését említi, és az 5. sz. jegyzetben jelzi, hogy GYÁRFÁS március 19-re, ill. március 20-ra keltezte az oklevelet. Én itt GYÁRFÁS keltezését használom, mert a szakirodalom eddig így hivatkozott rá. GYÁRFÁS 1870—1883. III. 106. oklevél.

¹⁵ GYÁRFÁS 1870—1883. III. 209., KRING 1932. 182., HORVÁTH 1988. 11. Magam az említett kapitányok társadalmi emelkedésének jeleként értelmeztem megváltozott adózási viszonyaikat a jászok adózását vizsgáló tanulmányomban. KOCIS 1989. 12.

¹⁶ SZABÓ 1981. 132.

¹⁷ HORVÁTH 1988. 13.

Négyszállási és a Mócza család példájából kiindulva bizonyára nemesi birtokadományként, nemesítésként próbálták meg értelmezni új javaikat, és ezért tagadták meg, hogy a jászok módjára, a jászok közösségével együtt adózzanak.

A felsőbbség számára sem lehetett mindig világos, hogy mi is a per tárgya. Ezt jelzi az a 1424. június 6-án kelt oklevél, amelyben Zsigmond király utasította Solymosi Lászlót, a kunok bíráját, hogy az ő pártfogásába vett újszászi jász kapitányokat (bizonyára Jánost, Pétert és Tamást) minden jogtalan támadás ellen oltalmazza. Ez a „jogtalan támadás” a jászok közösségébe fizetendő adók követelése lehetett. Az egy évvel későbbi döntés azonban éppen a korábban védelmezni kívánt kapitányok ellen szólt. A közösségen kívüli bírók bevonásával folytatott perben a tanúk vallomásai végül is tisztázták a kérdést. Ezért lényeges eleme a pernek, hogy az egyik tanú *megnemesített kapitány*, Négyszállási Kompolt, a másik pedig egy *nem nemes kapitány*, a szentgyörgyi Beke Albert volt. A két tanú a két különböző kapitányi réteg kiváltságait, illetve kötelezettségeit tudta elmondani, pontosítani.

Ha az oklevelek fentebbi értelmezése helyes, akkor a következő tanulságokat vonhatjuk le:

a) A jászok feudalizálódása nem csenevész, hanem éppen ellenkezőleg, előrehaladott állapotban volt. Az oklevelekben rejtve maradnak ugyan a közrendűek feltételezhető tömegei, megfigyelhetjük azonban a szálláskapitányok előkelő rétegét, valamint az ebből a körből is kiemelkedő, országos nemességet elért családokat.

b) Az irat a kapitányi családok kiemelkedésének meggátolásában elért „közösségi sikereket” nem tükrözi, benne pusztán egyes kapitányok azon bukott próbálkozása jelenik meg, amelynek során a „szolgálati” birtokadományt további mentességeket eredményező nemesi birtokadományként próbálták beállítani.

A jászok rétegződéséről KRING Miklós által tett megfigyeléseket is tovább finomíthatjuk. Elfogadhatjuk azt a megállapítást, hogy „a 15. század elején már a nota ignobilitas bélyegzi az egyszerű kunokat és jászokat”. Módosítanunk csak mondatának másik felét kell, mely szerint „...akik főleg nemesítés útján emelkedhettek a kapitányok sorába”. A fentiek alapján a kapitány státusz eléréséhez nem volt szükség az országos nemesség megszerzésére, de ezen státusz elérése nem is jelentett egyben országos nemességet.

A 15. század elején tehát a jászok társadalmán belül három rétegről beszélhetünk:

— a közrendű jászok tömegéről, akik nem függenek jobbágy módjára a kapitánytól,

— a kapitányok csoportjáról és a

— közülük kiemelkedett, birtokadományt nyert országos nemesekről. Ez utóbbiak adománybirtokuk és országos nemességük mellett egyelőre továbbra is beletartoztak a jászok közösségébe, de a közösségi terhekből már nem vállaltak részt, nem adóztak jász módra.

A 15. században a megfelelő források hiánya miatt a jászsági társadalom legalsó rétegről semmit sem tudunk, de két felső rétegének mozgástendenciáit sem tudjuk nyomon követni. Újszászi Mihály és Péter korábban már említett 1482. évi megnevesítésén kívül ugyanis nem ismerünk további olyan okleveleket e századból, amely

országos nemességre emel jászokat. Az e század első felében megnemesített kapitányok leszármazottainak sorsát is csak hézagosan rekonstruálhatjuk. A Mocza család tagjai 1438-ban és 1501-ben fordulnak elő még, de csak tanúként birtokba iktatási és határjárási ügyekben.¹⁸ Birtokviszonyaikat azonban nem ismerjük.

A Négyszállási család kürti adománybirtokának felét már 1438 augusztusában átadta berzeviczi Pohárnok István ajtónálló mesternek. Erzsébet királyné Pohárnok Istvánt néhány nap múlva a jászok ispánjává nevezte ki. Bizonyára a nagy hatalmú szomszéd elleni védekezés miatt újjtatták meg 1441-ben az adományt, most már csak a birtok fele részére. 1449-ben Kompolt László még végrendelkezett a kürti birtokról, 1450-ben azonban a falu másik része is Pohárnok Istváné lett.¹⁹

A Négyszállási család és leszármazottai tulajdonában tehát csak a jász jogon bírt eredeti szállásbirtokok, valamint az ismeretlen időben és módon megszerzett Újfalu és Jákóhalma maradtak meg. (Kompolt Lászlót 1441-ben újfalusinak mondják. Valószínű, de jelenleg nem bizonyítható, hogy Szentkozmadamján birtok a „boszniai családokkal” történt benépesítése után kapta az Újfalu nevet.) Szentkozmadamjánt vagy/és Újfalut a források későbbiekben nem említik, helyüket sem tudjuk a jelenlegi ismereteink alapján lokalizálni. A jákóhalmi kapitánysági birtok azonban a 16. századi oklevelekben is megtalálható, így következtetni tudunk korábbi terjedelmére is. Ennek a birtoknak az egyik felét 1551-ben 32 forintért adták el tulajdonosai (a Jászberényben lakó Zsófia, Vas Illés özvegye és az Árokszálláson lakó Hensely Máté neje, Apollónia) a másik felét birtokló, valószínűleg rokon Kis Kelemennek és fiainak.²⁰ Ekkor egy telek, valamint vízimalomhely, rét, szántóföldek és halászhelyek tartoztak hozzá. A kapitánysági birtok lényegében egy udvartelekből és a hozzá tartozó szántókból és rétekből állt, amelyek valószínűleg nagyobbak voltak a közrendűek illetőségénél. A kapitányi joghoz tartoztak még a kisebb királyi haszonvételek, mint a malomtartás joga és a halászhelyek birtoka. Az adásvételi szerződés nem említ sem jobbágytelket, sem jobbágyokat, mint a kapitánysági telek tartozékait. Ennek oka bizonyára az, hogy ilyenek — jobbágytelkek és jobbágyok — nem is tartoztak a kapitánysági birtokhoz.

A nem sokkal későbbi századokban is még különbséget tudtak tenni a falura vonatkozó tulajdonjog és a kapitányságra (és a vele járó ingatlanokra) vonatkozó tulajdonjog között. Pető János az 1660-as években Szentimre és Ágó pusztákat adományba kérte a királytól, ami ellen a jászszágiak élénken tiltakoztak. Érvelésük ellen írta válaszként Pető János a következőket: „Ágótól sincs több igazságuk, mint hogy azon

¹⁸ GYÁRFÁS 1870—1883. III. 129. és 232. sz. oklevelek.

¹⁹ GYÁRFÁS 1870—1883. III. 127—128. és 145. sz. oklevél. OL DL 24734. Ez utóbbi kivonatát közli HAJNAL 1923. 116.

²⁰ GYÁRFÁS 1870—1883. IV. 28. old. A munka ezen kötetét a szerző halála miatt SZÉLL Farkas rendezte kiadás alá GYÁRFÁS kézírata alapján. Bizonyára ezért hiányoznak a hivatkozások. (Tervezték még egy V. kötet kiadását is, amely okmánytárat tartalmazott volna, de ez nem valósult meg.) A GYÁRFÁS munkájában *tartalmilag* közölt oklevél kivonatát az MTA Kézirattárára hivatkozva (Tört. ívrét. 83. Podhradszky másolatok 1273—1580.) közli BARTFAI SZABÓ László: *A gyöngyösi jezsuiták iratai* c. gyűjteményben. A fontos részleteket is tartalmazható oklevelet e hivatkozás alapján sajnos nem tudtam megtalálni.

hely kapitányságát ők bírták. Én *nem a kapitányságot, hanem a prédiomot* kértem és az valóságos prédiom...”²¹ Annak ellenére, hogy Pető János a saját érdekében nyilvánvalóan tendenciózusan emeli ki az ekkor már pusztá falu birtoklása és a kapitánysági jogok birtoklása közötti különbséget, mint a fenti oklevelekből is láthattuk, nem rugaszkodott el a valós helyzettől. A Négyszállási család esetéből úgy tűnik, hogy a szálláskapitányokból álló előkelő rétegnek nem sikerült a jász területen kívüli, országos nemesi jogon nyert adománybirtokukat megtartani és a 15. század folyamán a birtokos nemesi rétegbe emelkedni.

A felemelkedés korlátainak ellenére a kapitányok és a közrendűek közötti vagyoni és társadalmi különbségek tovább növekedtek, és ennek eredményeként a kapitányok tényleges státusza az országos nemesekéhez közeledett. Ezt jelzi az a tény, hogy amikor Zsigmond király német-római császárrá koronázása alkalmával 1433. május 21-től augusztus 1-ig Rómában tartózkodott, 400 főnyi fényes kíséretében jász kapitányokat is találunk. A név szerint felsorolt négy kapitány BENEDICTUS philisteus DE KISIR a rasangi Szent György és a kíséri Mindszentek templom, FRANCISCUS philisteus DE LADÁNY és LADISLAUS DE MADARAS a ladányi Boldogságos Szűz Mária-templom és a Ladány oppidumon kívüli Hímesegeyház kápolna, MICHAEL philisteus DE WYSAC pedig az újszászi Boldogságos Szűz Mária és a szarvasi Szent György-templom kegyuraságáért, a templomoknak búcsúengedélyért, illetve bűnbocsánatért folyamodtak a pápához.²² A Rómában járt jászok közül egyedül Mihályt tudjuk elhelyezni a kapitányi családok rendjében. Ő szomszédos birtokosként jelen volt 1438-ban Rozgonyi Istvának az Újszászal szomszédos Szászberek község birtokába történt beiktatásán. Ekkor Péter fia Mihályként említették. Ugyancsak ő az egyik személy, aki Zsigmond király 1425. évi oklevelének (az adózásról szóló, az előzőekben elemzett levél) megerősítését kérte Erzsébet királynétól 1439-ben. Az ő apja volt az a Miklós fia Péter, akinek kapitányi adóját — későbbi kifejezéssel tegzespénzét — 20 forintban állapította meg az 1425. évi oklevél. A Zsigmond király kíséretében Rómát járt Újszászi Mihályról tehát éppen a sokszor említett per kapcsán tudjuk, hogy nem volt országos nemes. A másik három kapitány esetében ez csak valószínűsíthető, mert nem tudjuk elhelyezni őket egyik ismert család leszármazásrendjében sem. Az országos nemessé emelt kapitányok közül tehát egy sem volt jelen a király kíséretében, míg az „egyszerű” kapitányi családokat négy személy is képviselte.

Az országos nemes kapitány és a kapitány közötti státuszkülönbség fokozatosan elmosódik a 15. század folyamán. Ezt mutatja az az oklevél, amelyben Hunyadi János kormányzó 1449-ben Borsóhalma és Mihálytelke falvakat, valamint Neacsőgeyház, Fügedegyház és Lantó pusztákat újadomány címen úgy adományozta Bartalius Imrénének és társainak, hogy mindazokat a kötelezettségeket és szolgáltatásokat teljesítik,

²¹ OL P 680. 8. cs. 1669. május 18.

²² FRAKNÓI 1893. 189; WERTNER 1903 és LUKSICS 1938. 93. WERTNER tévesen azonosította Ladislaus jász „Madaras” ragadványnevét Kunmadaras községgel, Újszászt pedig egy Krassó megyei községgel. FRAKNÓI közlése „Vysac”-ot a bácsi egyházmegyébe tartozónak mondja. Bizonyára a pápai kúrián jegyzetekbe elhallás miatt tévesen a váci egyházmegye helyett a bácsit.

amelyeket a nemes jászok a dicsőült magyar királyok idejében teljesíteni szoktak.²³ A „nemes jász” kifejezést a kutatók eddig a jász népesség egészére vonatkoztatták országos nemesség jelentéstartalommal (lásd *una et eademque nobilitas*). A korábban kifejtett elemzésem alapján azonban most már tudjuk, hogy ez tévedés. Biztosak lehetünk abban, hogy a *nobilis* kifejezés nem általában vonatkozik minden jászra, de nem is a társadalmi hierarchiában betöltött pozíciójukat jelöli, hanem kétirányú lehatárolást fejez ki. Az egyik oldalon a jászok tömege közül emeli ki az előkelőket, a kapitányokat, akik képesek szolgálatokat teljesíteni, és a szolgálataik fejében — ezek teljesítéséhez kötött — birtokadományban részesülni. A másik oldalon — a magyar rendiségen belül — viszont a királyoktól kapott privilégiummal bíró igazi nemesektől különíti el az ilyennel nem rendelkező jász előkelőket.

A fenti elemzés sokoldalúan igazolja, hogy a jászok és a kunok testületileg sem és általában személyükben sem voltak tehát az „*una et eadem cum regni nobilibus libertas*” birtokában. Az 1279. évi oklevélnek ez a része későbbi interpolálás, amint ezt SZENTPÉTERY Imre elsősorban diplomatikai érvek alapján kifejtette.²⁴ A 15. század végi, 16. század eleji törvények, amelyek a jászokat és a kunokat *szolgaállapotúnak* (1498. évi 47. tc.), illetve *királyi jobbágyoknak* (1514. évi 23. tc.) nevezik, nem a társadalmi süllyedésnek a bizonyítékai. Mindössze ezek azok a források, amelyek először szólnak a korábbi oklevelekben nem jelentkező jász köznépről, és azt mutatják be, hogy a 14—15. század folyamán kialakuló magyarországi rendi társadalomszerkezet melyik rétegében foglaltak helyet a korábban csak egyes vezetőknek biztosított feudális kiváltságok alapján megismerhető jász és kun csoportok.

ÖNÁLLÓ RENDET KÉPEZ-E A JÁSZSÁG?

Az újabb néprajzi szakirodalomban SZABÓ László a Jászság etnikus kérdéseit, néprajzi jellemzőit tárgyaló számos munkájában elveti azt a nézetet, hogy a jászok és kunok kiváltságai az országos nemességnek vagy valamilyen területiális nemességnek felelnek meg. A fenti elemzéseim is igazolják ezt a vélekedését. Az országos nemesség helyett azonban az ő erősen hangsúlyozott, több munkájában kifejtett vélekedése szerint „A középkori rendi társadalomba ugyanis a jászok az 1323-as privilégiumuk segítségével, mint önálló rend illeszkednek bele. Valahol köznemesség és jobbágyság között foglalnak helyet.”²⁵

Véleményem szerint nem igazolható SZABÓ Lászlónak ez a felfogása. Az 1323. évi oklevél azt mondja, hogy Keverige fiai hatalmuk, uralmuk és bíraskodásuk alatt, mód

²³ GYÁRFÁS 1870—1883. III. 146. sz. oklevél: „sub illis tamen conditionibus modis et servitiis, quibus ceteri nobiles philistei tenere et conservare consueverunt...”

²⁴ SZENTPÉTERY 1961. 247.

²⁵ SZABÓ 1978. 15—165. Ugyanő egy másik írásában a következőképpen fogalmaz: „Ez időtől a jászok a feudális rendi társadalom zárt, kiváltságokkal körülbástyázott rendjévé válnak, s másodlagosan tekinthetők jász népnek, önálló etnikai egységnek.” A 17. század végére pedig „teljességgel beleilleszkedtek a magyar társadalomba, de úgy, mint annak egy kiváltságos rendje.” SZABÓ 1981.

felett elnyomva és lealacsonyítva tartották az oklevélben megnevezett 18 jászót és nemzetségüket. Ezt az oklevelet GYÖRFFY György a feudalizálódás jeleként értelmezte.²⁶ Egyetértve ezzel az értelmezéssel az oklevélben foglaltakat úgy lehet összefoglalni, hogy Keverge fiai (egyébként valószínűleg csakugyan kunok) megpróbálták *magánföldesúri függésbe* vonni az oklevélben érintett jászokat. Ez a törekvésük ellentétes volt a király érdekeivel, aki gátat vetett neki azzal, hogy elrendelte, hogy „mindig a szabadságnak azzal a kiváltságával éljenek, amellyel a velünk katonáskodni tartozó többi jászok”.²⁷ A sokat idézett privilégium lényege tehát a magánföldesúri függéstől való mentesség, a szabad (katona) paraszti állapot, amelyért cserébe viszont a királynak alávetve tartoznak katonáskodni. A magyarországi rendiségben a társadalom ezen rétegének azonban nem volt képviselője.

A 14. századból nincs forrásunk arra nézve, hogy a katonáskodás az egyetlen teher, amivel a jászok tartoztak, vagy emellett fizettek más adót is. Mindenesetre a 14. század végére a személyes katonáskodás elvesztette a jelentőségét, és a jászok és kunok közösségei a 15. században „census seu akones” adót teljesítettek a királynak, és csak a kapitányoknak kellett ezenkívül még nyolc íjással hadba szállniuk.²⁸ (Az adózásnak ez a módja nem lehetett új keletű, mert erre semmilyen formában nem utal az oklevél.) A 15. század közepén pedig a jászoktól és a kunoktól származó adókkal rendszeres évi jövedelemként számoltak. Albert király például 1439-ben utasította Töttös László kincstartót, hogy a jászoktól és a kunoktól származó bevételekből Basarab havasalföldi vajdának, Chalapia Dávidnak és Thallóczy Matkó bánnak összesen 1600 aranyforintot fizessen.²⁹ 1444-ben pedig a koronától elidegenített és visszaserzendő javak között a só- és a harmincad bevételekkel, valamint a szabad királyi városoktól és a zsidóktól származó jövedelmekkel együtt felsorolják a jászokat és kunokat is.³⁰ A nemesség és a jobbágság közötti köztes állapot a 15. század elején is már egyedül a kapitányi családokra vonatkoztatható, míg a bíraskodásuk alá tartozó közrendűekről ugyanezen időben csak a királyi jobbágy állapot tételezhető fel. A törvények ugyan csak majd egy évszázaddal később mondják ki tételesen ezt az állapotot, azt sugallva ezzel a késői kutatóknak, hogy a jászok és kunok parasztháborúban tör-

²⁶ GYÖRFFY 1953. 265 és SZABÓ viszont először az 1974/a munkájában úgy vélekedik, hogy a kunok alávetett jász katonai segédnépet emeli ki a király a segédnép státuszából és teszi egyenjogúvá a kunokkal. Ez lenne az alapja az önálló renddé szerveződésnek. SZABÓ László ötletes elképzelését a nomád népek ismert társadalomszerveződési modelljén mint kézenfekvő analógián kívül további forrás nem támasztja alá. Ezen nézetével szemben azonban több ellenérv is felhozható. GYÖRFFY egy másik munkájában azt írja (igaz a betelepülés idejének kapcsán), hogy „Noha feltehető, hogy kezdetben a jászok kun főemberek alatt, ezeknek mintegy segédnépei is szolgáltak, de tömeges jelenlétük nem kerülhette volna el azok figyelmét, akik a XII. század második felében a magyar seregben harcoló számos jelentéktelen segédnépet felsoroltak a kunokon kívül.” GYÖRFFY 1987. 62. SELMECZI László a régészeti leletek alapján a két nép férfi és női viseletében is megfigyelhető különbségeket ismert. SELMECZI 1992.

²⁷ PINTÉR é. n. 104. Tanulságos, hogy a későbbi századok folyamán ez az oklevél ismeretlen volt a jászságiak előtt, amit az mutat, hogy egyetlen egy átiratát, megerősítését sem ismerjük, míg más kiváltságaitak rendre megújították a 17. században.

²⁸ GYÁRFÁS 1870—1883. III. 584. a többször említett 1425. évi oklevél.

²⁹ A Zichy család okmánytára VIII. 670—671. és XII. 180—181.

³⁰ KOVÁCHICH 1818. 77—78.

tént részvétele miatti megtorlásként került erre sor. Pedig a 15. század közepén már olyannyira a király jobbágyainak számítottak, hogy a királyi tisztségviselők a bárók és nemesek birtokairól, tehát a magánföldesúri birtokokról erőszakkal hurcolták vissza korábbi lakóhelyükre a jászokat és a kunokat.³¹

Az 1323-as „privilegium” és a későbbi kedvezmények tehát nem képezték annak alapját, hogy a csoport kiváltságos rendként — a rend társadalomtörténeti értelmében³² — illeszkedjen bele a magyarországi feudalizmus rendszerébe. A jászok számára biztosított kiváltságok ugyanis nem hordozták magukban a rendi elkülönülés lehetőségét. A rendi jogok alapelemei (önálló saját rendi bíróság, a személyes szabadság, külön adózási rendszer vagy adómentesség, a feudális földtulajdonjog és a képviselet joga a rendi gyűléseken) közül csak a külön adózási rendszerrel és a saját bírászkodással voltak felruházva, személyes szabadságuk — legalábbis a 15. század közepén³³ — korlátozva volt.

Elkülönülésük nem rendi jellegű volt, hanem csak szolgáltatásaik jellegében és módjában (lásd a mezővárosok szolgáltatásainak módját is), valamint alárendeltségi viszonyaikban különböztek attól az osztálytól — a jobbágyságtól —, amelybe beletartoztak. Világosan kifejti ezt a tényt egy 1467. évi, a tizedfizetéssel kapcsolatos rendelet.³⁴

Ennek első pontja az igazi, privilegiummal bíró nemesekről szól, akár a király, akár az egyházak, akár másnak a jogszolgáltatása alá tartoznak. Ebben a pontban tehát olyan nemesi csoportokról van szó, akik különfélék lehetnek, egy dologban — a királytól nyert igazi nemességben — azonban egyformák. (Ilyen igazi nemesek pl. a Négyszállási testvérek, akik a király jogszolgáltatása alá tartoznak.)

A második pontban viszont különböző rendekhez tartozó csoportokat említenek, amelyek azonban szintén egységesek egy dologban, abban, hogy bizonyos adó fizetésének kötelezettségével egyformán terheltek.³⁵

Összefoglalásként elmondhatjuk tehát, hogy a jászok és a kunok a 14—15. század folyamán kiformalódó rendi társadalomban nem tartoztak egyik privilegizált rend körébe sem. A népesség túlnyomó részét kitevő közrendű jászok jogállásának alakulását megfelelő források hiányában nem tudjuk nyomon követni e századok folyamán. A 15. század végi, 16. század eleji törvényekből azonban arra következtethetünk, hogy a megelőző századokban is a társadalom alsó pólusán foglaltak helyet, az egységesülő jobbágyság egyik, sajátos helyzetű csoportját alkották. Sajátos helyzetük ere-

³¹ KOVACHICH 1818. 172.

³² BÀN (szerk.) 1989.

³³ Lásd a 31. sz. jegyzetet.

³⁴ KOVACHICH 1818. 192.

³⁵ („...utique sive sint nobiles castrenses sive Praediales Ecclesiarum, qui non habent privilegium nobilitatis a Regibus, sive Cives liberarum Civitatum, sive Cumani, sive Philistei, Rutheni, Tartari, Walachi, sive cujuscunque alterius conditionis, aut sectae.”) KRING Miklós ezt a törvénycikket idézi (1932. 40), úgy értelmezve, hogy ekkor már azt mondják ki, hogy a jászok és a kunok nem nemesek. Ezzel szemben a törvénycikk megalkotóiban a „jászkunok” nemessége vagy annak tagadása fel sem merült. Egyedül a prédiális nemeseknél, illetve a várak alá rendelt nemeseknél érezték szükségét annak, hogy a privilegium hiányára hivatkozzanak.

detileg etnikai különállásukból és az ebből következő speciális szolgáltatásukból (könnyűlovasság kiállítása) fakadt. Ezek miatt voltak mentesek a magánföldesúri hatalom alól is. Szabadságaik lényege (saját bíraskodás, a jobbágyság egésze által fizetendő adók és járadékok egy része alóli mentesség, illetve különös adózási mód) részben etnikai különállásukat ismeri el, részben pedig a speciális szolgáltatásaik gazdasági megalapozása, könnyebb teljesítése érdekében kapott kedvezmény. Demográfiai, geográfiai, és gazdasági tényezők (nem jelentettek számottevő, több tízezres tömeget, szállásaik az ország közepén, a határoktól távol voltak, a tőlük származó jövedelmek viszonylagosan csekélyek voltak) nem eredményezhettek olyan helyzeti energiát, amely ellensúlyozhatta volna a magyarországi társadalomszerkezet alakulásának számukra kedvezőtlen tendenciáit. A telekkatonaság intézményének bevezetése pedig még katonai szolgálatuk jelentőségét is csökkentette. A 15. század közepén már elsősorban (kizárólag?) a tőlük származó pénzjövedelemmel számoltak. Mindezen tényezők abban az irányban hatottak, hogy az erdélyi székelységgel ellentétben a jászok és a kunok magyarországi rendiségben nem szerveződhetek önálló renddé, hanem a 16. század elejére a korona birtokaként a jobbágyságba tagozódtak bele, de még őrizték a környező Pest, Heves és Külső-Szolnok megyei falvak lakosságától eltérő származásuk tudatát. A török elleni védekezés során kialakult új típusú könnyűlovasság — a huszárság — számukra már csak egyéni kiszakadási lehetőséget jelenthetett a jobbágysorból.

A közrendűek fölött elhelyezkedő kapitányi réteg alsóbb fokú bíraskodási tevékenysége és az ebből származó jövedelme eredményeként meg tudta őrizni pozícióját, képes volt a személyes hadbaszállási kötelezettséget is teljesíteni, sőt a király közvetlen környezetébe is bekerülhetett további emelkedési lehetőséget teremtve ezzel utódai számára. A 15—16. században közülük számosan a végvárakban töltöttek be magasabb katonai tisztségeket (komáromi várnagy, gyulai várkapitány, egri lovas hadnagy példákat találhatunk erre). Legsikeresebb képviselőik országos nemességet, feudális magánbirtokot nyertek, és ezáltal személyükben és leszármazottaikban a köznemesi rétegbe emelkedhettek. Az ő társadalmi emelkedésük azonban személyes teljesítmény volt, amellyel (térben és státuszban) ki is szakadtak közösségükből. Ezért semmiképpen nem jelentette etnikai közösségük társadalmi emelkedését, még kevésbé önálló renddé szerveződését.

A 16—17. század eseményei megszüntették az etnikai folyamatosságot. A középkori magyar királyság részekre szakadása, a kialakuló új államszervezet, az egyes középkori eredetű tisztségek (pl. a nádori) huzamos ideig tartó betöltöttségére pedig a „kiváltságaik” elfeledését eredményezte, olyannyira, hogy a levéltárból kellett azokat előkeresni. Az átalakuló valóság több más középkori magyarországi etnikus csoporthoz hasonlóan a jászkunokat is a jobbágyság egyszínű tömegébe való betagozással, a különállás „mi tudatának” elvesztésével fenyegette. A történelmi tendenciák-

³⁶ Kocsis 1994.

nak és a 15 éves háború után újranepeződő közösségek tudatos cselekvésének egy irányban ható működése azonban fenntartotta az utókor, a mi számunkra ezt a közép-korra visszanyúló néprajzi csoportot.³⁶

IRODALOM

- BÁN Péter (szerk.)
1989 *Magyar történelmi fogalomtár*, 1—2. kötet. Budapest
- BÁRTFAI SZABÓ László
(é. n.) *A gyöngyösi jezsuiták iratai*. Kézirat a Mátra Múzeumban
- BOSSÁNYI Árpád
1916 *Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai*. Budapest
- FODOR Ferenc
1942 *A Jászság életrajza*. Budapest
- FRAKNÓI Vilmos
1893 *Genealógiai és heraldikai közlemények a vatikáni levéltárból*. Turul XI. évf.
- GYÁRFÁS István
1865 *A Jászkunság történetéhez a XVI. és XVII. századból*. Györi Történelmi és Régészeti Füzetek IV. 2—33., 125—169. és 224—273. Győr
- 1870—1883 *A jászkunok története*, I—IV. kötet Kecskemét
- 1882 *A jászkunok nyelve és nemzetisége*. Budapest
- GYÖRFFY György
1953 *A kunok feudalizálódása*. In: SZÉKELY György (szerk.): Tanulmányok a magyar parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Budapest
- 1955 *A napkelet felfedezése*. Julianus, Plano Carpini és Rubruk (stb.) útjelentései. Budapest
- 1981 *A jászok megtelepedése*. In: DANKÓ Imre (szerk.): Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 30. évfordulójára. 69—72. Túrkeve
- 1983 *Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registroma*. Századok 114. 1103—1134
- 1987 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, III. Budapest
- 1990 *A magyarság keleti elemei*. Budapest
- HAJNAL István
1923 *Kivonatok Hunyadi János kormányzói okleveleiből*. Levéltári Közlemények 48.
- HORVÁTH Lajos
1988 *Az Ujszászi család a XV—XVI. században*. In: Zounuk — A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve, 3. 9—21. Szolnok
- HORVÁTH Péter
1825 *Értekezés a kunoknak és jászkunok eredeteikről, azoknak régi és mostani állapotjokról*. Pest
- KOCSIS Gyula
1974 *Jászkunok gazdaság- és néptörténetéből*. In: TÓTH János (szerk.): Jubileumi Évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára. 43—70. Jászberény
- 1989 *A Jászság adózása a XVI. században*. In: Botka János (szerk.): Zounuk — Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. 4. 9—26. Szolnok
- 1994 *A jászsági kiváltságok tartalmának változása a török hódoltság alatt*. In: KISBÁN Eszter (szerk.): Paraszkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás. 129—139. Budapest
- KOVACHICH József Miklós
1818 *Sylloge Decretorum Comitatum In-clyti Regni Hungariae*. Pestini
- KRING Miklós
1932 *Kun és jász társadalmemek a kö-*

- zépkorban. Századok 66. 35—63. és 169—188
- KUBINYI András
1964 *A budai vár udvarbírói hivatala (1458—1541)*. Levéltári Közlemények 35. 67—98
- LUKSICS Pál
1938 *XV. századi pápák oklevelei*, II. köt. Budapest
- MAKKAI László—MÓCSY András (szerk.)
1986 *Erdély története*. Budapest
- MÁLYUSZ Elemér
1951—1958 *Zsigmondkori oklevéltár*, I—II. köt. Budapest
- NAGY Imre—TASNÁDI Gyula (szerk.)
1878—1920 *Anjou-kori okmánytár*, I—VII. köt. Budapest
- SELMECZI László
1981 *A négyszállási jász temető*. *Communications Archaeologicae Hungariae*. 165—177.
1985a *A kunok és jászok emlékganyagának kutatása*. In: FODOR I.—SELMECZI L. (szerk.): *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai*. 79—90. Budapest
1985b *A jászok régészeti emlékei*. Kiállításvezető. Jászberény
1992 *Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról*. *Folklor és etnográfia* 64. Debrecen
- SZABÓ László
1973 *Jászdózsa és a palócság*. In: SZABÓ László (szerk.): *Jászdózsa és a palócság*. 309—325. Eger
1974a *A jászok magyarországi betelepődése*. In: TÓTH János (szerk.): *Jubileumi Évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára*. 9—20. Jászberény
1974b *A középkori Jászság etnikai jellegéhez*. In: TÓTH János (szerk.): *Jubileumi Évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára*. 21—42. Jászberény
- 1978 *A jászok mítoszalkotási kísérlete a XVII—XVIII. században*. In: HOPPÁL Mihály—ISTVÁNOVITS Márton (szerk.): *Előmunkálatok a magyarság néprajzához*, 3. 154—164. Budapest
- 1979 *A jász etnikai csoport (A jász etnikum és a jászsági műveltségi egység néprajza)*. Szolnok
- 1981 *A jász öntudat alakváltozásai*. *A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 129—145. Szolnok
- 1982 *Jászság*. Budapest
- 1989 *Néprajzi tanulmányok*. Szolnok
- SZENTPÉTERY Imre
1961 *Az Áprád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. BORSA Iván (szerk.): II. köt. 2—3. füzet 1272—1290. Budapest
- TÓTH Péter
1990 *Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Miskolcon őrzött középkori oklevelei*. (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltári füzetek, 28.) Miskolc
- WERTNER Mór
1903 *Zsigmond király kísérete Rómában 1433-ban*. Századok, 37. 907—920
1907 *Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához*. *Történelmi Tár* 1—69.
- ZICHY...
1871—1931 *A zichi és vásónkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára*. I—XII. kötet. szerk.: NAGY Imre, NAGY Iván, KAMMERER Ernő, VÉGHÉLY Dezső, LUKSICS Pál. Pest—Budapest

GYULA KOCSIS

LAYERS OF JÁSZ SOCIETY IN THE 14th—16th CENTURIES

The *Jászság*, a privileged district of feudal times, is one of the best known ethnographic groups in Hungary. Previous works analysing the place of the ethnographic group in Hungarian social and economic history and in the regional distribution of Hungarian popular culture have, in a romantic fashion, overemphasised the significance of their privileges.

In his study the author performs a more detailed analysis of the social stratification of *Jász* society in the 14—16th centuries and places the group in the wider context of Hungarian social history.

In Medieval Hungary there were several groups, such as the *Székelys* and the Saxons, which were obliged to provide military service. In the first part of this work it is stated that the tendencies of social development of all three groups proceeded parallel in the 14th century: a local leading elite emerged who did not become the landlord of their former community. Based on the analysis and re-interpretation of Medieval documents, in subsequent chapters the author argues that three social layers can be separated within *Jász* communities:

1. some families who gained titles of nobility and also feudal land property outside the community,
2. the group of district captains with (military) service land property; they also acted as the judges of their own communities,
3. the commoners who were not concerned by contemporary sources.

In the second part of this study the author argues against a view expressed by some authors in recent ethnographic writing, that is that the *Jász* group got integrated into the Hungarian feudal state structure as one separate order. He shows that the (mainly economic and internal judicial) liberties what the *Jász* society enjoyed did not allow for the possibility of their development into a separate order. Neither did demographic and economic factors provide them with a special inertia that could have supported their development into a distinct order. Thus they stayed independent from individual landlords, however, they got integrated into the order of serfs as property of the Holy Crown of Hungary.

HALÁSZATI BÉRLET ÉS SZABAD HALÁSZAT A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS UTÁN

1. A magyar halászat etnográfiai kutatástörténetét a „mesés múlt” — „sanyarú jelen” összehasonlítás HERMAN Ottó által hatásosan tudatosított programjának megvalósulásaként és e program óvatos kritikájaként is össze lehetne foglalni.¹ Ez esetben azt kellene hangsúlyoznunk, hogy mennyire meghatározóan ráépült néprajzi érdeklődésünk a halászfoklór közvetítette nosztalgiára: a valamikori *szabad halászat* és a halászati törvény megannyi korlátozásával, tilalmával, no meg a vállalkozó-bérlők gazdasági diktátumaival jellemzett mindenkori jelen szervezeti különbségéről és szegény emberi lehetőségeiről szóló emlékezőkre. Arra is felfigyelhetnénk az ilyen szándékú összefoglalást készítgetve, hogy az „ősi elemeket” kereső (és meg is találó) kutatókat jelentősen orientálta az a tény, hogy a kevésbé ellenőrzött, bérletileg alig hasznosítható *kisvizek* a 20. században is a nyomokban még létező, s a halászemlékezőkkel megtámogatva bizvást a múltba, régmúltba vetíthető szabad halászat — gyakorlatilag persze a korlátozásokkal mit sem törődő orvhalászat — tanulságos példatárának, nemcsak a halászati archaikumok lelőhelyének látszottak.²

Ez a máig ható program persze folyamatosan gerjesztette a logikai érvekre és a feudalizmus kori forrásokra alapozott kritikát is. Az amúgy egyértelmű elismeréssel fogadott HERMAN-monográfia recepciója is igazolja, hogy a kortársak jól tudták: a „halászati szabadságot” értelmezve nem a céhes kötöttség meglétére vagy nem létére, magyar vagy nem magyar voltára, hanem a víz tulajdonjogára, s az ettől elválaszthatatlan rendelkezési jogra kell rákérdeznie a kutatónak.³ JANKÓ János pl. — számon tartván a balatoni halászcéhek dokumentumait, jól ismervén tehát a cég jelentette korlátozást is — így kérdezett a Balaton melléki lakosság szabad halászattal kapcsolatos emlékeit értelmezve. A 19. század utolsó évtizedében végzett gyűjtéseinek tapaszt-

¹ HERMAN 1887. klasszikus monográfiájának és hatásának ilyen szempontra mellékesen figyelő értékeléséhez l. kutatástörténeti összefoglalásomat: SZILÁGYI 1978.

² V.ö. ECSEDI István, NYÁRÁDY Mihály vagy KISS Lajos igen sok archaikumot tartalmazó Tisza melléki, tiszántúli tanulmányaival kapcsolatos, a szerszámkészletről írott monográfiámban megfogalmazott forráskritikai megjegyzéseimmel: SZILÁGYI 1995. 252—253 és passim. — Az orvhalászatról összefoglalóan: SZILÁGYI 1989a.

³ HUNFALVY 1888. 228.

talatát „sajátságos jelenségnek” minősítve ekképpen általánosított: „a nép [...] mindig *szabad halászat*ról beszél s vallja, hogy az megvolt a hatvanas évekig; ez azt jelentené, hogy a halászat a népé volt.” Csakhogy: „a víz mindenkor a község birtokosáé, az uraságé volt, s azt a nép bizonyos szolgálatok fejében halászhatta”. A víz tulajdonjogának hasznosítása persze — folytatódik a logikai gondolatmenet — nem volt szigorúan szabályozott: a földesúr rendszerint csak konyhája ellátását kívánta meg, és „elnézte”, ha jobbágycsoportok megelégedtek a beadandó halról. Ezért alakult ki „a népben a hit, hogy az a víz tulajdonképpen az övé, s neki a szabad halászhoz van ősi jussa, melyet persze okmányilag sohasem tudott igazolni.”

A továbbiakban JANKÓ idézett néhány 19. század eleji adatot is az árenda megkövetelésére, de inkább csak a század közepe — második fele jellemző tendenciájának szemléltetésére voltak adatai. Általánosítása szerint „a helybeli halászokra rálicitált a zsidó kishalász; megbukott; átvette tőle megint helybeli s ezt kilicitálta a zsidó nagyhalász”, aki már több község határában bérelt. Míg nem a század második felére „a Balatonnak csaknem egész halászata bérlők kezére került”, s e zsidó bérlők közül is kiemelkedett a Rosenberg család, mely 1893-ig a víztükör mintegy 2/3-ára szerzett rendelkezési jogot.⁴ Évtizedekkel később — ha a tanulmány megjelenésétől visszaszámolunk egy-két évtizedet, az 1910—1920-as években — NYÁRÁDY Mihály a rétközi Kék községben s a szomszédos településeken hallotta „úton-útfélen” emlegetni a szabad halászatot. Amit ő sem látott az iratokkal igazolhatóan: „a rétközi halászhelyek az egyes helységek földesuraságának az osztatlan közös tulajdonai voltak”, s az úrbéri iratok tanúsága szerint még csak nem is vitatták a jobbágyok ezt a jogot. A „szabad halászat” soha el nem ismert szabályainak „megalkotását” a nem helyben lakó földesurak jogérvényesítésének hiányával véli megmagyarázhatóan. Amikor ugyanis szaporodott a helyben lakó jogtulajdonosok száma, „vége lett a szabadságnak. Akit halászatot értek, annak a halát megfizették, esetleg el is vették”. Aminek következménye részben a más falvak határában való halászat, részben az urasági halfogó eszközök megrongálása: a jogtulajdonos megkárosítása lett. Azaz — kimondatlanul ugyan — a szabad halászat az orvhalászathoz való paraszti jogként kezdett értelmeződni.⁵ Jellemző egyébként, hogy még akkor is fel-felbukkan a halászati leírásokban a „bérlő”, s ezzel a „szabad halászat” burkolt kritikája, ha maga a gyűjtő nem kísérli meg — JANKÓhoz vagy NYÁRÁDYhoz hasonló logikai érvekkel — a halászati vállalkozás és ezzel egyidejűleg a minden lakos számára „szabad” halászat egymást logikailag mindenképpen kizáró voltának valamilyen feloldását. KISS Lajos pl. a Nyírség halászatáról szólva csupán közvetítette, nem értelmezte a (feltehetően!) a 19. századra vonatkozó, egymással nehezen egyeztethető ilyen emlékeztetéseket: Nyírkáráson „mindenki szabadon, tetszése szerint halászhatott, és annyit fogott, amennyi kellett neki”; Anarcson „szabad halászat volt”, de „volt egy zsidó halász mester, az kereskedett hallal”; Rohodon „hatan voltak halászok és árendába vették ki a vizeket 200 pengő-

⁴ JANKÓ 1902. 303—304.

⁵ NYÁRÁDY 1938. 390.

ért”; Nyírlugoson „halászatott mindenki, de voltak halászok is, kiknek ez volt a fő-foglalkozásuk”.⁶

A nosztalgikus múltidézés iránymutatónak elfogadó néprajzi leírás és a halászati szolgáltatásokat, a halászbérleteket bizonyító történeti forrásfeltárás mint egymással párhuzamos, egymást hol erősítő, hol gyengítő kutatói törekvés jellemző példáinak további idézése talán szükségtelen is.⁷ Hiszen ez alkalommal nem az a célunk, hogy a jobbágyi szolgáltatások megkövetelése, az allodiális jellegű halászat és a bérleti hasznosítás *ellenére*, bár időben és térben korlátozva, mégiscsak folyamatosan jellemző szabad halászatról korábban kifejtett véleményünket újragondoljuk.⁸ A kutatástörténeti utalásokkal csupán azt igyekeztünk exponálni, hogy miközben az igényesen érvelő etnográfusok is, a néprajzi gyűjtők is újra meg újra beleütköztek a halászvélekedések és a történeti adatok egymásnak ellentmondó tartalmába, s ha magyarázatot kerestek, a nemesi jog érvényesítésének következetlenségével, majd növekvő szigorával — s ha ennél körültekintőbben, a halászó vizek érték szerinti rangsorolásával: a harmadrangú vizek hasznosításának elhanyagolásával⁹ — vélték feloldhatónak a „valóság” és tudati tükröződése között feszülő ellentétet, senki sem fogalmazta meg a leginkább kézenfekvő kérdést. Azt ti., hogy vajon nem a jobbágyfelszabadítást követő — a halászati törvényt megelőző évtizedek közjogi elbizonytalanodásával, a volt úrbéresek helyenként valóban *szabad* halászatával, s ami ezzel időben egybeesett: a halászó vizeknek az ármentesítések következtében előállott általános elértéktelenedésével függ-e össze az egykori zsákmánytömeggel, a halban gazdag vizek sokaságával szemléltetett „mesés múlt” és az állami korlátozás hatására véglegesen elenyészettnek tudott valamikori „szabad halászat” nosztalgikus egymásra vetítése?

Ebben a dolgozatban, a halászati törvény előkészítésének és végrehajtásának egykorú dokumentumait, valamint a 19. század második felében keletkezett halászati bérleti szerződéseket elemezve ezt a lehetőséget szeretnénk végig gondolni.¹⁰

2. A halászati törvény több évtizedig elhúzódó előkészítése és vitája közben eleinte csak a halállomány további csökkenését talán meggátoló állami rendszabályoknak: a halfogó módszerek korlátozásának vagy tilalmának szükségessége mellett érveltek mind a szakértők, mind a hivatalok.¹¹ A tulajdonjog és a rendelkezési jog rendezésé-

⁶ KISS 1943. 24, 25, 27, 31.

⁷ A feudalizmus kori források feltárásának eredményeire I.: SZILÁGYI 1978. 16—20. — Néhány azóta megjelent forrásközlés és elemzés: SOLYMOS—SOLYMOSNÉ 1978, 1979; SZILÁGYI 1984, 1986, 1989b.

⁸ L. SZILÁGYI 1991. 143—148 és 1992. 114—121.

⁹ L. ANDRÁSFALVY 1970 (316—326) gondolatébresztő, s későbbi kutatásokat — így a magam gondolatmenetét is — orientáló fejtegetéseit.

¹⁰ A Békés megyei (=BML), a szegedi (=CSM I. sz. L) és a Tolna megyei (=TML) levéltárakban végzett — esetenként persze, mert a megyei szabályrendeletek előkészítése és a törvény végrehajtása során levelezést folytattak más megyékkel, majd az egész országra adatokat szolgáltató — adatgyűjtésem csupán jellemző (nek vélt) adatok, esetleírások idézését teszi lehetővé. Mivel azonban óvatosan általánosító következtetéseimet a halászati törvénnyel és végrehajtásával kapcsolatos sajtópolémiai és híradások messze-méhenőn támogatják, nem teljes forrásismeretem aligha lehet akadály a reprezentatív jellemző kép felvázolásának.

¹¹ Részletesebben: SZILÁGYI 1988. 10—22.

nek igénye, ha olykor fel is merült, a halászati jogról kifejtett vélemények inkább az elemi tájékozatlanságról, mint a valós problémák érzékeléséről árulkodnak. A Magyar Királyi Természettudományi Társulat szakértői bizottsága által a Helytartótanács felkérésére 1865-ben elkészített javaslat — gyaníthatóan nagyon is felszínes közjogi ismeretekre alapozva — az állam, a község és magántulajdonosok birtokában lévő vizekkel számolt, s még annak megállapítását is a törvény megalkotásának előfeltételként emlegette, holott ezt általánosan ismertnek gondolnánk, hogy a „folyó parton fekvő birtokkal össze van-e kötve a halászati jog is”.¹² A Magyar Tudományos Akadémia 1867-es pályázati felhívására elkészített elaborátumokban is majdnem szó szerint megismétlődik a „jogi kérdések” rendezésének ilyen megközelítése.¹³ E szakértői előkészítés után természetes, hogy a földművelési kormányzat intencióit eléggé szolgáiban követő, az 1870-es években megalkotott, majd az ügyis készülő törvényre hivatkozással fel is függesztett megyei szabályrendeletek tényként állapítják meg: „a halászati haszonvétel tulajdonosa ezen jogot vagy személyesen gyakorolja vagy megbízottja által gyakoroltatja, avagy bérbe adja”, a jogtulajdonos tényleges státuszára, a valóságos és a vélt jogosultságból adódó esetleges vitákra azonban alig van utalás a tervezetekben és a kihirdetett rendeletekben.¹⁴ Ha egyes megyékben mégis utaltak rá, a szöveg annak helyi felismeréséről látszik árulkodni, hogy nemcsak magánszemély, illetve uradalom, hanem valamely közbirtokosság is jogtulajdonos lehetett, mivel abban az esetben — fogalmazza meg pl. az Arad vagy a Fejér megyei szabályrendelet — „ha a halászati jog tulajdonosa község, köteles ezen haszonvételét nyilvános árverés útján bérbe adni”.¹⁵ A volt úrbéres közbirtokosságokat kötelező ilyen rendszabály, bár burkoltan, alighanem abból a feltételezésből indult ki, hogy a parti birtokos jogtulajdonosok egyénileg igyekeznek hasznosítani a halászati jogukat, tehát gyakorlatilag „szabadon” halásznak. A halászok által készített szabályrendelet-tervezet indoklása egyébként, mely bármelyik megyéénél egyértelműbben igyekezett tisztázni a halászati jog kérdéseit, s ezt a bérbeadási kötelezettséget szintén tartalmazza, nem ezzel érvelt, hanem arra a tapasztalatra hivatkozott, hogy a közbirtokossági tagok nem értvén egyet, egyidejűleg két haszonbérelőnek is bérbe adták a jogot.¹⁶

Csak az 1880-as években kibontakozott törvényelőkészítő sajtópolémiaikban került a hangsúly a halászati jogosultság „bonyolultnak” és „rendezetlennek” nyilvánított kérdéskörére, s fogalmazódott meg visszatérően, hogy „kész ugyan a javaslat, de elfeledkezett intézkedni a vízi jog szabályozásáról”.¹⁷ A vita, melynek számos résztvevőjét és érvelési logikájakat szükségtelen most felidézünk,¹⁸ akörül zajlott, hogy a

¹² *Vélemény...* 1865. 207.

¹³ KRIESCH 1868. 125—126; KENESSEY 1869. 42—46.

¹⁴ Pl. Békés megye, Heves megye, Zala megye szabályrendelete (BML Békés vm. közgy. ir. 25/1873. és 13/1874. sz.); Csanád megye, Szeged város, valamint Csongrád, Csanád, Torontál, Bács-Bodrog megyék és Szeged város közös szabályrendelete (CSM 1. sz. L. Szeged lt. 1417/873 lt.sz.); Tolna megye szabályrendelete (TML Közigazg. ir. 1872/1923. a.sz.).

¹⁵ Arad megye: BML Békés vm. közgy. ir. 13/1874; Fejér megye: TML Közigazg. ir. 1872/1923. a.sz.

¹⁶ SOLYOS 1984. 426—431.

¹⁷ *Dr. R.* 1882. — L. még MIGAZZY 1882; LANDGRAF 1885. 805—806.

¹⁸ Részletesebben: SZILÁGYI 1988. 23—34.

magyar feudális jogfelfogás értelmében a kisebb királyi haszonvételek között számon tartott, és a parti birtok tartozékának tekintett halászati jog vajon kerülhetett-e — s ha került, jogszerűen került-e — a volt úrbéreszek tulajdonába, ha azok parti birtokosok lettek. Jogtörténeti szempontból a kérdés eldöntése egyszerűnek látszott. Mivel a jobbagynak nem lehetett parti *birtoka*, így halászati jogot — és az 1836. évi VI. t.c. — változatlanul regáléként kezelvén a halászati jogot — a jobbagyokat el is tiltotta a halásztól, az 1853. évi úrbéri pátenis pedig, mely az elkülönözésről intézkedett, a regálékra nem vonatkozott, a volt jobbagyok nem válthatták magukhoz ezt az eredendően nemesi előjogot. Azaz: ha a parti birtok a volt jobbagyok vagy a község tulajdona lett is, ezzel — mintegy automatikusan — nem szereztek meg a volt nemesek halászati jogát.

Ez a jogelméleti megközelítés azonban a viták során, bármennyire vitathatatlanok voltak is a regále jogra mint nemesi előjogra hivatkozó jogtörténeti érvek, újra meg újra szembekerült a mindennapi gyakorlat ugyancsak vitathatatlan tényeivel. Aminek lényegét a névtelenségbe burkolózó, amúgy a vitázók közül a legfelkészültebb „képviselő” így foglalta össze: „A halászati jog azon jogok közé tartozik, melyek leginkább a szokáson alapulnak [...] legtöbb helyen s a legtöbb vizekben szokás útján lett megszerezve”. Tapasztalatai, tájékozódása szerint ahol az úrbériség valóban fennállt, változatlanul a volt földesúré a jog, melyet azonban a parti birtokos is gyakorolhat; egyes községekben, városokban, ahol eleve nem volt tényleges úrbéri viszony, vagy a község adja bérbe a vizeket, vagy bárki szabadon halászhat; a koronauradalmakban a kincstár rendelkezik a halászati joggal; a malmok mellett a malomtulajdonos tartja magát jogosultnak a halászatra; és mindazokon a helyeken, ahol maga a jogtulajdonos nem halászik vagy halásztat, mert nem tartja eléggé jövedelmezőnek, a halászat szabad prédá. A szokásjogi felfogásnak ez a kusza szövevénye magyarázza — folytatódik a gondolatmenet —, hogy „majdnem mindenütt, különösen a halászatra kevésbé alkalmas vizekben, általában közös tulajdonnak tekintett [a halászati jog]. E felfogás következménye volt az, hogy hazánkban igen sokan, minden jogosultság és engedély nélkül, a halászatot tetszés szerint gyakorolták, illetőleg szabadon halásztak”.¹⁹

Mérlegelni kellene természetesen, hogy a jogi rendezetlenségnek így felsorakoztatott érvei milyen mértékben alapozódtak futó tájékozódásra vagy széles körű adatgyűjtésre, s bizonyító „adatként” való felhasználásukat vajon nem teszi-e kétes hitelűvé a törvény kikényszerítése melletti elkötelezettség, mely a terjedelmes emlékirat megfogalmazóját eleve polemikus hangvételre készítette. Ez alkalommal azonban elegendő annak megállapítása, hogy a kortársak — a tendenciát esetleg eltúlozva — nemcsak a volt úrbéreszek parti birtokhoz fűződő halászati jogosultságát tartották számon, hanem a „szabad halászat”-felfogást a jogi tisztázatlanságból és a hasznosítás elhanyagolásából logikusan levezethetőnek tekintették. A későbbi fejlemények — azaz a halászati törvény és végrehajtása — azt mutatják, hogy korántsem alaptalanul!

¹⁹ *Egy képviselő* 1884. 55—57.

Az Országgyűlés által elfogadott és az uralkodó által szentesített 1888. évi XIX. tc. — közkeletűen: a *halászati törvény* — végül is a halászati jogot a parti birtok elválaszthatatlan tartozékaként definiálta. A kihirdetéstől számított egy év alatt azonban lehetőséget adott rá, hogy mindazok, akik „a halászati jogot oly vízterületen gyakorolják, amelynek medre tulajdonukat nem képezi”, e jogukat megtarthassák, ha bejelentik és igazolják azt az alispánnál. Az egykorú — s fél évszázad múltán hasonlóan fogalmazott — jogszabály-értelmezés szerint ez az időben korlátozott igazoló eljárás, mely a tényleges állapotot és a jogfolytonosságot tekintette irányadónak, a volt földesúr számára biztosított lehetőséget, aki „az úrbéri viszonyok rendezése alkalmával [...] vagy ellenszolgáltatás mellett vagy e nélkül fenntartotta saját részére a halászat jogát oly vizeken is, melyeknek medre már nem képezi az ő tulajdonát.”²⁰

Az alispáni (szabad királyi városokban a polgármesteri) hivatalok által lefolytatott igazoló eljárások valószínűleg tömegesen hoztak felszínre lappangó jogvitákat, olyan konkrét eseteket, amikor az elvi jogosultság és a tényleges hasznosítás ellentétes volt egymással. Vagy azért, mert a jogtulajdonos, eszközei nem lévén a szankciókra, „el-~~t~~ürte” az általa is tudott „jogbitorlást”; vagy azért, mert a regále jog örököse is, a parti birtokos is jogosultnak hitte magát, kölcsönösen „jogbitorlónak” minősítették tehát egymást. Bár csak néhány megyéből ismerjük (s az iratselejtezések miatt eléggé hiányosan) a halászati jog elismertetése ügyében készített beadványokat és az eljárás során felvett vallomásokat, kiragadott példáink is sokat elárulnak az egész országra érvényes tényleges jogi helyzetből. Abból ti., hogy a halászati jog regále eredetére okkal-joggal hivatkoztak ugyan a törvény előkészítői, hisz a földbirtokosok, mivel lehetőségük volt rá, ki is nyilvánították jogigényüket. Mégis igen jelentős arányú volt az egykori úrbéresek parti birtokkal összefüggő halászati joga, mely vagy az elkülönözés idején került ki a volt nemesek rendelkezési köréből, vagy pedig az évtizedekig tartó „háborítatlan” hasznosítás, az erre jogi érvként hivatkozó szóhasználat szerint az „elbirtoklás” — azaz a hasznosítás elhanyagolása, a parasztok „szabad” halászata — tette semmissé az egykori nemesi előjogot.

Abból aligha lehet messzemenő következtetéseket levonni, hogy egy-egy megyében milyen arányban ismertették el halászati jogukat a regále hajdani tulajdonosai, illetve a parti birtokos volt úrbéreseket képviselő közbirtokosságok. Valamit bizonyára kifejez a jobbágyfelszabadítást közvetlenül megelőző úrbéres viszony tartalmából, hogy az elkülönözések idején, s a következő évtizedekben az egyik vidéken jobban, a másikon kevésbé ragaszkodtak az uradalmak és a nemesi közbirtokosságok a halászati jogukhoz, ennek valószínűsítéséhez azonban nincs elegendő információnk — csupán az adatokat sorakoztatjuk fel. A Kettős-körösi Halászati Társulat Köröstarcsa község 84 kat. hold 308 □öl, Mezőberény község 47 kat. hold 1399 □öl, Békés területén a község 91 kat. hold 1408 □öl, Gr. Weinckheim Frigyes 45 kat. hold 700 □öl, Doboz területén a Weinckheim család több tagja összesen 46 kat. hold 1432 □öl, Gyula város 37 kat. hold 989 □öl, Gyulavári területén Gr. Almásy Kálmán 8 kat. hold 1456 □öl

²⁰ HERMAN—IMLING 1988. 44; FISCHER 1928. 2.

vízterületével alakult meg 1898-ban. Az alakuló ülésen azonban Doboz és Gyulavári képviselői is vitatták, hogy községük határában a földbirtokosoké lenne a jog. A doboziak érvelése szerint a földbirtokos annak idején nem jelentette be jogosultságát, ezért a halászati jog a parti birtokosokat illeti meg, a gyulaváriak pedig arra hivatkoztak, hogy régtől fogva a község gyakorolja a halászati jogot.²¹ Csongrád megye alispánjának 1890. május 15-i kimutatása szerint az alábbiak jelentették be a megyében a jogosultságukat: a Mindszenti Vidonich Antal a szegvári vizekben, Szeged városa a tápei Tisza mindkét oldalán, gr. Károlyi Alajos örökösei a szegvári Lándor tóban (80 kat. hold), a Körös—Tisza—Maros-közi ármentesítő társulat Mindszent-apátfalvi szakaszigazgatósága a Tisza kiöntései folytán vízzel telt társulati agyaggödrökben, gr. Károlyi László Szegvár határában a Tiszán, a Kurcán, több tóban és csatornában (összesen 715 kat. hold 1243 □öl), gr. Károlyi Sándor Felgyő község határában a Tiszán és a vele összeköttetésben lévő erekben, csatornában (összesen 283 kat. hold 653 □öl), a Károlyi családnak ugyanez a két tagja a Csongrád határában a Tisza, a Körös folyóban és az ezekkel összefüggő erekben (összesen 1244 kat. hold 1328 □öl).²² Mivel a parti birtokos volt úrbéreseknél nem volt bejelentési kötelezettségük, ebből a kimutatásból is bizvást következtethetünk rá, hogy az olyan, a feudalizmus idején szerződéses viszonyt fenntartó, majd magukat megváltó mezővárosok, mint Szentes vagy Hódmezővásárhely, az elkülönözéskor nyilván megszerezték a halászó vizeket is. Szeged mint Tápé földesura viszont igazolni tudta, s a község fellebbezésének elutasítását is elérte, hogy a Tisza mindkét partjára kiterjedően emberemlékezet óta gyakorolt halászati jogának alapja az „1846. márc. 15-én létrejött úrbéres szerződés”, mely szerint „Szeged város ezen Tisza medret magának megtartotta.”²³

A Dunaföldvár-bátai Duna-szakaszon előbb két halászati társulat jött létre, majd 1904-ben 14 071 kat. hold 364 □öl területtel, „Dunaföldvár-bátai Halászati Társulat” néven egyesültek.²⁴ A kalocsai érsekség, a szekszárdi alapítványi uradalom, a faddi közbirtokosság, báró Drasche Richárd és a Therezianumi uradalom halászó vizeit magában foglaló társulat²⁵ a nemesi előjogok folyamatos érvényesítésének a példája, hiszen mind az uradalmak, mind a közbirtokosság a törvény értelmében igazolt regále joggal lett tagja a társulatnak.

A sajtóközleményben „faddinak” nevezett közbirtokosság „a paksi határban folyó nagy dunaágban, továbbá a kömlödi és a laki dunaágban, az úgynevezett Kondor vízben, végül a gerjeni határban folyó nagy dunaágban” lévő, s „emberemlékezet óta nemesi joggal gyakorolt” halászati jogát 1890. április 28-án Paks nagyközség előjárósága, (s ezzel egyidejűleg a közbirtokosság családi gondnoka, aki a közel száz birtokostárs nevét is felsorolta), „paks — gerjeni közbirtokosság”-ként jelentette be Tol-

²¹ BML Alispáni ir. 73/1897. sz. — A halászati társulatok szervezésének megkönnyítésére kiadott irányelvek: *A halászati társulatok...* 1895.

²² CSM I. sz. L. Szeged, titkos levéltár 354. sz. IV. cs.

²³ CSM I. sz. L. Szeged, titkos levéltár 354. sz. VI. cs. (1890. április 12. és június 12.)

²⁴ SOLYMOS 1995. 64—65.

²⁵ *Tolnavármegye*, 1902. május 4/5.

na megye alispánjának.²⁶ A 20. században ezek a közbirtokossági vizek jórészt magántulajdonba kerültek: a tolnai Isgum család Paksra költözött vállalkozó-bérlő tagja fokozatosan megvásárolta a résztulajdonokat,²⁷ a későbbi tulajdonosváltozás azonban, bár a publikációkból kitetszően kissé nehezítette a paksi vizek halászati jogával kapcsolatos vélemények megfogalmazását, nem befolyásolja a jog eredetének mostani megítélését.

Különösen szembevetendő a nemesi előjog fenntartásának és a volt úrbéresek érdekeivel való ismételt összeütközés vállalásának eltökélt szándéka a Magyar Királyi Tereziánusi uradalom Bába és Sárpilis határában volt, 1889-ben már inkább csak vélt, mint valóságos halászó vizeit tartalmazó bejelentés iratainak ismeretében. A közalapítványi királyi ügyigazgatóságnak, mint a közalapok s alapítványok törvényes jogi képviselőjének beadványában tételesen felsorolt apróbb-nagyobb ártéri vízfolyásokkal és vízállásokkal kapcsolatos helyszíni szemle ui. azt állapította meg, hogy a halászó vizek jórészt már nem léteznek, illetve szinte teljesen elértéktelenedtek. A sárpilisi két kisebb mederben, a Kovács fokban (5,40 hold) és a Füzesérben (3,10 hold) — mint a szemle megállapította — „víz sehol sincs és már hosszú idő óta nincs, csak tavaszi áradáskor gyülemlik össze néhol csekély vízmennyiség, mely azonban szintén nem alkalmas halászatra”. A pilisiek nem vonták kétségbe, hogy az uradalom annak idején háborítatlanul halászta e vizeket, azt azonban méltánytalannak tartották, hogy abban az esetben, ha a lakosság a „gazdasági célokra, sok költséggel és nagy felelősséggel a folyó Dunáról a védőtöltés zsilipjén át kénytelen vizet beereszteni”, az időszakosan vízzel borított területeket az uradalom halásztassa. Az uradalom képviselőjének érvelése szerint árvíz idején is csak akkor illetné meg a volt úrbéreseket a halászati jog, „ha az árvíz a tulajdonukat képező tagosított birtokokat önti el”, ha a medreket telíti vízzel az áradás, függetlenül attól, hogy az zsilipen át jön avagy természetes útján, a jog mindenképpen az uradalomé. A bátai vizek esetében csak a Duna halászati jogát ismerte el a község, a kisebb vizekkel kapcsolatban, melyeknél az úrbéresek voltak a parti birtokosok, azt hangoztatták, hogy „néhol van víz, néhol nincs”. A Kurvák tava, melyet a szomszédos Keszeg-tóval együtt a beadvány 48,72 hold vízterületének vélelmezett, pl. ekkor már nem létezett: „az előző évben kukorica termeltetett benne”. A Szakadás nevű, 9 holdnyi meder csak 1848-ban, töltésszakadás következtében keletkezett, s a Holt-Dunával való összeköttetése miatt volt benne víz, mely azonban hamarosan megszűnik, „mert az összeköttetést képező árok a közös legelőnek legközelebb történendő felosztásakor egy útnak létesítése miatt áttöltetik.” A beadvány szerint a 43,30 holdas jajtanyai Duna-ág, bár „sokszor víz alatt áll”, évekkor korábban befásított erdő, medernek tehát nem tekinthető; a Pösze vize (7,72 hold) és a Berecz-fok körüli vizek (8,48 hold) régóta rétek és kaszálók, a Hubert-sziget foka (1,30 hold) és a Duna-hágás valamikori vízterülete (1,38 hold) pedig szántóföld. A közbirtokosság azt is tagadta, hogy az úrbéri perben „az uradalom a halászati jogát fenntartotta volna”, az

²⁶ TML Alispáni ir. 1889/686. sz.

²⁷ RÉVFALVINÉ 1992. 21—33; SOLYMOS 1995. 65. — Az Isgum család jogi helyzetének kevésbé pontos értelmezése: SOLYMOS 1965. 249.

időnként víz alá kerülő területeken azonban — érveltek — a halászati törvény értelmében amúgy is „a veszített termény kárpótlása fejében a halászat a tulajdonost illeti”. Az uradalom nem fogadta el az érvelést, s kérte, hogy a „halászati jog mérvének és mikénti gyakorlásának” tisztázása érdekében hallgassák meg az uradalmi halászatot bérlő tolnai halászok véleményét is. A három tolnai halász csak az 1886 utáni tapasztalatokról tudott beszámolni, mivel azóta bérelték az uradalmi vizeket. Bár több vízről — pl. a Sárvízről, a Pöszeről, a Holt-Dunáról — azt állították, hogy folytonosan vagy legalább időszakosan halászható, részleteiben tehát cáfolták a helybeliek érvelését, lényegében a halászvizek elértéktelenedését s több vízmeder végleges kiszáradását igazolták.²⁸

Az uradalom és a volt úrbéresek közötti vita elintézésének módját: az esetleges bírósági végzést nem ismerjük, ez esetben azonban úgyis a halászati törvényre hivatkozó jogérvényesítő szándék az igazán tanulságos. Az uradalmi és a közbirtokossági érvelés logikájából arra következtethetünk, hogy az ármentesítés után is időszakosan vízjárta ártereken, ha az uradalom következetesen számon tartotta és bérbeadás révén folyamatosan hasznosította halászó vizeit, szinte-szinte elkerülhetetlen volt a kettős jogigény ilyen tartalmú konfliktusa. Ugyanez az ellenérdekű érvelés vezetett ui. — már a halászati törvény hatályba lépése előtt — a drávaszögi „halászfalu”, Kopács és a bellyei uradalom között 1879-ben kezdődött, s 1895-ig húzódo, végül a volt úrbéresek igazát elismerő nagy visszhangú perhez is. 1879-ben a falu előljárósága halásztatta az árvíz által elborított közlegelőjét, azt remélvén, hogy a halászati jövedelem némiképp mérsékelheti a kárukat. Az uradalom panaszára azonban az alispán — az 1836. évi VI. tc.-re hivatkozva — eltiltotta a falut a további halásztattól. Többszöri fellebbezés után a királyi táblán végül is az időközben megszületett halászati törvény 2. paragrafusában értelmében lehetett a falu pernyertes.²⁹ Bár ez a paragrafus egyértelműen kimondta, hogy „az árvizek kiöntéseiben a halászati jog azokat a birtokosokat illeti, kiknek területét az árvizek elborítják”, az egykorú jogszabálmagyarázat pedig hozzáfűzte: a méltányosság azt kívánja, hogy „az elöntött terület tulajdonosának az árvíz okozta veszteségeként a halászati jogban némi kárpótlás nyújtassék”,³⁰ a fellebbezés kedvező elbírálásához nyilván jelentős mértékben hozzájárult a falut képviselő br. Eötvös Károly ügyvédi érvelése. Hiszen ő — országgyűlési képviselőként — a halászati törvény vitájában is a regále jog „átmentése” ellen érvelt, pontosan ismerte tehát a törvény szövegébe elbújtatott szándékokat is.³¹

Tolna megyében egyébként a Dunához vagy Tiszához képest eléggé csekély hasznót hozó halászat esetében is bizonyítani igyekeztek a jogfolytonosságot a földbirtokosok. Korántsem következetesen, hiszen Medina úrbéres közbirtokossága pl. el tudta ismertetni 20 évet meghaladó békés birtoklásra hivatkozva a Sión és a Sárvíz-csa-

²⁸ TML Alispáni ir. 1889/686. sz. — Az emlegetett vízrajzi nevek Pesty Frigyes helynévtára (GAAL—KÖHEGYI 1973. 288—294) és az 1970-es években végzett földrajzinév-gyűjtés (VÉGH—ÖRDÖG—PAPP 1981. 495—499, 515—524) alapján csak megközelítőleg azonosíthatóak.

²⁹ LÁBADI 1987. 14—15.

³⁰ HERMAN—IMLING 1988. 43.

³¹ Vö.: SZILÁGYI 1988. 28—29.

tornán a halászati jogot.³² Apponyi Sándor gróf, lengyeli földbirtokos viszont benyújtotta az igényét a kölesdi halászóvizekre, amit a község mint a volt úrbéresekké alkotta közbirtokosság megtámadott. Az igazolás során kilenc tanú vallomását foglalták írásba, bizonyítandó a lakosságnak a Sió és a Sár vízében több évtizede „háborítatlanul” folytatott halászatát; vagyis azt, hogy ha a grófé volt is a halászati jog, az az „elbirtoklás” miatt érvényét veszítette. Az első két tanú — mindketten borjádi lakosok — maga nem halászott, de mert a Nádor-csatornán mindegyikük szolgálta, „kanális béres” volt, hat év szolgálatuk alatt gyakran láttak „több kölesdi lakosok[at] a kik is a nagy kanálisban (Sió és Sár) különböző halászati eszközökkel háborítatlanul halásztak”. Azt azonban nem tudták, volt-e valamilyen engedélyük erre. Három volt telkes kölesdi lakos arról tett vallomást, hogy ők az 1880-as évek elejétől Apponyi gróf halászati haszonbérleti voltak, ebben a minőségben halászták a község határában lévő vizeket is. De — állították egybehangzón — „megengedtük a’ kölesdi lakosoknak, hogy mindkét csatornán és a’ holt derekakban halászhassanak.” Azért engedték meg, érveltek, mert úgy gondolták, hogy „mint parti birtokosoknak részben joguk van a’ halászathoz.” Engedelmük alapján a „jogot kisebb szerszámokkal mint például toló — dobó hálóval és horoggal gyakorolta is tetszés szerint minden kölesdi lakos mindezen vizeken a’ melyek a’ Kölesdi határban találtak”, különösen pedig — s nemcsak az ő idejükben, hanem az előző és az utánunk következő haszonbérleti idejében is — a „kis Kanálisra szoritkozva”. Három medinai halász a vallomást tett kölesdi halászok haszonbérlete idején, s az ő engedelmükkel halászott a Sió-csatornán, azzal a feltétellel, hogy „a kifogott halat a’ halászati jog bérlők megfizették”. Ezek a halászok is tapasztalták, hogy a kölesdiek leginkább tolóhálóval és horoggal halásztak, arról azonban mit sem tudtak, „volt-e joguk vagy nem”. Utolsóként egy Kajdacsról Kölesdre költözött volt telkes jobbágy számolt be róla, hogy kajdacs lakosként is többször eljött a kölesdi vizekre halászni. Mivel a kölesdi határban is volt földbirtoka, — így érvelt — „jogomban állónak tartottam, hogy e’ határbeli vizeken szabadon halászhassak”. Halászatát soha senki sem akadályozta, pedig találkozott a halászati jogbérlővel is. Négy éve költözött Kölesdre, és azóta is háborítatlanul halászik — fejezte be vallomását.³³ Apponyi gróf (lényegtelen, hogy ő maga-e vagy jogi szakértője) könnyedén cáfolhatta e vallomások tartalmát: a tanúk csupán azt bizonyították, hogy *halásztak* a kölesdiek. Ezt azonban „vagy lopva, tiltott módon, vagy pedig az uradalom halászati bérlőinek engedelméből” tették, tehát „nem önálló jogon vagy gyakorlaton, hanem az uradalom átvitt jogán”. S ha még „jogszerűen és jóhiszeműleg gyakorolták is” — folytatódik az érvelés — „az nincsen bebizonyítva, hogy azok [ti. akik halásztak] parti birtokosok, mert csak ezek tehetnének ellenem kifogást”. Nem bizonyítják továbbá a vallomások a 20 év időtartamú elbirtoklást, s azt sem, hogy ő mint jogtulajdonos a jogosulatlan halászatról tudva túrta volna el azt: egy tanú sem említette, hogy „az általuk észlelt jogosulatlan halászatot én nekem vagy tisztjeim valamelyikének beje-

³² TML Alispáni ir. 1889/686. sz. — 1890. április 28-i községi beadvány.

³³ TML Alispáni ir. 1889/686. sz. — 1890. szeptember 6-án keltezett jegyzőkönyv.

lentették volna”. Így „azon jognak, mely a földesúrnak kizárólagos joga volt, és amely az úrbéri megváltás után is mint regále fenntartott, a békés gyakorlatban való megzavarásának esete sem forog fenn”.³⁴

3. Ha arra keresünk választ a halászati törvényt előkészítő viták és a törvény végrehajtásával kapcsolatos hivatali intézkedések eléggé hiányosan feltárt, a fentiekben idézett dokumentumaiból, hogy vajon volt-e — valóságos vagy vélt — lehetőségük a parasztoknak *szabad halászatra*, az egykorú jogi felfogás következtetlenségéből: a „regále jog”, illetve a „parti birtok tartozéka” egyidejű érvényességéből, az ellentétes tartalmú jogértelmezésből, és ennek folyományaként a vidékenként-uradalmanként különböző hasznosítási gyakorlatból célszerű kiindulnunk. A feudális eredetű, a liberális felfogás szerint anakronisztikus „nemesi előjog” törvényi elismertetéséért hadakozók jogtörténeti érvelése — úgy tűnik — korántsem volt megalapozatlan: az úrbéri egyezségek és perek sok helyütt valóban érintetlenül hagyták az uradalmak és nemesi közbirtokosságok halászati jogát, akkor is, ha a vizek partján volt úrbéresek vagy ezek közbirtokosságai lettek a szántóföldek, rétek, legelők tulajdonosai. Ilyen esetekben a következetes jogérvényesítés annak a függvénye volt, hogy a halászati jog tényleges hasznosítójának, a bérlőnek voltak-e, lehetek-e kellően hatékony eszközei a parti birtokos *vélt* jogán „szabadon” halászók korlátozására, azaz a parasztok halászatának orvhalászattá nyilvánítására és szankcionálására. A jobbágyfelszabadítás után — a halászati törvény hatályba lépése előtt az orvhalászat üldözése *már* nem lehetett uradalmi, s *még* nem volt állami feladat: úgy érvényesítette a jogait a bérlő, ahogyan tudta. Adataink nem elegendőek annak valószínűsítéséhez, hogy az, ami a jogtulajdonos szempontjából nyilvánvaló „jogbitorlás” volt, a tényleges hasznosító halászati bérlő által megtört, hallgatólagosan tudomásul vett „szabad halászattal” is azonos lehetett, néhány idézett példánk azonban ezt a következtetést látszik támogatni. Ha a terezianumi uradalom képviselője évek óta nem halászható valamikori vízterületekre is igényt jelentett be, ezzel s a bizonyításnak halászati bérlőire hártásával azt is kifejezte, hogy a halászati jog hasznosításának részleteiről semmit sem tud — csupán a bérlőkkel kötött szerződést és az általuk befizetett bérösszeget tartotta számon. A jogérvényesítés szántóföldekre, legelőkre is kiterjesztett, elemi tájékozatlanságról árulkodó, naiv szándéka tehát nem zárja ki, hogy a mindenkori bérlő alkalmasint nemcsak halászati lehetőségeinek mind szűkebb tere szorulását, egyes vizek végleges kiszáradását, hanem a parasztok önellátó célú „szabad” halfogásának kényszerű eltűrését is belekalkulálta a vállalkozásába. Ahogyan ezt a hallgatólagos egyezséget a kölesdi vizek bérlői meg is fogalmazták! Ahol a parti birtokos volt úrbéresek közbirtokosságai voltak a jogtulajdonosok, noha már az 1870-es években keletkezett szabályrendeletek (ha nem is következetesen) kötelezték őket az együttes bérbeadásra, még több okkal gyanítható, hogy a községi előljáróságok a „minden parti birtokos számára megengedett a halászat”, illetve a „bérbeadással községi bevétel érhető el” elvi lehetőségeit szembesítve döntöttek az esetleges bérbeadásról, s ezzel együtt a „szabad” halászat illúzióját vallók „orvhalászokká” minősítéséről avagy tevékenységük eltűréséről.

Ez a valószínűsítő megközelítésünk a halászati bérleti szerződések és a bérlő-vállalkozók orvhalászatot panaszoló feljelentéseinek bírósági elintézését részletező jogesetek elemzése révén lenne igazolható — vagy cáfolható. Sajnos eléggé hézagosak az ismereteink a 19. század második felének bérlőhalászatáról.³⁵ Ahhoz képest pedig különösen kevés szerződésszöveget tettük/tettünk közzé, amennyiről, legalább tartalmi utalások formájában, a 18. századból s a 19. század első feléből tudunk.³⁶ Néhány jelentős halászati haszonvétellel rendelkező uradalom jobbágyfelszabadtás utáni halászati szerződesei — ez bizvást megfogalmazható — nem túl sok információt kínálnak a fentebb exponált kérdésünk eldöntéséhez.

SOLYMOS Ede a kalocsai érseki uradalom 1725—1916 között keletkezett halászati bérleti szerződéseit a tartalmi és formai változásokra ügyelő elemzése közben azt a véleményét fogalmazta meg, hogy a jobbágyfelszabadtás jelentette „nagy társadalmi változás az új szerződésszövegekben csak alig érződik”, ha azonban érződik — fűzte hozzá — „a bérlő rovására”. A pesti halászokkal kötött 1855—1857-es szerződésnek (sejthetően a szövetségserűen nem közölt, csak tartalmilag ismertetett későbbi szerződéseknek is) szempontunkból az a leginkább figyelemre méltó kitétele, hogy a bérlők tudomásul vették: „akár tolvaj halászok, akár kender, vagy len áztatás által okozandó károokra nézve” az uradalomtól nem remélhetnek segítséget, s a kárukra hivatkozva nem kérhetik a bérösszeg mérséklését. Mivel az úriszék megszűnt, „az illető Bíróság előtti pártfogásnál egyebet” nem ígérhetnek a bérbeadók, a bérlők tehát „kárukra nézve önnön maguk felügyelni tartoznak”.³⁷ A Mindszent-algyői Pallavicini-uradalom általunk közölt, az 1850—1860-as évekre vonatkozó néhány szerződése is a korábbi évtizedekéhez hasonló feltételeket tartalmaz; módosulás szinte csak a szerződésformula alaki kellekeiben fedezhető fel, a változás pedig a folyamatban lévő ármentesítés várható befejeződése szerződést módosító hatályának nagyobb hangsúlyában fejeződik ki.³⁸ BITÓ János bérlő-vállalkozónak ugyanezzel az uradalommal megkötött, s emlékiratában tartalmilag idézett szerződése azt bizonyítja, hogy a következő évtizedben is vajmi keveset változtak a szerződési alapelvek, még az úri konyhának a mind nagyobb nehézségek árán megszerezhető *minőségi* hallal való ellátását is változatlanul megkövetelték a bérlőiktől. Csupán az árulkodik a halászati jogosultság kuszaságáról, hogy a Fehér-tó egészének bérbe vétele érdekében a Pallavicini-uradalom mellett bizonyos Bagi János gazdával³⁹ és Fehértó községgel⁴⁰ mint résztulajdonosokkal is

³⁴ TML Alispáni ir. 1889/686. sz. — 1890. szeptember 9-i beadvány.

³⁵ L. pl. SINGHOFFER—PEIJCSIK 1892. 35—42, 109—111, 145—146. beszámolóját apja és saját maga 1865—1880 közötti tiszai bérletéről, valamint polemikus élű véleményét a tanult halászokat kiszorító kontár-bérlőkről.

³⁶ Pl. ANDRÁSFALVY 1975. 185—191; BANNER 1929. 117—118; BÁRTH 1969. 155—163; SOLYMOS—SOLYMOSNÉ 1978, 1979; SZILÁGYI 1984, 1986, 1989b.

³⁷ SOLYMOS—SOLYMOSNÉ 1978. 79 és passim.

³⁸ SZILÁGYI 1986. 161—164.

³⁹ Valószínűleg az anekdotahósként elhíresült Bagi József parasztnábbal azonos; I. GUNDA 1956. 11—12.

⁴⁰ Ha nem tévedett BITÓ emléke felidézésekor, a „falu” a Szegedhez tartozó Fehértó tanyai kapitánysággal lehet azonos, ilyen nevű falu akkor sem létezett, azóta sincs a tó közelében. (Vö. JUHÁSZ 1989.)

egyezségre kellett jutnia Bitónak, a negyedik résztulajdonos Csongrád város csekély vízterületét pedig végül is kihagyta a hasznosításból.⁴¹ A BITÓ- emlékiratnak Szeged városa halászóvizeinek bérbé vételét emlegető megjegyzéseiből, valamint egy-egy bérleti területre és időszakra vonatkozó, csak részlegesen feltárt egykorú iratokból egyaránt az látszik, hogy a város regále joggal kapcsolatos felfogása sem változott: mind a kisebb-nagyobb vízterületek vállalkozás jellegű bérletére,⁴² mind egy-egy halászszerszám várható hasznával arányos *taksa* megkövetelésére lehet adatokat idézni.⁴³ Csak az ármentesítések előrehaladása kényszerítette ki olykor Szeged határában is a még le nem járt szerződés módosítását.⁴⁴

Ha néhány uradalom s egy város halászati jogának a 19. század második felében is változatlan — alig módosuló bérleti hasznosításáról idézettekhez viszonyítunk, ennél is kevesebb az értékelhető adatunk arról, hogy a volt úrbéresek érdekközösségei vajon kötöttek-e szerződést vizeik hasznosítására, bérlőik érdekeit védve tiltották-e a lakosságnak a halászszt — vagy tudomásul vették bárki „szabad halászatát”. Erősen kérdéses pl., hogy más előjáróság is ugyanolyan szigorú tanúsított-e, mint a gyomai, az 1850—1870-es évek tanácsi publikációiból kitetszően. Itt ugyanis meg-megújulóan, szankciókkal fenyegetve kihirdették, hogy az uradalomtól a 19. század első évtizedeihez hasonlóan bérbé vett⁴⁵ összes vízen, beleértve a tavaszi áradáskor elborított térséges árterületet is, a lakosság számára tilos bármilyen (akárcsak alkalmi eszközökkel, kézzel végzett) halfogás; kivéve a lakott területen belüli folyószakaszt, ahol viszont „szabad” volt a halászat.⁴⁶

A felettlőbb hiányos forrásismeret önmagában is indokoltá teheti a decsi (Tolna m.) halászó vizekre és a 19. század második felére vonatkozó hat halászati bérleti szerződés közlését. Különösen felkeltheti az érdeklődést a függelékben közölt szerződészövegek iránt az a sok történeti adat és múlt századba nyúló emlékezőrészlet, melyeket ANDRÁSFALVY Bertalan sárközi kutatásainak köszönhetünk. Gondosan dokumentálta ANDRÁSFALVY, hogy miként terjesztették ki fokozatosan a bérleti hasznosítást a vízjárta Sárközön osztozó uradalmak majd minden, s mégsem az összes halászvízre. És arra is hozott adatokat, hogy a 19. század első felében „a falu árendába bocsátotta azokat a vizeket, amelyekre az uradalom már nem tartott igényt, de még olyan értékek voltak, hogy kizárólagos használatukért egyesek fizettek.”⁴⁷ Ennek ellenére sem zárta ki annak lehetőségét, hogy a maga szállása környékén — ősi joron — viszont

⁴¹ BITÓ 1993. 76—86.

⁴² SOLYMOS 1969. 45—50 és CSM 1. sz. L. Szeged lt. 5553/874 ltsz. (1867-ben a marostói halászati jog évi hasznobére 150 Ft, a régi Maros meder évi hasznobére szintén 150 Ft volt. — 1873—1875 között a városi kisebb és nagyobb halászati jogot Bitó Ferencnek és társainak adta bérbé a város.)

⁴³ SOLYMOS 1969. 44—45.

⁴⁴ SOLYMOS 1969. 45—46. és CSM 1. sz. L. Szeged lt. 5553/874. ltsz. (Kopasz József és társai 1875. évi 2621 Ft-nyi éves bérét a Marostó kiszáritása miatt 300 Ft-tal mérsékeltek.)

⁴⁵ SZILÁGYI 1989b. 210—225.

⁴⁶ BML Gyoma ir. V. 317. B.b/74. Hird. könyve (1853. máj. 8.); V. 317. B.b/75. Hird. könyve (1854. jan. 29., ápr. 23., 1855. máj. 6., okt. 14.); V. 317. B.b/76. Hird. könyve (1873. máj. 11.); V. 317. B.b/79. Hird. könyve (1879. aug. 10.).

⁴⁷ ANDRÁSFALVY 1975. 185—190.

minden jobbágy háborítatlanul halászott.⁴⁸ Arról nincs csupán érdemi adata, hogy a decsiek 1859-ben sikeresen végigvitt úrbéri pere⁴⁹ után hogyan intézkedett a decsi előljáróság a kisebb (s az ármentesítések hatásának erősödésével folyton csökkenő jelentőségű) vizeknek az uradalomtól megszerzett halászati jogáról. Ezek a szerződések egyértelműen bizonyítják: korántsem tették „szabaddá” a halászatot a községi bevételek növelésére törekvő bírák. A „szabad halászatra” emlékezésnek, ha ezekre az évtizedekre vonatkoztatjuk, éppúgy kétféle magyarázata lehet, mint a feudalizmus utolsó évtizedeiben. Az egyik lehetőséget — más helyütt — így fogalmazta meg ANDRÁSFALVY: „A jószággal kint tanyázó állatorzók öregek és gyerekek szabad időtöltését a rejtett tóságokban is a halászat adta s ennek íze a régi ‚szabad világ’ szimbóluma lett.”⁵⁰ Azaz — ha jól értjük — a szállások körül sem volt jogi értelemben *szabad* a halászat, ezeknek a „rejtett” vizeknek is volt bérlője, de nem is volt tiltott abban az értelemben, hogy valaki is számon tudta volna kérni az elvi tilalom megszegését. Az emlékekben élő „szabad halászat” tehát nem több az ellenőrizhetetlenséggel azonos értelmű szabad élet szimbólumokba sűrített szép illúziójánál. A másik értelmezési lehetőség pedig benne van az 1866—1869-es évek decsi szerződésében (Függelék, 2. sz.). Eszerint: a bérletet fizető halászoknak joguk volt ahhoz, hogy áradáskor a bófászi legelőt elöntő vizeket visszavezető fokon *vejszét* állítsanak; túrmiük kellett azonban „egyes Decsi lakosoknak [...] az említett bófászi legelőre kijövő vízbeni halászatát”, sőt azt is, ha apadáskor a mederben fognak halat. Ez utóbbiakra csak akkor formálhatnak igényt, „ha azt mások fel nem fedezik s el nem viszik.” A szabad halászat tehát térben és időben korlátozott volt, ami abban is kifejeződik, hogy az előljáróság vállalta a szerződésben: a „jogtalan helyeken halászó egyéneket” feljelentés esetén szigorúan meg fogja büntetni.

Az elsőként közölt, az 1842—1844-es esztendőkre vonatkozó decsi szerződés egyébként még a jobbágyi viszony kifejezője: ugyanúgy a terezianumi uradalom kötötte a decsiekkel, mint az ANDRÁSFALVY által közölt, s a megelőző három évre érvényes szerződést.⁵¹ Mivel szerződésünkön első helyen a bíró aláírása szerepel, ötödiknek pedig nyilván ugyanaz a Pörnyi Mihály írta alá, aki 1839-ben a „decsi felekezeti”-et képviselte, valószínűnek látszik, a két ciklusban is bérlőként szereplő decsiek nem a helybeli halászok akcióközösségeként, inkább a községi érdekeket az uradalommal szemben képviselő bérlőközösségként határozhatók meg. Az azonban csak a későbbi szerződésekben is előforduló, s ott már halásznak látszó bérlők neveinek (ilyen pl. a Pörnyi) más forrásokat is figyelembe vevő gondos elemzése után dönthető el, hogy ki is volt a bérlők közül gazda, aki vállalkozott, s ki a szegény sorsú halász, akinek egzisztenciális kérdést jelentett létfenntartó foglalkozásának ez a legalizálása. Ahogy azt is csak a helyi források alapos ismeretében lehetne eldönteni, hogy a személynévvel emlegetett, a szerződésben határként megjelölt egy-egy *szállás* körüli vizek használa-

⁴⁸ ANDRÁSFALVY 1975. 193—195. — Mohácson hasonlóan: ANDRÁSFALVY 1976. 345.

⁴⁹ ANDRÁSFALVY 1975. 118—120.

⁵⁰ ANDRÁSFALVY 1965. 15.

⁵¹ ANDRÁSFALVY 1975. 189.

táért vajon az a gazda fizette-e a bérleti díjat, akinek őséről valamikor elnevezték a szállást (l. Függelék, 6. sz.). Ha ez igazolható, legalábbis kétséges, hogy a szállások környékének ellenőrizhetetlenségéből és az erre ráépülő ifjúkori szabadság-élményből levezethető lenne az „első foglalás” jogán a feudalizmus századaiban mindvégig *szabad halászat*.

FÜGGELÉK

BÉRLETI SZERZŐDÉSEK A DECSI HALÁSZÓ VIZEK HASZNOSÍTÁSÁRA

1.

Szerződés

Melynek erejével a Cs. K. theresiái alapítványi Báttaszéki Uradalom részéről 841^{ki} September 6^{árol} szolló árverési Lajstrom és f. é. Septemb. 22^{én} 1400 szám alatt Bécsben költ fő Kormányi Levél következésében a Detsi Kis Dunában gyakoroltatni szokott halászati Jog három egymásután következő esztendőkre, az az 842^{ki} Január 1^{érol} 844 Deczember utolsó napjáig a legtöbbet ígérő felekezetnek, Decsi Pütsök Mihály Öreg Varga Istvány, Ivanits András, Sándor Péter, és Pörnyi Mihálynak esztendei 178 p fnyi haszonbérért alább következő feltételek alatt használatra által adatik.

1^{ör} A haszonbérlők köteleztettek az esztendei 178 p fnyi haszonbért melyben csökkenésnek helye nem leend, két ízben, t.i. minden évi Január 1^{én} és Július 1^{én} előlegessen 89 pftyával minden megintés nélkül az itteni Uradalmi Pénztárba befizetni — fentartja magának e mellett az Urodalom, a halogatás, vagy szabadkozás esetében, úgy, ha ezen szerződésnek valamelyik pontja nem tellyesítették, mind a hátralévő fizetésre nézve, mind pedig, hogy ha ezen Jógnak leendő szükséges ujj Kibérlés által a vissza lévő árenda idejére valami veszteség eredne, minden perlekedés nélkül, a haszonbérlők minden néven nevezendő ingó és ingatlan vagyonjokból végre hajtó hatalommal magának elégséget szerezni.

2^{ör} Köteleztettek a haszonbérlők a midőn kívántatni fog az Uradalom részére 100 az az Száz font elő halat, mely közül mindegyik legalább 4 fontot nyomjon,⁵² minden évben kiszolgáltatni, vagy pedig a T. Tiszti Szék által kiszabandó ár szerint kész pénzülv megváltani.

3^{ör} Köteleztettek a haszonbérlők a Rekeszekhez⁵³ megkívántató duczok- és veszőkért folyamodni (mert minden maguk vagy szolgálók által okozandó erdei kárért felelősek lesznek) a mellyek illendő ár mellett az Urodalom erdei Hivatal által nékik kítüzetni fognak.

4^{ör} Köteleztettek a haszonbérlők magukat szorosán a ki bérelt tulajdon halászati környék határaihoz — az e tekintetben elő forduló perlekedés eseteiben pedig magukat egészen a T. Tiszti Szék által hozandó Itéletekhez tartani. — A Hatásvány a Nyéki halászati haszonbérlőkkel közösen fog használtatni, a hol is a Rekeszek azokkal közösen felállítandók.

5^{ör} Megnem engedtetik a haszonbérlőknek a M[éltóság]os Uraság helyben hagyása nélkül maguknak másodbérlet fogadni.⁵⁴

⁵² Egy font = 0,56 kg, tehát a konyhára megkívánt halmennyiség 56 kg, s ennek 2 kg-osnál nagyobb halakból kellett állnia.

⁵³ A rekeszeket az ártéri fokokon építették, hogy az áradással kiúszó haltömeget visszatartsák, s így a tavi halászatot eredményesebbé tegyék. (Vö. ANDRÁSFALVY 1973. 26—27; SZILÁGYI 1995. 98—108.)

Melynek bizonyosságára jelen szerződés három egyenlő példányban le- és a felek neveikkel aláíratott — a T. Cs. K. theresiaí Nemesi hadoskola Kormányának fellyebb való helyben hagyás végett benyújtandó Báttaszéken Január 1^{én} 842

Pütsök Mihály Biro
Varga Isttvány
Ivonits András
Sándor Péter
Pörnyi Mihály

[Magyar és német nyelvű szerződés; a bérlő decsie a német nyelvű példányt írták alá. — TML Decs ir. Tereziánumi m. kir. alapítvánnyal kapcs. ir. 1811—1898.]

2.

Szerződés

Melly egy részről Decs Helység Elöljárósága más részről Karácsony M: Istvány, Kara Istvány, és Posgai János között következőleg kötett.

Mai alol irrt napon tartott árvezetés folytán leg többet ígérő Karácsony M: Istvány, Kara Istvány Posgai János Decsi lakosoknak három egymás után következő évekre vagy is 1869^k évi Januárs 1re évenként fizetendő 45 f az az negyvenöt oszt: forintokért haszonbérbe bocsájta Decs Község Elöljárósága az Uradalomtól át vett Hallászó vizekből Horgas, Sárviz, Báta, és Ásvány folyam medreket ez utóbanit a hidig. — mely bérlet öszvegnek felét mindenkor év elején, másik felét pedig év derekán fogják fizetni az árendások, — ezen elől sorolt folyókon kívül melléleg fel jogosittatnak a bérlők az ugy nevezett Bófászi legelőre,⁵⁵ viz áradása alkalmával ki menő halat is apadással annak fokába állittandó ugy nevezett veiszbe,⁵⁶ torkolatánál foghatni, egyes Decsi lakosoknak azonban az említett Bófászi legelőre kijövvő vizbeni halászatot minden bantalmazás vagy akadály nélkül el nézni tartoznak, s joguk csak is a veiszbe menő halnak meg foghatására terjed, s abban rajtok kívül bár ki másnak kotonozása lészen tilos, egyébbként pedig mint egyes Decsi lakosoknak szinte szabadságukban álland, a legelőt nem roncsoló hal fogó eszközökkel mint másoknak a halászatot gyakorolni, végre a viz mederbe le apadással maradható hal ha azt mások fel nem fedezik s el nem viszik, senkit mást mint őket fogja illetni.

^{2^{szor}} Mi bérlők az első pontba elől sorolt feltételeket jól meg értvén annak pontos telyesítésére magunkat kötelezzük.

^{3^{szor}} A Bérbe adó Elöljáróság kötelezi magát jogtalan helyeken halászó egyéneknek feljelentés esetében szigorú büntetés alkalmazása.

⁵⁴ A vizek „albérlébe” adásához tehát az uradalom egyetértése volt szükséges.

⁵⁵ A decsi vízrajzi nevek azonosításához — itt és a további szerződésekben — I. GAÁL—KÖHEGYI 1973. 310—316; ANDRÁSFALVY 1975. 16, 23, 167—168, 177; VÉGH—ÖRDÖG—PAPP 1981. 479—486.

⁵⁶ Ez a *veisz* az állóvizek, lassú folyású erek nádvejszínénél erősebb (nyilván cölöpökkel, gerendákkal erősített, esetleg vesszőből font, nem korcolt nádkerítés), de halfogó, nem halmegállító rekeszték lehetett. A korábbi századok vejszeadataira és az itteni recens vejszékre I. ANDRÁSFALVY 1975. 205—209; a *vejsze* szó jelentésváltozásaira I. SZILÁGYI 1995. 123—138.

4^{szor} Mind két szerződő fél kijelenti, hogy ezen bérletet semmi körülmények között sem egyik sem másik fél meg nem szüntetheti, sem pedig bármi czim alatt a bérleti összeg fel emelését, vagy le szállíttását, ha bár jó hal fogás, vagy száraz év álna is be egyik fél sem fogja kívánni, végre

5^{or} Az előlegként fizetett 5 f ezennel nyugtványoztatik.

Jelen Szerződés mind két fél részről el fogadtatván saját kezü aláírással meg erősítettik. Decsen Január 16^{án} 1866.

Bérbe adó Elöljáróság

Kiss János Bíró

Varga János esküt

Balás János Eskütt

Hederi Istvány Esküt

Somogyi Istvány Eskütt

Pusztaji János Eskütt

[Pecset:] Dets Község 1860

Bérbe vevők

Karátsony Istvány

Kara István

Posgai János

Öry János

Költzöl Péter

[Ennek a kétrét hajtott ívnek másik részén ugyanerre a három évre kötött másik bérleti szerződés:]

3.

Szerződés

Melly egy részről Decs Helység Elöljárósága más részről Pörnyi Mihály—Varga Istvány—Kara András—Kozma János—Balázs János között kötetett.

1^{szor} Ki adja az Elöljáróság a Kis dunai halászati jogot három évre vagyis 1869^{ki} évi Január 1re 46 f az az negyvenhat oszt: forint évi haszon bér fizetés mellett fent nevezett vállalkozó leg többet ígérőknek mely összeg fele mindenkor év elején másik fele év derekán lészen a közpénztárba befizetendő még is

2^{or} ezen víz használlata nevezett vállalkozók között köz bele egyezéssel következő részletekben osztatik fel

a) Pörnyi Mihály és Varga Istvány birandja a Kis duna alsó részit egész a duna hidjáig mely után a ki tett összegből fizetnek 14 f o:e:

b) Hidtől Sáros révig Kara András—Kozma János és társai joga lészen mely után esik rájuk 20 ft

c) Sáros révtől Ötsényi határig Balázs János Pusztai János és társaiknak halászati joga fog lenni ezek fizetendek 12 ft

Öszvesen 46 ft

3^{or} Kender áztatási helyül Duna hidjától Börzsönypál fokáig — ha pedig itt víz nem lenne az ugy nevezett Szakadt part tája jeleltetik ki.⁵⁷

⁵⁷ A kenderáztató helyet — nemcsak Decsen, mindenütt — azért jelölték ki, mert a rothadó kender mérgezte a halakat.

4^a Egy száz forint büntetés terhe mellett melynek meg fizetésére magát mind egyik bérlő kötelezi — tilalmaztatik a rekeszeknek közepén két öl szélességben haljárásul nyitva hagyandó résznek bár mely időbeni el zárása.⁵⁸

Jelen szerződés mindkét részről el fogadva saját kezű aláírással megerősítettik. Decsen Január 16/866

Bérbeadó Elöljáróság

Kiss János Biro

Varga János esküt

Döme Pál Eskütt

Héderi Istvány Eskütt

Herczgh j[egy]ző

[pecsét]

Kara András

Kozma János

Balás János

Pusztaji János

[TML Decs ir. Tereziánumi m. kir. alapítvánnyal kapcs. ir. 1811—1898.]

4.

Haszonbérleti szerződés

Melly egy részről Decs község előljárói más részről B[á]ró Vimmersperg Nándor Ur közt a horgas viznek halászatra haszonbérbe adására nézve kötöttet.

1^r Decs község előljárói az úgy nevezett horgas vizét az uradalmi árok melletti elrontott hidtól kezdve az Ócsényi határig 3 az az három egymás után következő évekre vagyis 1872^{ik} évi julius 1^{ol} 1874^{ik} évi Decz: 31^{ig} haszonbérbe adják legtöbbet ígérés útján M[é]ltóság[os] báró Vimmersperg Nándor Urnak évenként fizetendő 100 f az az száz forint évi árenda fizetés mellett oly módon hogy mivel az 1° év csak Jul: 1^{ol} 1872^k évi Decz: 31^{ig} terjed s így csak 6 hónap vagy is fél év, erre is tehát 100 f. árenda számittatván ezen évi árendának felét most — másik felét pedig Octob: 1^{en} 872 lészen köteles haszonbérlelő Ur fizetni — az 1873 és 1874^{ik} évekre pedig az árenda fizetés fele az év elején a' másik fele pedig fél évre lészen mindenkor teljesítendő.

2^r Nem fog szabadságában állani haszonbérlelő Urnak 3 év eltelte előtt a' ki arendált vizekről lemondani — 's árenda le engedésre habár szárazságnak miatta a' halászat lehetetlenné váltnék is — nem számithat.

3^r Ha a' haszonbér kitűzött ideje alatt a' törvénykezés a halászati jog iránt más határozatot hozna — akkor jelen szerződés érvénye megszűnik —

4^r Sem az előljáróság sem a' haszonbérlelő Ur meg nem engedheti ezen horgas vízben a' kender áztatást.

5^r Báró Vimmenperg Nándor kiveszi a' decsi horgas vizét halászatra 1872^k évi Jul: 1^{ol} 1874^k évi Decz: 31^{ig} s kötelezi magát ezen bérleti idő tartamra 300 ftnak az az 1° pontban ki tett időszakonkénti lefizetésére, 's elfogadja a' 2. 3. 4. pontokba foglaltakat 's azok megtartására kötelezi magát.

⁵⁸ A rekeszen hagyott majd 4 méteres kaput, az elzárás tilalmát alighanem úgy kell értenünk, hogy az áradás-apadás néhány hetén túl nem volt szabad akadályozni a halak szabad vonulását.

6' 50 f azaz Ötven forintnak arendafejébe az uttali lefizetése nyugtatványoztatik.
Melly szerződés a' felek által név alá írással erőssittetik.
Decsen Julius 25 872

Br Wimmenperg Nándor
Bérlő

Puszttaji János Biró
Benedek Pál eskütt
Sz. Rácz Péter
M. Varga János
Balás János

[Pecsét:] Dets Község 1860

[TML Decs ir. Tereziánumi m. kir. alapítvánnyal kapcs. ir. 1811—1898.]

5.

Szerződés

Melly egyrésről Decs község előljárói, más részről Kerepes István s az alább elő sorolandó decsi lakosok közt a' határbeli községi halászó vizekre nézve kötettet —

1. Alolirott előljáráóság 1877^k évi Decz: 31^u következő vizeket arendaba adja — még pedig a Kis Dunát következő rendel:

a) az ócsényi határ kötől a' vájt fokig Kerepes Istvánnak	12 f 70 xr
b) vájt foktól sáros réig Szekeres Péternek	21 f 40 xr
c) Sáros réttől Cs. Bocz Szállásáig Balázs János	15 f 20 xr
d) Bocz István Szállásától Pap Mihály fok: Pap M. János	17 f 10 xr
e) Pap Mihály foktól Bálint fokig F. Varga Jánosnak	41 f 60 xr
f) Bálint foktól kis duna hidig Karácsony M. István	37 f 30 xr
g) Kis Duna hidtól Pücsök [?] fokig alsó végig Őri János	25 f 10 xr
h) (Pücsök [?] foktól Őri szállásig Szilárkasark felül — áthúzva és fölé írva:) Szél István árkátul végig Bálint Jánosé	26 f 30 xr
	14 f 70 xr
i) Ásvány határtól ásvány alsó végéig Dani János	25 f 20 xr
k) Bofásit bátát Bálint János	21 f
l) lankát B. Varga István	17 f 50 xr
m) törjént Szekeres János	6 f 50 xr
n) Füzés tót Ivanics A. János	2 f 10 xr
o) Botké—Ebes iptára—csingő fatól [?] Dömötör Sándor	15 f
p) Bacsik foktól Szél M felső árkáig	15 f 20 xr

évi arenda mellett — olly módon, hogy az arenda felét most — másik felét p[edig] az 1876. évi arendának f. évi Július 1^{en} az 1877. évi arenda felét pedig Januar 1ⁿ másik felét pedig 1877 évi Jul: 1^{en} lefizetni kötelesek.

2ⁿ nem fog szabadságokban állani haszonbérlőknek 2 év eltelte előtt a kiarendált vizekről lemondani, 's arenda elengedésre egy átalján senki nem számíthat habár száratságnak miatta a' halászat lehetetlen volna is — a' tavakban nád vagy fűhöz joguk nincsen —

3) Kender Áztatásra ki tüzetik Szabad partol a' dár torokig — 's ezt árendások nem ellenezhetik fizetés a' kender áztatásért követelhető nem lehetvén

4^m Mi az 1° pontnak a) tol o) nevezettek kötelezzük magunkat hogy az általunk ki arendalt vizekért az árendát két évben pontosan a' kitüzött időre le fizetendjük meg az esetre is ha a' szárazság miatt a' tavak kiapadnának, 's az árendát rajtunk helybeli bíróság útján megvehesse a község. —

Kelt Decsen Januarius 1° 876

B. Varga István
Őri János
Pap m. János
Szekeres János
Dömötör Sándor
Szekeres Péter

Balás János
Kerepes István
Kis Bálint János
F. Varga János
Ivanis András
A. Dani János

[TML Decs ir. Tereziánumi m. kir. alapítvánnyal kapcs. ir. 1811—1898.]

6.

Haszonbéri szerződés

Mely egy részről Decs község ezidő szerinti bírája és általa a község közönsége mint bérbe adó, másrésztől alolirt decsi lakosok mint bérbe vevők között a község tulajdonát képező „Kisduna” és „Horgas” vízébeni halászatnak haszonbérbe adása felett, következőkép kötöttet:

Benedek Pál Decs nagy község ezidő szerinti bírája haszonbérbe adja a kisduna és horgas vízébeni halászati jogot egy évre az alább megnevezett decsi lakosoknak, mint a mai napon megtartott nyilvános árverésen leg többet ígérőknek a következő felosztás és feltételek szerint

1. Az Ócsényi határtól a kisduna hidjáig 60 frt irván Hatvan o:é: frt, évi bérösszegért Balás István decsi lakosnak —

2. A kisduna hidjától Szél István Szállása felső sarkáig Szél A. István decsi lakosnak 3 frt 10 xr irván Három frt 10 xr bér összeg mellett. —

3. A Szél István kertje felső sarkától végig Kiss Szél Mihály decsi lakosnak 5 frt 10 xr irván öt frt 10 xr évi bér összeg mellett. —

4. A Horgas vize Pörnyi P. Istvánnak 20 frt 50 xr irván Husz frt 50 xr évi bér összeg mellett.

—
A haszonbéri idő kezdetét veszi 1887 évi Január hó 1^{én} és tart 1888 évi Január hó 1^{ig}. Haszonbérlek kötelesek a bérleti összeget fél évenként előre és pedig Január és Július hó 1^{én} lefizetni. —

Bérlek kötelesek a kis dunában a decsi lakosoknak a kender áztatást megengedni, nem különben a horgas vizén a disznó farka és gulyának áthajtását is megengedni. Megjegyeztetvén miszerint a birka usztatás a horgas vízében tilos. — A viznek teljes kiapadása esetén a mederben termendő fű vagy nád a község javára esik és ehhez haszonbérlek semmi féle igényt nem tarthatnak. —

Az előző pontokban kikötött feltételek pontos betartására haszonbérlek magukat kötelezik, s beleegyeznek abba hogy a kikötött haszonbéri összeg nem fizetés esetén rajtuk, minden perlekedés mellőzésével az előljáróság által bárhol található vagyonukból megvételessék. —

Mely ekkép létrejött szerződés felolvasás és megmagyarázás után elfogadtatott és aláíratott.

—
Kelt Decsen 1887. évi August 21

Előttünk:

Széll A. Istvány
Kis Széll Mihály
Pörnyi P. Istvány

[Ugyanezen a papíron folytatólag ceruzával írt feljegyzések:]

A határ kőtől az ócsényi ózsáki kivájásig Gáspár G. 8 frt O. Vájástól—Sáros végeig 10 ft [az összeg javítva:] 5 ft Balázs Is.

Sáros réttől—Rácz Istvánig 7 ft Bocz István

Bocz Istvántól Szálá—Pap Mihály Sz. 9 ft Kubrán Gy [?]

Pap Mihály Szál tól Bálint fokáig N. Könczöl P. Pal 12,20

Bálint fokától—Kis Duna hidig Szabó Péter 10 ft 10 xr

Kis Dunától—Pücsök fokig Vörös Karácsony [?] István 4 ft [az összeg javítva:] 2 ft

Pücsök fokától lefelé révig Ivanics István asztalos 5 ft

Horgas vize 40 fért Karácsony M. István

[TML Decs ir. Tereziánumi m. k. alapítvánnyal kapcs. ir. 1811—1898.]

IRODALOM

A halászati társulatok...

- 1895 *A halászati társulatok feladata, szervezete és eszközei.* Ismerteti az Országos Halászati Felügyelőség. Budapest
- ANDRÁSFALVY Bertalan
- 1965 *A sárköziek gazdálkodása a XVIII—XIX. században.* (= Dunántúli dolgozatok, 3.) Pécs
- 1970 *A paraszti halászati jog a Duna mentén Tolna és Baranya megyében.* Ethnographia LXXI. 316—326
- 1973 *A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt.* (= Vízügyi Történeti Füzetek 6.) Budapest
- 1975 *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig.* (= Tanulmányok Tolna megye történetéből, VII.) Szekszárd
- 1976 *A mohácsiak halászata a XVIII. és a XIX. században.* Baranyai Helytörténetírás 1976. Pécs, 339—347
- BANNER János
- 1929 *Levéltári adatok a szegedi halászat-hoz.* Népünk és Nyelvünk I. 117—118
- BÁRTH János
- 1969 *A Kalocsa környéki árendás halászat néhány történeti emléke.* Néprajzi Közlemények XIV. 3—4. sz. 155—163
- BITÓ János
- 1993 *Az én kiskirályságom.* Szeged²
- Dr. R.
- 1882 *A halászati törvényjavaslat és vízi jogunk.* Magyar Föld XXXIV. (1882. jan. 26.) 21. sz.
- Egy képviselő
- 1884 *Halászatunk tekintettel a mesterséges haltenyésztésre, a külföldi halászati eredmények és törvényhozásra.* Budapest
- FISCHER Frigyes
- 1928 *A halászati törvények és a rájuk vonatkozó rendeletek.* Budapest
- GAÁL Attila—KÖHEGYI Mihály
- 1973 *Tolna megye Pesty Frigyes helynévtárában, I.* A szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Évkönyve II—III. (1971—1972) Szekszárd, 271—332
- GUNDA Béla
- 1956 *Néprajzi gyűjtőúton.* Debrecen
- HERMAN Ottó
- 1887 *A magyar halászat könyve, I—II.* Budapest
- HERMAN Ottó—ÍMLING Konrád
- 1988 *1888. XIX. törvénycikk a halászatról és végrehajtási utasítása.* Jegyzetekkel, utalásokkal és magyarázatokkal ellátták: — (Hasonmás kiadás) Veszprém
- HUNFALVY Pál
- 1888 *Herman Ottónak magyar halászati könyve, nyelvi, társadalmi, néprajzi és régészeti tekintetben.* Századok XXII. 216—241
- JANKÓ János
- 1902 *A balatonmelléki lakosság néprajza.* Budapest
- JUHÁSZ Antal
- 1989 *A szegedi táj tanyái.* (= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1982/83—2.) Szeged
- KENESSEY Kálmán
- 1869 *Nézetek a hazai halászat ügyében.* Pest
- KISS Lajos
- 1943 *A Nyírség halászata.* Ethnographia LIV. 20—55
- KRIESCH János
- 1868 *Halaink és haltenyésztésünk.* Pest
- LÁBADI Károly
- 1987 *Kopácsi vízi élet.* Újvidék
- LANDGRAF János
- 1885 *A halászati törvényjavaslatról.* Gaz-

- dasági Lapok 36. (1885. okt. 11.) 42. sz. 805—806
- MIGAZZY Vilmos
1882 *Hazai halászatunkról s haltenyésztésünkről*. Magyar Föld XXXIV. (1882. febr. 10.) 33. sz. Melléklet
- NYÁRÁDY Mihály
1938 *A Rétköz régi halászata*. Ethnographia XLIX. 156—174, 380—394
- RÉVFALVINÉ KERN Zita
1992 *A paksi halászat szakszókincse*. (= Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 52.) Budapest
- SINGHOFFER József—PEJCSIK Imre
1892 *Hazánk halászata*. Budapest
- SOLYMOS Ede
1965 *Dunai halászat—Népi halászat a magyar Dunán*. Budapest
1969 *Levéltári adatok a szegedi halászat történetéhez*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1969/1. 41—54
1984 *A bajai halászcéh*. Cumania 8. Kecskemét, 377—436
1995 *Bérlőhalászat a Dunaföldvár-bátai Dunaszakaszon*. In: Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1994. Kecskemét, 63—68
- SOLYMOS Ede—SOLYMOSNÉ GÖLDNER Márta
1978 *A kalocsai érsekuralom halászati szerződésai 1725—1916*. Cumania, V. Ethnographia. Kecskemét, 43—96
1979 *Győri halkereskedők Baranyában a 18. században*. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 23. Pécs, 271—284
- SZILÁGYI Miklós
1978 *A magyar halászat néprajzi kutatásának elméleti és módszertani problémái*. Cumania V. Ethnographia. Kecskemét, 7—41
1984 *A sárközi halászat bekapcsolódása a nemzeti piacba. Egy győri halkereskedő-vállalkozó konfliktusai*. In: Történeti antropológia (Szerk.: HOFER Tamás) Budapest, 336—351
- 1986 *A Mindszent-alyői uradalom halászati szerződésai (1832—1861)*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85—1. Szeged, 143—166
- 1988 *Ahogy a törvény megszületett*. In: 1888. XIX. törvénycikk a halászatról és végrehajtási utasítása (Hasonmás kiadás). Veszprém, 5—40
- 1989a *Néphagyomány — népi mentalitás — állami igazgatás az orvhalászat tükrében*. (= Életmód és Tradíció 3.) Budapest
- 1989b *Mezőberényi és gyomai halászati szerződések a 19. század első feléből*. In: Documentatio Ethnographica 13. sz. Budapest, 207—228
- 1991 *Die freie Fischerei im 16—17. Jahrhundert*. Néprajzi Értesítő LXXI—LXXIII. (1989—1991) Budapest, 143—148
- 1992 *Halászó vizek — halásztársadalom — halászati technika (A tiszai halászat történeti-néprajzi elemzése)*. Debrecen (= Studia Folkloristica et Ethnographica 29.)
- 1995 *A tiszai halászat — Az eszközök és fogási módok történeti változásai*. Budapest
- VÉGH József—ÖRDÖG Ferenc—PAPP László (szerk.)
1981 *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest
- Vélemény...
1865 *Vélemény a haltenyésztés előmozdítása ügyében*. A Magyar Királyi Természettudományi Társulat Közlönye V. 196—210

FISHING TENURE AND FREE FISHING AFTER THE
ABOLITION OF SERFDOM

Hungarian historical-ethnographic research made it clear already that before the revolution of 1848 fishing waters — in a legal sense — formed part of the adjacent land property and they were *regale*, privilege of the nobility. Serfs were only allowed to fish in return of a certain percentage of their catch or in return of a fixed sum based on a tenure contract. Late 19th century and early 20th century ethnographies state that peasants' historical memory preserved a nostalgic vision of "free fishing"; the "ancient past" has been referred to as the period of uncontrolled possibilities.

The author wanted to find out whether it was the legal uncertainty of the decades preceding the fishing law of 1888 that explain peasant's views which contradict the sources of feudalist times. The main conclusion of the bureaucratic measures and press debates preceding the preparation of the law was that the right for fishing was not treated in the same way in different agreements and legal cases of peasants separating from their previous landlords. There were landlords who interpreted the law prohibiting peasants' fishing as something that was not up to discussion in the separation process. Continuing the already established custom they kept renting out all their fishing waters. There were other landowners, however, who, seeing the fishing right as part of the land property with a shore, handed it over to their previous serfs. Peasants thus acquiring fishing waters either fished without any limitation, or the fishing right was rented out by the village authorities. Examples for the latter are provided by the contracts for rent from Decs (Tolna county) in the Appendix.

Much data also verifies, however, that former serfs ignored the contracted access to the use of waters: they frequently broke the unsanctioned theoretical prohibition. Their liberation from feudal bondage was interpreted in a way that if they were owners of land with a river shore then they would be allowed to fish its waters. In the legal sense, however, they were poachers.

Memories of "free fishing" thus refer to a time period when fishing rights were not settled in a legal way. In fishermen's memories, however, the socially and ecologically "unlimited possibilities" of previous times appeared as "magic richness". By the second half of the 19th century natural water fishing lost more and more of its significance as a result of antiflood regulations. From that time on "free" uncontrolled fishing was practiced more intensively on smaller less significant waters. Memory, on the other hand, connected this alleged freedom and the unregulated waters whose richness in fish was thought of as inexhaustible.

A PARASZTI VADÁSZAT
 LEGÁLIS ÉS FÉLLEGÁLIS
 LEHETŐSÉGEI MAGYARORSZÁGON
 A 18–19. SZÁZADBAN

A paraszti vadászat kérdését eddig két oldalról közelítették meg. Egyrészt a magyar néprajztudomány, másrészt a történettudomány kutatta. Mindkét oldalról való megközelítés alapvetően abból indul ki, hogy a 16. századtól kezdve tilos volt a paraszti vadászat. A vadászattörténészek egyrészt ezért, másrészt kevésbé látványos volta miatt alig foglalkoztak a legális paraszti vadászat kérdésével. A néprajztudomány két okból hanyagolta el e téma vizsgálatát. Egyrészt, mert a törvények tiltották a parasztlakosok vadászatát, másrészt a kezdeti romantikus szemlélet a parasztságot – a népet – a felsőbb társadalmi rétegektől elkülönülő, sajátos ősi kultúrával rendelkező rétegeknek tekintette. Ebből a szemléletből következett, hogy a vadászatban is a megőrződött ősi módszereket, eszközöket igyekeztek megkeresni, és nem foglalkoztak a paraszti vadászat ama részével, amely szervesen kapcsolódott a nemesi vadászatokhoz. Mindez oda vezetett, hogy a néprajzi írások részletesen bemutatták a parasztság vadfogási technikáit, eszközeit, viszont a löfegyverrel való vadászat létét vagy egyenesen tagadták,¹ vagy mint nem népit nem tekintették kutatásra érdemesnek.²

A paraszti vadászatot orvvadászatként tárgyalják mind a történeti, mind a néprajzi tanulmányok. Ennek az lehet az oka, hogy a néprajzi kutatás megindulása szinte egybeesik a paraszti vadászat legális, féllégális formáinak eltűnésével, így a gyűjtések során ténylegesen csak az orvvadászatot lehetett megtalálni. A kibontakozó történeti-néprajzi kutatás, és egyes történészek viszont rámutattak, hogy a paraszti vadászatnak évszázadokon keresztül, egészen a 19. század végéig voltak legális és féllégális formái is.³ HEGYI Imre arra is rámutatott, hogy a paraszti és birtokosi vadászat csak a 18. századtól kezd jellemben elkülönülni. A birtokosi vadászat alapvető célja a kedvtelés lesz, míg a paraszti vadászaté továbbra is a haszon. Ez a különbség korábban nem létezett: mindkét réteg vadászatánál ugyanolyan szerepet játszott a haszon és a kedvtelés.⁴ Ezek az elszórt megjegyzések hívták fel a figyelmet a paraszti vadászat kutatására.

¹ L. pl. SZÜCS 1992. 90, 99, 108.

² L. pl. CSABA 1972; FARKAS 1982; KÓS 1971; MOLNÁR 1955, 1975 és 1980.

³ Pl: *A magyarság néprajza II.* 1933–1937. 27–54; GYÖRFFY 1984. 46; MÁRKUS 1937; ECSEDI 1933; HOFER 1957; N. KISS 1974; TÁRKÁNY SZÜCS 1981. 551–565.

⁴ HEGYI 1978.

nak új lehetőségeire. Mind ez ideig azonban behatóan senki sem foglalkozott a parasztság legális és féllegális vadászatának lefolyásával, résztvevőivel, csak egy-két helyi adatot közöltek.

A HEGYI Imre által birtokosi vadászatnak nevezett vadászatot én nemesi vagy úri vadászatként határozom meg. A 18–19. század folyamán a korábbi tradicionális nemesi vadászat nemesi vonásokat magán viselő, de alapjában véve polgári jellegű sporttá vált, amelynek formái, szokásai, szervezetei, etikája már jelentősen különbözött a paraszti vadásztól, amelyet az úri vadászok ekkor már le is néztek.⁵ Ezzel a folyamattal párhuzamosan egyre jobban csökkentek a paraszti vadászat legális vagy helyileg jóváhagyott, elnézett lehetőségei is, melyek teljes mértékben orvvadászatnak minősültek.

A magyar törvények ugyan már 1504-től tiltják a parasztok vadászatát, de a körülmények és a szokásjog együttes hatása miatt a 19. század végéig megmaradtak egyes vadászati lehetőségek. Ennek egyrészt az az oka, hogy a nemesség több dologban rá volt utalva a paraszti vadászatra – ilyen a kártevőirtás, a nemesi udvar vaddal való ellátása és a nemesi vadászatokban igényelt segítség. Másrészt a természeti viszonyok miatt egyes területek ellenőrizhetetlenek voltak a vadászati tilalom betartása szempontjából, ezért ezeken a helyeken bizonyos fokig szabad vadászattal találkozhatunk. A hatóságok tisztában voltak a törvény megszegésének gyakoriságával, ezt jelzik állandóan megújuló rendeleteik. Máskor maguk a rendeletek mondanak ellent a törvényeknek, és engedélyezik a parasztnak a vadászatot vagy teljesen szabadon, vagy bizonyos megkötésekkel. Megfigyelhető, hogy az ország keleti részén fekvő megyék később és liberálisabban rendelkeznek a paraszti vadászatról. Ennek egyik oka az, hogy Erdélyben nincs nyoma az 1729-es és az 1802-es vadászati törvény elfogadásának, bár II. Ulászló törvénye elvileg érvényben volt. Az is észrevehető, hogy kevesebb tiltó rendelet születik a kelet-magyarországi megyékben, mint a nyugati területeken.⁶ Külön meg kell említeni a szabadalmas területek vadászati jogát. Az itt élők csupán területi nemességgel rendelkeztek, ezért elvileg a vadásztól el voltak tiltva, ahogy a városi polgárok is. Ennek ellenére számos példa bizonyítja, hogy a nagykun városok önkormányzatai az itt élő redemptusoknak adták bérbe a vadászati jogot.⁷

A visszas jogi helyzet miatt a parasztság vadászata lehetett legális, féllegális és illegális. 1872-ig nemcsak joga, hanem kötelessége is volt a parasztnak a kártevőirtás. Ez volt az egyetlen, a törvények szerint is legálisnak elfogadott lehetőségük a vadászatra. A helyi – megyei, városi, földesúri – rendelkezések a legtöbb esetben ennél szélesebb körű vadászatot engedélyeznek. Ezeket tekintem én féllegális lehetőségeknek. A paraszti vadászat azonban sehol sem teljesen szabad, szinte mindenütt számolnunk kell a birtokok egy részének – a vadasoknak –, illetve a városok határában egyes területeknek a tilalmazásával. Az itt történő vadászatot illegálisnak – azaz orvvadászatnak – tekinthetjük. A 18–19. század folyamán a három forma egymás

⁵ JAKSA 1997.

⁶ Vö.: KOLOSVÁRI-ÓVÁRI 1885–1904.

⁷ SZILÁGYI 1995. 44–51.

mellett élt. Külön ki kell emelni azt az időszakot, amikor a paraszti vadászat a törvény szerint is szabad volt. 1848 után a nemesi jogok eltörlésével értelmetlenné vált a korábbi vadászati törvény. 1852-ben helytartótanácsi rendelet intézkedett arról, hogy az 1802-es vadászati törvény érvényes, de a nem nemesek vadászati tilalmát feloldották. Ezért az új, polgári vadászati törvény megszületéséig, 1872-ig a paraszti vadászat – a tilalmasokat kivéve – teljesen szabad volt.⁸

1872 után a paraszti vadászat minden formája – legalábbis elvileg – illegálissá vált. A kezdetben eltiltott hivatalos szervezésű ragadozóirtásokat ugyan visszaállítják, de a parasztság itt csak mint hajtó vehetett részt – sőt köteles is volt részt venni. Jogilag ugyan bármelyik parasztember beléphetne egy-egy megalakuló vadásztársaságba, amelynek tagjai közösen bérelnek vadászterületet, de erre gyakorlatilag nincs meg a lehetősége. A bevezetett fegyveradó és vadászati adó, a társaságok magas tagdíja,⁹ és természetesen a társadalmi hozzáállás eleve lehetetlenné tette még a belépés gondolatát is.

A 18. század elején Bél Mátyás még arról írt, hogy Magyarországon mindenki vadászik, és ezt törvényesen teszi.¹⁰ A 19. század végéig tart az a folyamat, amelynek során hol szűkül, hol tágul a parasztság lehetősége a vadászatra, míg végül a polgári kor törvényei a múlt század végén a paraszti vadászatot teljes egészében orvvadászattá minősítik. A legális formák megszűnése mellett csökkennek a féllegális lehetőségek is, és majd csak néhol és egyre kevesebb példát találunk ezek eltűrésére.

A PARASZTI VADÁSZAT LEGÁLIS LEHETŐSÉGE

A paraszti vadászat egyetlen teljesen legális formája a kártevőirtás volt. 1872-ig több törvényünk előírja a jobbágyság kötelező kártevőirtási tevékenységét. A ragadozónak, kártevőnek tekintett vadak vadászatát soha senkinek sem tiltják. A kártevőirtást a törvények mellett a helyi rendeletek is állandóan szorgalmazzák. A törvényhatóságoknak elsőrendű szerepe volt ebben. Részint az ő kötelességük volt a ragadozók elleni hajtóvadászat megszervezése, és minden törvényhatóság folyamatosan előírta a falvak számára bizonyos számú kártevő kötelező irtását is. A hajtóvadászat a róka, a farkas, a hegyvidékeken a medve irtását jelentette, míg a helyi kötelező kártevőirtás leginkább a kártevő madarak és a farkasok ellen irányult. Arról, hogy hogyan folytak le ezek a vadászatok, a korabeli beszámolók, visszaemlékezések és a törvényhatósági vagy földesúri rendeletek tanúskodnak.

⁸ A vadászati jog fejlődéséről összefoglalóan: KOLOSVÁRY 1923 és ZOLTÁN 1978.

⁹ Pl. 1880-ban az üllői vadásztársaság tagjainak évi 50 forint tagdíjat, ezenkívül pedig a belépéskor beszállási díjat kellett fizetniük. *Az üllői vadásztársaság naplójából*, 1880.

¹⁰ BÉL 1984. 296.

A HAJTÓVADÁSZATOK

Kártevőirtó hajtóvadászkat a helyi hatóságok vagy a földesurak szerveztek. Ezek lefolyását inkább csak a 19. századból ismerjük. A ragadozóirtó hajtóvadászkat általában télen rendezték. A hatóságok kötelességüknek tettek eleget, amikor megszerveztek egy-egy közös kártevőirtást. Ebből adódik, hogy a legtöbb helyen fontos szempont volt a szervezésnél a kevés költségre való törekvés. Sok múlott azon, hogy a szervezők, résztvevők mennyire voltak szenvedélyes vadászok. A hatósági vadászatokra mindig meghívták a helyi nemesi, úri vadászokat is, bár ezek nem mindig jöttek el nagyobb számban. A vadászatnak mindig volt terve, amit igyekeztek a hozzáértőbbekkel elkészíttetni. A szervezés, a tervkészítés, a vadászatokon a vezető szerep mindig a nemeseké, helyi előkelőségeké, illetve a hivatásos vadászoké. A parasztság mint puskás, hajtó, illetve nézőközönség vett részt ezeken a hivatalos vadászatokon. A törvény szerint puskát, puskaport, sörétet a hatóságnak, illetve a földesúrnak kellett ilyen alkalmakra biztosítani a parasztok számára. A valóság és a törvény szelleme azonban jelentősen eltért egymástól. Sok helyen a vadászatok szervezésénél elrendelik a puskapor, sörét vagy ólom kiadását, de puskáról nem szólnak. Ez valószínűsíti, hogy a parasztok egy részének volt puskája, amit egyébként számos más tény is bizonyít, s az újra meg újra megismételt, a fegyvertartást tiltó rendelkezések is erre engednek következtetni.¹¹ Számot kell vetni azzal a ténnyel is, hogy a puskához érteni kell (a korabeliekhez még inkább, mint a maiakhoz), ezért érthető, ha olyanok vettek részt a vadászatokon, akiknek maguknak is volt fegyverük.

A hatósági vadászatok megszervezésében az ország egyes tájai között vannak különbségek. A Dunántúlról ismerünk néhány megyei rendeletet, amelyben hajtóvadászkat rendelnek el. Zala megye 1751-ben,¹² Tolna megye 1775-ben farkasok elleni hajtóvadászatról intézkedik,¹³ hivatkozva az 1767-es urbáriumra.

Hogyan zajlott le egy ilyen hatósági vadászat?

A 19. század eleji Dráva-menti községek téli hajtóvadászatáról részletes leírással rendelkezünk. Bár sem a bíró, sem az esküdt nem szeretett vadászni, igyekeztek a törvénynek és a szokásnak eleget tenni, amikor egyre-másra érkeztek a jelentések a farkasokról. A szervezés már néhány nappal korábban megkezdődött: a városban puskaport, ólomot vettek, értesítették annak az uradalomnak a főerdészét, ahova a vadászatot tervezték, és meghívták a környékbeli nemeseket, gazdatiszteket is. A vadászat előtti nap értesítették a faluhadnagyokat, akik másnap puskával és 30–30 hajtóval érkeztek. A vadászat megszervezését az uradalom német erdésze vállalta, az ételről, italról a szolgabíró gondoskodott. A vadászok reggel 1/2 9-kor indultak, szánon mentek ki az erdőre, ahol 50 puskás és a hajtók már várták őket. Együttesen mintegy 360-an voltak. A helyszínen az előkelőbbek még megtárgyalták a főerdésszel a vadászatot, majd az esküdt figyelmeztetett

¹¹ Vö.: KOLOSVÁRI-ÓVÁRI 1885–1904.

¹² PETÁNOVICS 1978.

¹³ KOLOSVÁRI-ÓVÁRI 1885–1904. V/1. 683.

mindenkit, hogy csak farkasra és rókára szabad lőni. A puskások és hajtók irányítása az esküdt és két pandúr dolga volt, ők osztották ki a töltéseket is. Az elejtett vadakat a hajtók vitték a puskások után a szánokhoz, ahol tüzet raktak, és falatozhattak. A vadászatot ugyan ragadozóirtásra rendezték, de ezt sokan nem tartották be. A parasztpuskások lelőtték a hasznos vadakat is, majd némelyek ezeket elrejtették, és később visszamentek érte.¹⁴

Az alföldi hajtóvadászatokra jellemző az a törekvés, hogy egyszerre nagy területen történjék meg a kártevők kiirtása, és itt szervezték a legnagyobb, legnépesebb hajtásokat. Ezen a tájon a múlt században még jelentős ragadozónak számított a farkas és a róka. Ezek ellen szerveztek nagy hajtóvadászatokot, amelyeken több száz hajtó és sok puskás, valamint úri vadász vett részt. Gyakran használtak lovakat, szekereket is a vadászathoz. Valószínű, hogy az eredményesség miatt szervezték a téli hajtóvadászatokot nagy területen egy időben.

A Nagykunságban is erre törekedtek: „A rétnek minden esztendőben volt egy pár izgalmas napja, a farkaskergetés. Mihelyt alkalmas idő mutatkozott, bíró uram tizedenként elvitette az egész helységet farkast kergetni. Hogy pedig sikeresebb legyen a dolog, felszólították a szomszédos városokat is, és együtt kergették a farkast.”¹⁵ Ilyen vadászatra mutat Csongrád megye 1813. évi rendelete is: „...mindazonáltal a téli időkben rendelő vadászatok mind az uradalmak tudtukkal történjék, mind pedig a szolgabírák uraknak meghagyattatik közegyetértés végett, hogy ezen generális vadászatok közönségesen az egész vármegyében egy időre rendeltessenek.” A szervezésre jellemző, hogy a megye községekre lebontva szabályozta az elejtendő farkasok ajánlott számát, intézkedtek a farkasbőrért járó egy arany jutalom fizetéséről is. Két róka egy farkasnak számított, de a fiatal állatokat is egésznek vették. Ugyanakkor a farkasbőrt a megyeházán kellett hagyni, nehogy azt többször bemutatva, csalni tudjon valaki a jutalommal.¹⁶

A Tiszántúlon a szomszédos törvényhatóságok összefogásával próbálták meg nagy területre kiterjeszteni a hajtóvadászatot. Szabolcs vármegye 1837. évi téli hajtóvadászata 11 helység határában folyt 1300 emberrel, de az összefogás érdekében értesítették a debrecenieket is.¹⁷ Az egyes járások ragadozóirtását a városok előljárósága szervezte meg. 1864-ben a kiskőrösi szolgabíró rendelte el a hozzá tartozó helységekben a hajtóvadászat megszervezését:

„Miatán a községi jelentések és magányosok panaszai szerint a farkasok által nagy károk okoztatnak, azok kiirtása tekintetéből, folyó télre a hajtóvadászatok a következő módon rendeltetnek megtartatni:

¹⁴ GAÁL 1865.

¹⁵ GYÖRFY 1984. 46.

¹⁶ KOLOSVÁRI-ÓVÁRI 1885–1904. III. 466–468.

¹⁷ ECSEDI 1933.

1.	Izsákon december 22-én	600	hajtóval
2.	Akasztón december 29-én	400	hajtóval
3.	Kis Körös	600	
	Kecel	400	1400 hajtóval január 5-én
	és Vadkerten	400	
4.	Császártöltésen	400	hajtóval január 19-én.

Meghagyatott a községek előjáróinak, hogy a hajtókat pontosan kicédulásván elegendő lovasokkal és kocsikkal kirendeljék, a lőfegyverrel bíró egyéneket értesítsék, és különösen a birtokos urakat a rendelet közlésével a nevemben személyenként meghívják. Egyszermind a távollevő vadászatkedvelő t. cz. urak e hirdetmény megküldése által a vadászatban részvételre tisztelettel meghívatnak.¹⁸

Az Alföldön többször előfordul, hogy a róka-, de különösen a farkasvadászatot összekötik a vaddisznó vadászatával, melyet szintén dúvadnak tartanak. Ez történt Hajdúböszörményben, ahol aztán a vadászat végeztével a zsákmányt közszemlére tették, a vaddisznók húsát elosztották a résztvevők között, de küldtek a helyi előkelőségeknek is.¹⁹ Az alföldi hajtóvadászatokon a parasztok leginkább mint lovas és gyakoros hajtók voltak jelen. Debrecen környékén a téli farkashajtásban nem a fegyvereké volt a fő szerep, hanem a lovas hajtók verték agyon a körhajtás közepére szorított állatot.²⁰ Ilyen farkasvadászatokat említ az Alföldről a múlt század közepén ANDRÁSSY Manó is.²¹ A 20. század elején a Nyírségben még élt a hajtóvadászatnak ez a módja. Itt a szállásgazdák szervezték meg a farkashajtásokat, és a farkasokat a cseledek ólmos karikással verték agyon.²²

Erdélyből a múlt század egyik legismertebb vadászírója, ÚJFALVI Sándor több szolgabírói vadászatot leír. ÚJFALVI maga már az úri vadászok első nemzedékéhez tartozott, ezért az ilyen vadászatokat általában némi lenézéssel, ugyanakkor elnézéssel említi. (Elnézése a nosztalgiával emlegetett táblabíró világnak szólt.) A vadászatok minőségben jelentősen különböztek egymástól, a szervező hozzáértésétől, vadásztudományától függően. Az erdélyi ragadozóirtó vadászatokra jellemző, hogy fő időszakuk nem a tél, hanem a nyár és az ősz. Ennek oka valószínűleg az, hogy Erdélyben az egyik legfőbb ragadozó, a medve téli álmat alszik. ÚJFALVI szerint az erdélyi szolgabírók nagy része nem volt jó vadász, a szolgabírói vadászatok „a legtöbbször csupa idővesztés s lőporfecsérlés volt.”²³

Hivatalból megrendezték ugyan a kártevőirtó hadjáratokat a szolgabírák, de gyakran kevés szakértelmet mutattak. Lelkesedésüket csökkentette az is, hogy a vadászat költségeit nekik kellett állniuk szolgabírói fizetésükből. Nem az étel és ital beszerzése okozta a

¹⁸ GÖMÖRI 1865.

¹⁹ SÁFRÁNY 1862.

²⁰ GULÁCSI 1863.

²¹ ANDRÁSSY 1857.

²² MÁRKUS 1937.

²³ ÚJFALVI 1982. 84.

legnagyobb problémát, hanem a puskapor és ólom megvétele: „Pár vadászat a 25 forint évi díjat takarosán fölemésztí, amit a vadbőrnek kellene kártalanítani, de jobb szereti bíz az az erdőn vígan nyargalózni, mint a fogason csüngeni. S ha néha ritkán történetből nemes vad került kézre, a szolgabíró még azon nap a fő- vagy alispány konyhájára küldte.”²⁴ Természetesen akadtak olyan szolgabírók, akik megpróbálták nyerni a vadászaton, de ha kiderült, hogy a lőtt vadat eladták, könnyen elveszthették tisztségüket.

A vadászat szervezése itt is már néhány nappal korábban megkezdődött. A bejelentett panaszokra a szolgabíró vadászatot rendelt el, a környékbeli négy falut és a járásbeli puskásokat kirendelte. „A falusi kikiáltók már éjjél óta tele torokkal rivalganak valamely emelkedettebb helyről, hogy minden ember kiálljon. De szokás szerint hátrahúzzák magukat, s a kisbíró csak néhány rossz gyerekekkel készítetik megjelenni. A szolgabíró pedig az engedtlenségen felbosszankodva, jó fűszeres szavakban tudatja, hogy ha holnap bár egy ember hibázik, majd mindegyiket megtanítja.”²⁵

A következő nap is csak déltájban kezdenek gyülekezni az emberek, de ezt a hivatalos személyek sem bánják. Egy-egy vadászon mintegy 500 hajtó és 60 puskás vett részt. A faluból kiérve, az erdő mellett osztották szét a töltéseket a puskásoknak, akiknek hozzáértéséről ÚJFALVI nem sokat tartott: „A 60 puskás közt fele sem tudja tölteni a fegyverét, még puskavesszeje sincs. Néhány régibb lövész tölti meg ezeket is.”²⁶ A puskásokat a vezérpuskás, a hajtókat a vezérhajtó állította fel a hajtásban, de sokan már ekkor félrehúzódtak, és valami csendes helyen a vadászat helyett inkább aludtak egyet. A vadászat megszervezésében tanúsított hozzá nem értés miatt a hajtókat, puskásokat rendszertelenül állították fel, ráadásul, mivel szinte senkit sem hajtott a vadászszenvedély, a vadászok beszélgetésükkel is elüldözték a vadakat. A hozzá nem értés balesetveszélyessé is tette a vadászatonkat: az össze-vissza felállított puskások könnyen megsebesíthették a rendezetlenül haladó hajtókat egy-egy vigyázatlan lövéssel. ÚJFALVI szerint gyakran bántak fegyverükkel rendkívül óvatlanul a lövészek: „Több olyan esetre emlékszem, mikor a hajtás vége felé lövészek és hajtók összesereglettek, s a közöttük szökött farkasra keresztülkasul lődöztek a gondatlan lövészek. Fűtyölt a góly mindenfelé. Az emberek hasra feküdtek, hogy ezáltal védjék magukat a főbelövetés alól. Utóbb ki is menekült a farkas. A nép közül, kikről az imént szentül hívők, hogy fele a harctéren marad, bár haja szála se hibázott egynek is.”²⁷

A 19. század végéig az úri vadászok ilyennek látták a legtöbb hatósági vadászatot. ÚJFALVI leírását még 1887-ben is találónak tartják.²⁸ A múlt század végén a toplicai havasok háromnapos hajtóvadászata a korabeli leírás szerint kevés eredménnyel járt. Ezek a vadászatok novemberben voltak, megszervezésüket az is indokolta, hogy a környékbeliek panaszai szerint a farkasok többször megtámadták a taligás postát is. A rossz szervezés és a hajtók járatlansága miatt azonban nem hozott nagy sikert a vadászat.²⁹ Annak ellenére, hogy ÚJFALVI az ilyen rendezetlen és épp ezért eredménytelen

²⁴ ÚJFALVI 1982. 92.

²⁵ ÚJFALVI 1982. 85.

²⁶ ÚJFALVI 1982. 85.

²⁷ ÚJFALVI 1982. 91.

²⁸ LÉVÁRDI 1887.

²⁹ KÓRÓSY 1883.

vadászkatok általánosnak tartotta, ő maga is leírt jól szervezett szolgabírói farkas-vadászkatot. Bár itt, az ország más részeihez képest, viszonylag kevesen, mintegy kétszázan vettek részt benne, a hajnalban kezdődő, jól elrendezett hajtás több farkas el-
ejtését eredményezte.³⁰

A székelyföldi hajtóvadászkatok még az erdélyiek szemében is sajtáságosaknak tűntek. A székelyeknél nem volt szokás nagy, költséges vadászkatok tartása. Háromszéken a hatalmas területre kiterjedő hajtóvadászkaton az úri vadászkaton kívül mindössze hat puskás és három hajtó vett részt. Általában ilyen kis létszámú vadászkatokat tartottak. ÚJFALVI feljegyezte, hogy amikor egyszer erdővidéki hajtóvadászkaton volt, a székelyek büszkén mondták neki, „hogy ez már amúgy úrias egy vadászkat, hogy ők ennyi embert egyszerre sohasem fárasztottak vadászkatra.”³¹ Pedig ezen a vadászkaton is mindössze tizenkét lővész és nyolc hajtó vett részt. A hajtást a székelyeknél az alkirálybíró rendelte el a panaszosok kívánságára. A hajtók jóval csendesebben hajtottak, mint a vármegyei vadászkatok hajtói, és bár a lővészeket senki sem állította fel, és a kis létszám miatt egymástól távol álltak, mégis nagyon sikeresek voltak az ilyen vadászkatok.³²

Nemcsak a törvényhatóságok szerveztek ragadozóirtást az elmúlt két évszázadban. A nemesi vadászkatok mindegyikén igyekeztek pusztítani a károsnak tartott vadakat, gyakran azok veszélyessége, trófeaértéke miatt is. Voltak olyan nemesi vadászkatok is, amelyeket kifejezetten ragadozóirtásra szerveztek, s amelyeken parasztpuskások, hajtók is részt vettek. A földbirtokosok 1848-ig felhasználhatták az urbáriális vadászkat lehetőségét. Az ilyen vadászkatok szervezésének az oka alapvetően gazdasági jellegű – a kártevők irtása fontos volt a földbirtokosok számára is –, ugyanakkor a farkas, a medve, a vaddisznó vadászkatát a lehetőséget is megadta a nemesi vadászkatoknak, hogy bemutassák bátorságukat, ügyességüket.

Az uradalmi vadászkatok jelentős részét pusztán gazdasági okok miatt szervezték meg. Ezeken nem nagyon jelentek meg a nagyobb földbirtokosok, a helybeli nemesiség is csak kis részben. Megszervezésük az uradalmi erdész vagy vadász feladata volt, résztvevői pedig helybeliek: erdészek, vadászkatok, parasztpuskások, hajtók. Ilyen vadászkatra utal a Károlyi család levéltárában fennmaradt vadászkat utasítás: „A kártékony vadak mind a kerületi vadász, mind az urbáriális vadászkat által (mely mindazonáltal gazdaságosan és ne nagy költséggel tartasson) üldöztessenek.”³³ Az ilyen uradalmi vadászkatok lefolyásáról nem számolnak be a források, meglétükről az uradalmak iratáiból, a vadászkatok, erdészek számára íródott utasításokból tudunk.

Több leírás maradt fenn viszont azokról a ragadozóirtó nemesi vadászkatokról, amelyek – a gazdasági okok mellett – azért szerveződtek, hogy a nemesiség számára szórakozást biztosítsanak. Ezeken a vadászkatokon a parasztkat is részt vettek, ugyanúgy, mint az urbáriális vadászkat egyik alkalmain – puskásként vagy hajtóként.

³⁰ ÚJFALVI 1982. 189–193.

³¹ ÚJFALVI 1982. 78–79.

³² ÚJFALVI 1982. 76–79.

³³ TAGÁNYI 1896. III. 283.

Már a 18. század elejéről maradt fenn olyan leírás, amely az ilyen nemesi vadászatot mutatja be. WESSELÉNYI István naplójában többször beszámol róla, pl. 1708 áprilisában is, hogy így vadászott többedmagával: „Ugyan ma kimentünk vala vadászni az úrfival, Bethlen Györggyel, és igen sok disznókra akadván, medvékre is. Azokat el nem verhetők, hanem két vaddisznót ölénk, és ugyanabban az árokban mást talált a pecér, akit azelőtt harmadnapal Almakerék felé lőtt volt meg egy puskás, és odament halni abba az árokba, úgy találtuk meg. Ugyanott két szép süldő vadmalcot is fogánk, több vaddisznót is sebesítettünk meg, úgy őket is. Azonkívül pedig magam egy nagy öreg farkast lövök, más ismét egy rókát, mindezeket pedig két hajtásban verők csak. A vaddisznót, kit halva találtak a puskások, ugyanott megnyúzák, és akik akarták, a javában a húsának felmeté- lének, a többit pedig a kutyáknak adatám. [...] Ezekkel pedig hazajövé, egy disznót és egy malcot Bethlen Samuelné asszonyomnak küldék, a farkabórt pedig kántálni vivék a puskások a falukba.”³⁴

A korabeli leírásokból kiderül, hogy e vadászatok célja sokrétű volt. Leginkább a dúvadakat – medvét, farkast, vaddisznót – irtották, de meglőttek más odavetődő vadat is. A vadászat kopókkal folyt. A nemeseken kívül jágerek, pecérek, parasztpuskások vettek részt benne. Az ilyen nemesi vadászatok és a környező falvak szoros kapcsolata mutatja az is, hogy a WESSELÉNYI által meglőtt farkast kántálni vitték.

Később is szerveztek ilyen ragadozók elleni nemesi vadászatokot, de ezek egyre inkább a szórakozást szolgálták, megszervezésük nem kapcsolódott össze a ragadozóirtás gazdasági céljával. A részt vevő nemesi, majd úri vadászok sem gazdasági megfontolásból voltak jelen ezeken, hanem a szórakozás kedvéért, bár időnként még mindig összekapcsolódott a kettő. Egy torontáli földbirtokosról így írnak a múlt század második felében:

„Ezen erdővel határos községek folytonos panaszaik következtében, a különben is szenvedélyes vadász Gyertyánffy László, kinek tulajdon juh, gulya sőt sertésnyájában is nem csekély kárt okoznak a farkasok, elhatározá – bármily fáradtságába kerülend is – azok kiirtását.”³⁵

A gazdálkodó nemesek rá voltak kényszerítve kisebb-nagyobb kártevőirtó vadászatra. Pusztítják a ragadozókat egyedül, nagyobb hajtóvadászaton, de időről időre berendelnek néhány parasztpuskást is kisebb vadászatra. ÚJFALVI Sándor 1830 teléről említi, hogy három jobbágyát rendelte be farkasvadászatra.³⁶

A nemesi ragadozóirtó vadászatokban a parasztok két okból vettek részt. A 19. század közepéig az urbáriális vadászat keretében tulajdonképpen robotot teljesítettek ezzel, majd a század második felében egyre inkább napszámot fizettek nekik. Ugyanakkor, ha a községnek kárt okozó vad irtásáról volt szó – amit gyakran a helybeliek jelentettek a földesúrnak –, a vadászatban való részvétel önkéntes alapon is történhe-

³⁴ WESSELÉNYI 1983. II. 503–504.

³⁵ L-y 1860.

³⁶ ÚJFALVI 1955. 201.

tett. A vadászaton másodrendű szerepük volt, a szórakozásokban nem vettek részt, de élelemről, esetleg szállásról a legtöbb esetben a vadászat szervezői gondoskodtak számukra is. A parasztpuskások a saját fegyverükkel, de néhol a földesúrtól kapott fegyverrel vadásztak, töltést viszont az urbariális vadászatokon mindig a földesúr adott.

EGYÉNI KÁRTEVŐIRTÁS

A parasztság a nemesektől függetlenül, saját érdekei miatt is irtotta a kártevőket. Ezeknek a vadászatoknak, vadfogásoknak meglétére sok adat utal, de lefolyásukat nem ismerjük közelebbről, mert a 18–19. századi források, jellegükből adódóan, nem térnek ki rájuk. Az ilyen vadászatok egy-egy vonását csak odavetett, véletlenszerű adatokból ismerjük meg.

A törvények, rendeletek nemcsak az urbariális vadászat keretében, hanem azon túl is előírták a kártevők irtását. A 18. századtól a hatóságok ismétlődő rendeleteket hoztak, hogy az egyes községek melyik kártevőből hány darabot kötelesek elpusztítani és azokkal elszámolni. Ezek a rendeletek leginkább madarakra vonatkoznak, különösen a verebekre és varjúfélékre. A madarakról – büntetés terhe mellett – a madárfejekkel vagy tojásokkal számoltak el a falvak. A veréb, varjú mellett előírták az orvmadarak, de sokszor a galambok pusztítását is.³⁷ Az előírt mennyiséget verébfejben adták meg, ez falvanként 20–50 (néhol 100) között változott. A falvak a főszolgabírónak, járási adószedőnek, főjegyzőnek vagy a helyettes főjegyzőnek számoltak el. Úgy tűnik, a parasztok nem lelkesedtek ezért a vadászatért, mert a rendeleteket többször megújítják, és bot- vagy pénzbüntetést írnak elő végre nem hajtásukért. A korabeli források nem számolnak be a madárfogások lefolyásáról, de a 20. századi adatokból arra következtethetünk, hogy a néprajzi irodalom által felderített különféle csapdák lehettek fő eszközei a madarak irtásának.

A törvények, a rendeletek leginkább a farkas (mellette megemlítve esetleg a róka) pusztítását írták elő.³⁸ A madárirással ellentétben, itt nem adnak meg kötelező mennyiséget, viszont a farkas-, róka-, medve-, nyestbőrért fizetnek. A vadászat eszközei – a puska mellett – a különféle csapdák és vernek voltak, valamint a farkas ellen betanított kutyák. A magyar néprajzi irodalomban bőven találni adatokat ilyen pásztorkutyákra, de nem a paraszti vadászat, hanem a pásztorok segítőinek leírásánál. Éppen ezért felvetődik a kérdés, tekinthető-e az ilyen vadfogás a vadászat részének. A nemesi vadászat kedvelt formái, az agarászat, kopászat ugyanazon az elven alapultak, mint a juhászkutyák farkaspusztítása. A farkas elleni védekezésnek és a tulajdonképeni vadászatnak a rokonságát bizonyítja az a tény is, hogy kismemeseknél még a múlt század második felében is előfordult, hogy fajtiszta vadászkutyák helyett komondorkölyköket neveltek vadászatra.³⁹

³⁷ Vö.: KOLOSVÁRI-ÓVÁRI 1885–1904. és GÖNCZI 1941.

³⁸ Vö.: KOLOSVÁRI-ÓVÁRI 1885–1904.

³⁹ ÚJFALVI 1982. 286.

A PARASZTI VADÁSZAT FÉLLEGÁLIS LEHETŐSÉGEI

Az ország törvényei szerint – mint említettük – a kártevőirtás volt a paraszti vadászat egyetlen legális módja, ennek ellenére az egyes közösségek legálisnak tekintettek másfajta vadászatokat is. Ez egyrészt a nemesség igényeivel magyarázható. A 18–19. század folyamán – igaz, egyre csökkenő mértékben – a földesúr még megkövetelte az asztali igényeit kielégítő urbariális vadászatot. A féllegális lehetőségeket szaporította az is, hogy az ország jelentős területei, jellegük vagy nagyságuk miatt, a vadászat szempontjából ellenőrizhetetlenek voltak – itt ezért számolhatunk szabad paraszti vadászattal. Ráadásul a 19. század közepéig szinte minden birtoknak voltak ellenőrizetlen területei. Jellemző, hogy mindenütt a tilalmasok növekedésével együtt jegyzik fel az orvvadászok szaporodását is.

A VADÁSZTATÁS

II. Ulászló törvénye előtt általános volt a parasztok vadadója. A szokás a törvényi tilalom ellenére tovább élt a 16–17. században, és az 1729-es törvény sem tudta megszüntetni. A 18–19. századi törvények az urbariális vadászatot csak a kártevők ellen engedélyezik, ennek ellenére a földesurak ezt a lehetőséget kihasználják arra is, hogy saját asztalukra vadásztassanak.

A helyhatósági rendeletek mindig figyelembe vették ezt a szokást. Kraszna megye 1716-ban így rendelkezik statútumában a vadászatról: „...senki ezután fő Ispány vagy Ispány Uramék hírek nélkül (a Földes Ura szükségén kívül) vadászni, törészni ne merészeljen.”⁴⁰ Időnként maguk a megyék is kihasználják a paraszti vadászatot, és vadadót szednek. Máramaros megye 1735-ben császármadarak vadászatát írja elő:

„Statuáltatott a modo in posterum, hogy császármadaraknak coemptioja ex publica comitatus cassa nem penigen az falu költségéből coemáltassanak, mely szerint is a nemes felső járás tartozik provideálni 80-nal, Szigeth járása hatvannal, nemes Koszó járása hatvannal, nemes alsó járása százszal.”⁴¹

Az uradalmak is gyakran folyamodnak a paraszti vadászathoz, hogy a földesurak asztalára vadhús kerüljön. Erre azért is szükség van, mert nemcsak a család ellátására kellett vadászni, hanem a nagybirtokok szokásjogi kötelezettségeihez tartozott a vármegyegyűlésekre, az országgyűlésre, a megyei tisztikar összejöveteleire, látogatásaira vadat küldeni.⁴² 1726-ban Károlyi Sándor nagykárolyi és csongrádi birtokairól négy

⁴⁰ KOLOSVÁRI-ÓVÁRI 1885–1904. I. 357.

⁴¹ KOLOSVÁRI-ÓVÁRI 1885–1904. III. 332.

⁴² NAGYVÁTHY 1821. 52.

szánon küldött fel vadat Pozsonyba az országgyűlésre.⁴³ Ilyen mennyiségű vadat az uradalmak gazdasági, vadászati személyzete csak a paraszti vadászat segítségével tudott előteremteni. Ugyancsak a Károlyi-birtokról, Nagykárolyból tudjuk, hogy 1760-ban Pestre kellett küldeniük vadat, ezért a vadászok mellett 103 puskást és 41 hajtót is kirendeltek vadászni.⁴⁴ A 16–18. században az urbáriumok gyakran tartalmaznak olyan kívánságot, hogy a falvak karácsonyi ajándékként őzet küldjenek a földesúrnak.⁴⁵ A parasztokat nem mindig sikerült rávenni a földesúr számára való vadászatra. Erről panaszkodott Apor Péterné férjének írt levelében:

„Itt mindenfelé vadásznak erősen, az ti helyeiteket is felkurkásszák ezek az istentelen futásfalvi vadászok, puskások. Kálnoki Mihállyal Szarkán mezőt mindent bejártak, szép szerencséjük is volt, én rá nem tudám őket venni, menjenek el számomra vadászni az ide való kopókkal, vagy az istálóra bár csak egy nap jönek vala dolgozni el.”⁴⁶ A levélből kitűnik, hogy valamiféle robotról volt szó. Erre mutat az a tény, hogy Aporné elvárta volna, hogyha már nem vadásztak, legalább az istállóban dolgoztak volna neki.

Nemcsak a megyék és az uradalmak vártak el vadadót nem nemes – tehát elvileg a vadászati tilalom alá eső – személyektől, hanem a városok is így igyekeztek vadra szert tenni. A kun városok a nádasban élő pákászokat próbálták rászorítani a nekik való vadászatra. Nyércet, vidrát kellett volna hozniuk, amelyeknek gerezdjáért a város pénzt ígért. Ezt azonban nem mindig fizették ki, így a pákászok arra törekedtek, hogy görög és zsidó kereskedőknek adják el a bőroket. A városok kísérleteztek azzal is, hogy a réti embereknek ólmot, puskaport adjanak, amiért szintén vadat vártak.⁴⁷

A 19. században a megváltozott viszonyok között csökkent a vadásztatás szerepe, de korántsem tűnt el. Ebben az időben az uradalmakban nőtt a vadászszemélyzet száma, megváltoztak a vadászat hasznai iránti igények is – már nincs szükség annyi prémre, vadhúsrá –, de sok helyen fennmaradt a vadásztatás szokása. ÚJFALVI Sándor tudatosan tanítja jobbágyait, cselédeit puskával bánni, vadászni.⁴⁸ A vadásztatásnak a jobbágyfelszabadítás elvileg véget vetne, de még a múlt század hatvanas éveiben is hallunk róla. Ekkor egyesek már szót emelnek ez ellen a szokás ellen: nem tartják helyesnek, hogy a földbirtokosok vadászszemélyzet helyett parasztokkal vadásszanak és vadásztassanak, mert így csak a vadászok számát gyarapítják.⁴⁹

A parasztokkal való vadásztatás szokásának oka egyrészt a vadászszemélyzet hiánya vagy viszonylag kis száma, másrészt a hús és a prém szükségessége. A 19. század végén az átalakuló vadászati jog miatt egyre nőtt a hivatásos vadászok száma. Ezek nem mindig képzett szakemberek, de már főfoglalkozásuk a vadászat vagy ahhoz

⁴³ KÁROLYI 1865. I. 204.

⁴⁴ KÁLLAY 1980. 166–167.

⁴⁵ CSÖRE 1971.

⁴⁶ APOR 1903. II. 204.

⁴⁷ GYÖRFFY 1984. 45.

⁴⁸ ÚJFALVI 1982. 250.

⁴⁹ CHOTEK 1863.

kapcsolódó erdőőri, mezőőri állás. Ebben az időben a szokások, a mentalitás és az ízlés megváltozása miatt már nincs szükség a vadászat hasznaira sem. Ezért tűnt el a vadásztatás a 19. század végén.

A HELYI ENGEDÉLLEL FOLYTATOTT VADÁSZAT

Mindazon törvények ellenére, amelyek a nem nemesi vadászatot és fegyverviselést kategorikusan megtiltották, egyes helyhatóságok, uradalmak 18–19. századi rendeletei a mindennapi gyakorlatban engedményeket mutatnak. 1746-ban Gömör megye engedélyezte a parasztok vadászatát, ha azt földesúri engedéllyel üzik.⁵⁰ A parasztpuskásokról szóló beszámoló hasonló hozzáállást mutatnak az ország más területein is. N. KISS István szerint a Dél-Dunántúlon és Szlavóniában volt leghabzóbb a paraszti vadászat, ahol a parasztnak vadászó erdek voltak.⁵¹

A földbirtokosok leginkább vadasaikat tilalmazták. A Károlyi család csak a tilalmasok védelmére kötelezte erdőkerülőit, vadászait:

„...kötelezetnek mindent megjelentetni, úgy azt is, ha a szomszédok vagy az uradalmi jobbágynak által nem esnek-e valamely beiktatások a tilalmas erdőben, határokon? és katonák, pásztorok, s más emberek által nem történnek-e kutyákkal való hajtogatások, puskákkal való vadászatok az uradalmi vadásokban, tilalmasokban.”⁵²

A 18–19. század folyamán egyre nőtt az ilyen tilalmas területek száma. Ezek kialakítását már az 1729-es törvény lehetővé tette, de a 18. században még csak egyes nagybirtokokon jöttek létre ilyen területek, legkorábban a Dunántúlon és az olyan jól szervezett birtokokon, mint a Károlyiaké. A 18. század végétől egyre több birtokon és a városok határában is igyekeznek tilalomtáblákat felállítani. Debrecen például csak a 19. század első éveitől szervezi meg a tilalmasok kialakítását.⁵³ Ugyanekkor jelennek meg Erdélyben is a tilalmasok. Az elsők között a Wesselényiek zsigó birtokán,⁵⁴ majd máshol is. A 19. század elején kezdik tilalmazni a Csákyak almási erdeit, ahol azelőtt „ki-ki tetszése szerint szabadon rontá az erdőt és lőtte a vadat.”⁵⁵

A tilalmasokon kívül jellegük vagy nagyságuk miatt az ország jelentős területei ellenőrizhetetlenek voltak, itt ezért számolhatunk szabad paraszti vadászattal. A mocsaras, lápos területeken a helyi lakosság szegényebb részének jelentős foglalkozása a halászat és a gyűjtögetésen kívül a vadászat is. Az úri vadászok kísérői általában az ilyen réti emberekből kerültek ki. A Tisza árterein, az alföldi mocsaras vidékeken

⁵⁰ KOLOSVÁRI-ÓVÁRI 1885–1904. II. 432.

⁵¹ N. KISS 1974.

⁵² TAGÁNYI 1896. III. 276, 283.

⁵³ PENYIGEI 1980.

⁵⁴ ÚJFALVI 1982. 58.

⁵⁵ ÚJFALVI 1982. 74.

gyakran vadászó LAKATOS Károly többször írt az őt kísérő, nádasok közti falvakban élő parasztpuskásokról.⁵⁶ Gyakran pákász életmódot folytató emberekről számolnak be a múlt századi vadászírók. A rétközi Vidra Jánosnak már a ragadványneve is a pákászatra mutat. A mogorva, de nagy tapasztalattal rendelkező helyi parasztpuskásról feljegyezték, hogy ideje nagy részét a rétségekben való vadászattal tölti, ehhez kopókat alkalmaz és puskát használ.⁵⁷ Az úri vadászok, akik általánosságban mindig tiltakoznak az orrvadászok ellen, ezeket a parasztvadászokat sohasem ítélik el, beszámolóikból kiderül, hogy létüket természetesnek veszik. Az ilyen vadászok általánosan ismert voltáról és helyi elfogadásáról szólnak az olyan tények is, hogy a piacokra még a 19. század végén is ezek az „orrvadászok” szállítottak vadat. 1870 decemberében a pesti piacokra tízezer nyulat és négyezer fácánt szállítottak a baromfikereskedők. Ezek 8/10-ét a Jászságban, a Kunságban, Békésben és a szabadkai területen vásárolták fel parasztpuskásoktól. De nemcsak Pestre, hanem Bécsbe és a helyi piacokra is vittek innen vadat.⁵⁸

A parasztok közül egyes embereknek – foglalkozásuk miatt – nagyobb lehetőségük volt a vadászatra. Ilyenek például az erdőkerülők, csószók, akiknek az általános fegyverviselési tilalom ellenére engedélyezték a puskatartást.⁵⁹ A fegyvertartásnak az volt a célja, hogy a kint élő emberek meg tudják védeni magukat és a rájuk bízott értékeket a gyanús személyektől és a kártevő állatoktól.

Különös helyzetük volt a Nyugat-Dunántúlon a madarászoknak. Jellemző, hogy az uradalmak a fagyöngyszedés jogát madarászoknak igyekeztek bérbe adni. A Festetits-uradalom 1780-ban három Sopron megyei madarásznak adta bérbe a madarászat jogát, akik a zsákmányból tizedet fizettek.⁶⁰

A falun kívül élő emberek vadászata köztudomású, bár vadászatukat gyakran tiltják. Ilyen helyzetben voltak például a halászok. Jellemzőnek érezzük azt a múlt századi anekdotát, amely szerint egy alföldi halász egy lövésre nyolc kacsát lőtt a csónakjából, mert nyolc serétet tett a puskájába.⁶¹ Ugyanígy számolhatunk a pásztorok vadfogásával is. Jól ismert a hortobágyiak tűzokhajtása, madárfogása.⁶² A debreceni vákánccsosokról is tudjuk, hogy a tilalom ellenére gyakran fogtak vadat.⁶³ Ugyanígy elnézték a gyerekek vadfogását, madarászását is.

⁵⁶ LAKATOS 1897. 202–230. és LAKATOS 1898. 42–47, 48–57.

⁵⁷ HAVAS 1863/a.

⁵⁸ LAZÁR 1871.

⁵⁹ KOLOSVÁRI-ÓVÁRI 1885–1904. IV/2. 751.

⁶⁰ PETÁNOVICS 1981. 75–76.

⁶¹ JÓKAI 1992. 168–169.

⁶² *A magyarság néprajza* 1933–1937. II. 31. 50; ECSEDI 1933; JÓKAI 1992. 167–168.

⁶³ MIKLÓS 1972.

A PARASZTSÁG RÉSZVÉTELE A NEMESI, ÚRI VADÁSZATOKON

Az eddig felsorolt féllégális paraszti vadászati lehetőségek általában egyéni vadászatot jelentettek. Legtöbb esetben maguk szervezték, maguk bonyolították le ezeket a vadászatonkat, illetve bizonyos esetekben, főképp a földesúr számára történő vadászatban, a vadászszemélyzet vezetésével vadásztak. A parasztság azonban nemcsak a hivatalos szervezésű kártevőirtásban vett részt, hanem azokon a nemesi, úri vadászatonkat is, amelyeket a szórakozás kedvéért szerveztek. Aktív résztvevői voltak az ilyen vadászatonkatnak az állandó vadászszemélyzethez tartozók és azok, akiket alkalmilag fogadtak fel, és vagy magában a vadászatban, vagy a vadászok kiszolgálásában dolgoztak. A passzív résztvevőkhöz a vadászat helyszínét környező falvak szinte egész népessége hozzásorolható, akik látványosságként, majd beszédtémaként élték át az urak akcióit. Valójában közülük ténylegesen vadászónkat keveset tekinthetünk: egyrészt a nemesi hajtóvadászatonkat parasztpuskáit, másrészt az úri vadászok kísérőit, vezetőit. Ők ténylegesen részt vettek a vadfogásban, és lőfegyverrel vagy más eszközzel (kutyával, csapdával) maguk is vadásztak.

Az állandó vadászszemélyzeten belül csekély volt a parasztonkat létszáma. Ennek oka a képzés drágasága, valamint a jobbágyonkat előtti zártsága volt. A kisebb nemesi birtokon sem volt azonban ritka, hogy egy – tehetsége, szenvedélye miatt kiszemelt – jobbágyból vadász, vadőr lett. ÚJFALVI Sándor a 19. század közepén saját birtokán képezte ki a rátermettebb jobbágyait vadászónkat.⁶⁴

A vadászat személyzetén belül nagyobb arányban a vadőrök, erdőőrök, csőszök között voltak parasztonkat. Ez a szolgálat nyújtott leginkább lehetőséget a féllégális és a féllégális vadászatra. Még a 20. század közepén is jellemző volt, hogy azok, akik anyagi-társadalmi okok miatt nem szerezhettek vadászati engedélyt, de szenvedélyük a vadászat, vadőrként, erdőörként próbálták legalizálni vadászatonkat. Az uradalmak többségében egy-egy alkalmasnak látszó embert bíztak meg ezzel a feladattal. Voltak, akik jobbágyból, béresgazdából váltak erdőkerülővé,⁶⁵ máshol a csőszt nevezték ki.⁶⁶ Ez utóbbi különösen gyakori volt az uradalmokban. Ennek az oka egyrészt az, hogy a csősz ügyis kint járt a határban, másrészt sok helyen a csőszök amúgy is részt vettek a nagy vadászatonkat. A hradeki uradalomban egyenesen a vadászszemélyzethez sorolták őket.⁶⁷ A sík területeken a lovas csőszöknek volt nagy szerepük a hajtóvadászatonkatban, különösen az agarászatonkatban.⁶⁸ A csőszök és a kerülők foglalkozásának változata volt a Fertő-tónál, az Esterházy-uradalomban a *hanyörző*. Őket is a vadászszemélyzethez sorolták, feladatuk a csőszökéhez és az erdőkerülőkéhez volt hasonló.⁶⁹ Ilyenféle szerepet töltött be a velencei tóbíró is. Ez a szolgálat apáról fiúra öröklődött: az apa

⁶⁴ ÚJFALVI 1982. 250.

⁶⁵ KÓLCSEY 1961.

⁶⁶ *Egy öreg szalonkavadász élményei*. 1863.

⁶⁷ BLÁSY 1880.

⁶⁸ AGRICULUS 1888.

⁶⁹ CHERNEL Kálmán 1863.

nevelte ki utódját, időnként magával vitte segítségnek a vadászok kísérésére is. A Velencei-tavon szokásos csákyafával hajtott csónakkal vitték a vadászokat a nádba, s ők szedték össze a lelőtt vadat. A tóbíró minden kétséget kizáróan parasztember volt, erre mutat idézett beszéde, öltözeke is.⁷⁰

Az 1872 után tömegesen megalakuló vadásztársaságok is leginkább a helybéli csőzöket alkalmazták vadórként. Ennek anyagi okai is voltak: egy csőz fizetése messze nem érte el egy képzett vadász fizetését. A rendszer még a 20. század első felében is virágzott, éppen gazdaságos volta miatt, s a hivatásos vadászok, vadőrök a két világháború között is sokat panaszkodtak erre a gyakorlatra.⁷¹ A vadőrök, kerülők feladata volt a nagy hajtóvadászaton a hajtók felfogadása, irányítása, az elejtett vadak kiszígerelése, nyúzása. Ahol nem volt pecér, ő kezelte a kopókat is, és ő kürtölt. Ilyen példánk leginkább az Alföldről vannak.⁷² Az erdőőrök, a csőzöket feladata volt a vendégek elkísérése a vadászatokra. Ők nyomozták ki a vadat és ők vezették a vendéget a területen. Maguk is lőttek és fogtak vadat, ezért lődíj járt nekik. A kártevőirtás szintén kötelező feladatuk volt. Akadt olyan kerülő, akit az egész környék kiváló farkasvadászként ismert.⁷³ Időnként a vendégek vagy a földesúr kívánságára helyettük is meglőtték a vadat, sőt élő állatot is fogtak.

A vadászénál jóval alantasabb munkának tekintették annak idején a kutyákat gondozó pecér, agarász tevékenységét. Ezt a lenézést fogalmazta meg Aporné is, amikor jágerét így becsmérelte: „Ez az eb csak pecérnek való.”⁷⁴ A pecér „állása az udvarban a legalárendeltebb, ő senkinek, de neki mindenki, az utolsó konyhaszolgáló is imponált.” A nagy vadászaton a pecérek a többi alárendelt vadásztól, puskástól is elkülönültek. A parasztvadászok a vendégektől külön, de velük egy helyiségben étkezhettek, míg a pecérek külön, kinn a konyhában a kutyákkal együtt ettek.⁷⁵ Erdélyben egy-egy birtokon több pecér is szolgált, számuk jelezte a birtokos rangját, gazdagságát is. Itt a pecérek általában cigányok voltak.⁷⁶ De ez nem lehetett kizárólagos, mert a 18. század elején az erdélyi gubernátor, Bánffy Miklós pecérei pl. lengyelek voltak,⁷⁷ a Felvidéken pedig egy Johann nevű – talán német – pecérről is van adat.⁷⁸

A pecérek munkája összetett volt:

„A régebbi pecérek kötelessége volt a vadászaton a hajtást vezényelni s tartósan kürtölni. A kopókat az elveszett vadnyomról visszahíva, útbaigazítani. Östvéneként a kopókat egybekürtölni s megvendégni. Agarászon egypár agárral lest állani és a vadra alkalom szerint, de eszélyesen bocsátani. Azután meg lélekszakadtában mindaddig nyargalni, míg

⁷⁰ CHERNEL István 1886; SZÉCHENYI 1965 a. 195–208; 205–215 és SZÉCHENYI 1965 b. 543–549.

⁷¹ PL. FEKETE 1987. 86–89.

⁷² BÁRSONY 1898. 65–69.

⁷³ BÁRSONY 1986. 115–119.

⁷⁴ APOR 1903. II. 135.

⁷⁵ BLÁSY 1880.

⁷⁶ ÚJFALVI 1982. 22.

⁷⁷ WESSELÉNYI 1983. I. 220–282.

⁷⁸ HAMVAY 1891. 55.

a bármily távolságról elütött vadat az agaraktól elvehette. Mindezt gyalog és hátán több-napi betarisznyálással kellett tennie, lóháton sohasem. Otthon pedig a szünidőben a vadászbekek felügyeletén kívül a konyhára fát vágni, azt behordani, pecsenyét sütni, ebéden s vacsorán tányért mosogatni, sertést hizlalni és gyümölcsöt aszalni segíti.”⁷⁹ Nagy állóképességet, jó erőnléletet kívánó munka volt tehát. Reggel a még megmerevedett tagú kopókat erővel kellett a vályúhoz vonszolni és ezután következett az egész napos lőtásfutás. A kopók, agarak szájából ki kellett szedni a vadat, hogy azok nehegy szétépjék, és ha szükséges volt, agyon is kellett ütni a sebesült állatot. Nemcsak a vadászaton kellett helytállni, hanem este még el kellett készíteni a kutyák eledelét az elejtett vad belső részeiből és zablisztból.⁸⁰ A hajtóvadászatok kürtösei is a pecérek voltak. Az agarakkal és kopókkal egyaránt foglalkoztak, de a csak agarakkal foglalkozókat agarászoknak is emlegették.

Az állandó vadászszemélyzet mellett a nemesi és úri vadászok a nagy vadászaton vagy ismeretlen területeken vadászva alkalmi segítséget is fogadtak. A hajtóvadászaton a 19. század végéig szokás volt puskás parasztokat alkalmazni. A kártevőirtásnál már esett szó ezekről a puskásokról, de az esetben a fegyveres paraszti vadászat is legálisnak tekinthető. Mi lehetett az oka annak, hogy nemcsak a ragadozóirtásban, hanem minden más hajtóvadászaton is igénybe vették a parasztpuskásokat? A 18. század folyamán alapvetően a zsákmány növelését kívánták ezzel elérni. A puskások által elejtett vad ugyanis a földesúré lett. Ez tűnik ki WESSELÉNYI naplójából, amikor egyik vadászata után így ír: „...az asszonyok küldém az őzet, minthogy ugyan az asszony puskása lőtte vala.”⁸¹ Ebben az időben a puskások robotban, jobbágyi szolgáltatásként vadásztak. Nem számíthatók az állandó vadászszemélyzethez, mert csak időnként, külön hívásra vettek részt a vadászaton. A földesurak azonban számítottak rájuk a nagyobb vadászatok megszervezésekor és kirendelték őket. APOR Péter levelében már előre figyelmezteti tisztartóját, intézkedjen, hogy a vadászatra „... a puskások és jáger elgyűjjenek, vagy két flintát is ha hoznak magukkal a puskások.”⁸²

Időnként a több napos vadászatokra is elvitték a puskásokat. Ilyenkor együtt, esetleg félnapra – egy napra különválva vadásztak. Általában a földesúr és a puskások közösen étkeztek, egy helyen aludtak. Ilyen többnapos vadászatot írt le WESSELÉNYI István⁸³ és VASS László.⁸⁴ A 19. század végéig találkozhatunk a vadászatok leírásánál a puskásokkal. Az ország minden táján ott voltak a vadászaton s mindig az úri vadászok mellett említik őket. Erdélyben az egyik ciblesi vadászaton a 63 úri vadász mellett 341 puskás vett részt.⁸⁵ Gyórszentmártonban a tíz úrilovas mellett 22 puskás volt részese az agarászatnak.⁸⁶ A fenti számokból kitűnik, hogy a puskások mindig többen

⁷⁹ ÚJFALVI 1982. 22.

⁸⁰ ÚJFALVI 1982. 53–54.

⁸¹ WESSELÉNYI 1983. II. 507.

⁸² APOR 1903. II. 177.

⁸³ WESSELÉNYI 1983. II. 402–404.

⁸⁴ VASS 1896. 496.

⁸⁵ ÚJFALVI 1982. 43–44.

⁸⁶ AGRICULUS 1888.

voltak, mint az úri vadászok. A 19. században már nem indokolja alkalmazásukat a nagyobb zsákmány igénye, hiszen az úri vadászok célja az volt, hogy maguk ejtsék el a vadat: magáért a vad megszerzésének pillanatáért vadásztak és nem a haszonért. A múlt századi leírásokból nem kapunk pontos választ arra, hogy miért hívtak meg mégis parasztpuskásokat. Úgy tűnik, a vadászatok nagysága a rendező földbirtokos presztízsét növelte.

Az egyéni vadászatokon a vadászokat egy-egy, a terepet jól ismerő puskás paraszt kísérte el. Egyrészt azért volt szükség rá, hogy az úri vadászt vezesse az általa nem ismert vagy kevéssé ismert terepen, másrészt azért, hogy csendes hajtással a vadász elé terelje a vadakat. Alkalmoszerűen másban is segítségére volt a vadásznak. Ilyen kísérőkről csak a 18. század végétől, de leginkább a 19. századból szólnak a leírások. Korábban a vadászó nemesek maguk is jól ismerték saját területüket, ahol sűrűn vadásztak. Mégsem volt szokás, hogy egyedül menjenek vadászni, elkísérték őket cselédek, puskásaik, jobbágyaik. Egyedül legfeljebb csak saját birtokukon alkalmoszerűen vadásztak.

Az úri vadászok megjelenésével vált divatossá a vadászkirándulás, és ezzel együtt az egyedüli cserkészés. A 19. században sok vadász már a városban élt, és csak időnként jutott ki a természetbe. Még azok nagy része is, akiknek saját birtokuk volt, csak időnként és szinte vendégként ment le saját birtokára. Az ismeretlen vidéken rá voltak utalva, hogy kísérőt alkalmazzanak, ami bizonyos alkalmi keresetet is biztosított az erdőn-mezőn élő parasztembereknek. Egy részük állandó alkalmazottként is vadászattal foglalkozott. Ilyenek voltak az erdőőrök, vadőrök, kerülők, csöszök. A vendégvadász, de időnként alkalmazója is külön honorálta a kíséréssel járó külön munkáját, bár ez elvileg a kötelességei közé tartozott. Az olyan területeken, ahol nem voltak vadőrök, az úri vadászok a helybéliekhez fordultak segítségért. Minden faluban ismerték azokat a mezőn, a réten élő embereket, akik elvállalták a vadász kísérését. Az úri vadászok gyakran évről évre is vissza-visszatértek ugyanazokra a helyekre, és jó kapcsolatot alakítottak ki a kísérőikkel, akiknek nagy része a törvény szerint orrvadásznak számított, de ezt a helyiek és a vendégvadász is elnézte nekik. Sokan közülük pásztorok vagy halászok voltak, de a 19. századi vadászírók kísérőként legszívesebben a pákászokról írnak. A magyar néprajzi irodalomban már HERMAN Ottó is említi, hogy a pákász a nádiban vadászók vezetője.⁸⁷ Maguk a vadászírók is leírták azonban a pákászok életét a Rétközről,⁸⁸ a Sárrétről,⁸⁹ a Tisza-menti nádasokból.⁹⁰

A parasztok a nemesi vadászatokon akár fegyveresen, akár fegyver nélkül voltak jelen, mindenképpen szolgálatot teljesítettek, munkát végeztek. Ezt 1848-ig részben kötelező szolgálatként tették, a jobbágyfelszabadítás után pedig általában (a cselédek, és uradalmi alkalmazottak kivételével) alkalmi bérért. A fegyveres részvétel jelentősége a 19. század végéig folyamatosan csökkent, s a 20. század elejére eltűntek a nagy

⁸⁷ HERMAN 1980. 276–287.

⁸⁸ HAVAS 1863 a. 26–37.

⁸⁹ LAKATOS 1897. 202–230 és HAVAS 1863 b. 79–94.

⁹⁰ BÁRSONY 1986. 13–17 és BÁRSONY 1984.

vadászatok parasztpuskásai. A szabadon vadászó réjtjáró, erdőjáró parasztek számának csökkenésével egyre kevésbé találtak az úri vadászok fegyveres kíséret (az erdőkerülőkön, csöszökön kívül). A nemesi úri vadászatoknak persze voltak fegyvertelen paraszti résztvevői is. Ilyenek elsősorban a hajtóvadászatban nélkülözhetetlen hajtók, de mellettük számos kocsis, hordár, szakács, szolga volt részese egy-egy vadászatnak. Szerepük mindvégig megmaradt, és bár időnként ők is bekapcsolódnak a vadászati eseményekbe, munkájukat már nem tekinthetjük vadászatnak, csak a vadászatban való részvételnek.

A 18–19. század folyamán fokozatosan megváltoztak azok az igények és a körülmények, amelyek miatt a paraszti vadászat – Nyugat-Európához viszonyítva – tovább megőrizhette legális és féllegális formáit. Ebben a két évszázadban nagyot változott a természeti környezet. Az ország nagy része ember által lakott és megművelt területté vált, ez pedig maga után vonta a vadállomány pusztulását. A vadászható vadat egyre inkább védeni, sőt tenyészteni kellett, és csökkent a kártevők száma is. Ez beszűkítette a vadászati lehetőségeket, amelyekből az alsóbb rétegeket, a parasztságot ki is szorították. Megváltoztak a felsőbb rétegek igényei is. A 19. század végére a polgárosuló Magyarországon egyre kevesebb igény volt a vadhúsrá, prémre. A nagy vadászatokon igényelt segítséget inkább bérmunkában végeztették, ahol a parasztokat már fegyvertelen munkára fogadták fel. A beszűkülő lehetőségek egy-két kiskaput hagytak a legálisan vadászni vágyó parasztoknak: egyre csökkenő számban parasztpuskásként való vadászást a nagy vadászatokon és a vadászszemélyzet alsó csoportjaiba való bekerülést.

IRODALOM

- A magyarság néprajza*
A magyarság néprajza, II. Budapest
 1933–1937
- AGRICULUS
 1888 *A róka-vadászat 1848–1849 után*.
 Vadászlap VIII. 202–204
- ANDRÁSSY Manó
 1857 *Hazai vadászatok és sport Magyarországon*. Pest
- APOR Péter
 1903 *Verses művei és levelei I–II*. Budapest
Az üllői vadásztársaság naplójából
 1880 Vadászlap I. 91–94
- BÁRSONY István
 1898 *Víg világ*. Budapest
 1986 *Lármás vizek*. Budapest
- BÉL Mátyás
 1984 *Magyarország népének élete 1730 táján*. Budapest
- BLÁSY
 1880 *Téli vadászat a hradeki uradalomban*. Vadászlap I. 34–35
- CERNEL István
 1886 *A velencei tó-vidék életéből*. Vadász-
 és Versenylap XXXII. 29–31.
- CERNEL Kálmán
 1863 *A Rábaköz*. In: Hazai és külföldi vadászrajzok. (Szerk.: BÉRCZY Károly) Pest 355–365
- CHOTEK Rudolf
 1863 *Vadászat az alföldi havasokon*. In: Hazai és külföldi vadászrajzok. (Szerk.: BÉRCZY Károly) Pest 365–370
- CSABA József
 1972 *Népi vadfogó eszközök és eljárások Csákánydoroszlóban*. Savaria 1971/72. 245–265

- CSÖRE Pál
1971 *A Kárpát-medence vadállományának alakulása*. Budapest
- ECSEDI István
1933 *Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a Tiszántúlon*. Debrecen
- Egy öreg szalonkavadász emlékei*
1863 In: Hazai és külföldi vadászrajzok. (Szerk.: BÉRCZY Károly) Pest 155–170
- FARKAS József
1982 *Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához*. Debrecen
- FEKETE István
1987 *Vadászatok erdön, mezőn*. Budapest
- GAÁL Alajos
1865 *Megyei farkasvadászat hajdan*. Vadász- és Versenylap IX. 1–5
- GÖMÖRI Frigyes
1865 *Téli vadászatok*. Vadász- és Versenylap IX. 81–87
- GÖNCZI Ferenc
1941 *1759 évbéli statútum a verébfejekkel való adózásról*. Ethnographia LII. 279–280
- GULÁCSI Imre
1863 *A sz. margitai puszta*. In: Hazai és külföldi vadászrajzok. (Szerk.: BÉRCZY Károly) Pest 370–373
- GYÖRFFY István
1984 *Nagykunsági krónika*. Karcag
- HAMVAY Zoltán
1891 *Sportszilánkok a vadászattermészetrajz és vizslászat köréből*. Budapest
- HAVAS Sándor
1863a *Beszterec*. In: Hazai és külföldi vadászrajzok. (Szerk.: BÉRCZY Károly) Pest 26–37
1863b *A Sárrét*. In: Hazai és külföldi vadászrajzok. (Szerk.: BÉRCZY Károly) Pest 79–94
- HEGYI Imre
1978 *Népi erdőkielérésünk történeti formái*. Budapest
- HERMAN Ottó
1980 *Halászlélet, pásztorkodás*. (Vál.: KÓSA László) Budapest
- HOFER Tamás
1957 *Vadfogó vermek a töröknek hódolt Baranyában*. Ethnographia LXVIII. 346–349
- JAKSA Eleonóra
1997 *Vadászó nemesek és úri vadászok*. Honismeret XXV. 1. sz. 23–28
- JÓKAI Mór
1992 *Adomák I*. Budapest
- KÁLLAY István
1980 *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848*. Budapest
- KÁROLYI Sándor
1865 *Önéletírása és naplójegyzetei*, I–II. Pest
- KOLOSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen (szerk.)
1885–1904 *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*, I–VI. Budapest
- KOLOSVÁRY Bálint
1923 *Vadászati jog*. Budapest
- KÓS Károly
1971 *Kászoni adatok a népi vadfogáshoz*. Aluta II. 323–346
- KÖLCSEY Ferenc
1961 *A vadászlak*. In: Magyar elbeszélők. Budapest 229–240
- KÖRÖSI
1883 *Hivatalos hajtóvadászatok*. Vadász- és Versenylap XXVII. 55
- L-y
1860 *Farkasvadászat Torontálban*. Vadász- és Versenylap IV. 40–42
- LAKATOS Károly
1897 *Természeti és vadászképek*. Budapest
1898 *Vadászati és madarászati emlékeimből*. Budapest
- LÁZÁR Kálmán
1871 *Körültekintés vadas piacainkon*. Vadász- és Versenylap XV. 39
- LÉVÁRDI
1887 *Hivatalos vadászatok*. Vadászlap VII. 385–386.
- MÁRKUS Mihály
1937 *Népi vadfogás módjai Nyiregyháza vidékén*. Néprajzi Értesítő XXIX. 345–350
- MIKLÓS Zsuzsa
1972 *A debreceni vákáncsosok*. A debreceni Déry Múzeum Évkönyve. 237–272
- MOLNÁR István
1955 *Népi vadfogási módok az Ivó patak*

- környékén. Különlenyomat a Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyvéből
- 1975 *Népi vadfogás a Borszéki medencében.* Aluta VI–VII. 205–234
- 1980 *Népi vadfogási módok a Görgényi hegység déli övezetében.* Acta Hargitaensia I. 197–216
- N. KISS István
- 1974 *A paraszti vadászat Magyarországon.* Agrártörténeti Szemle, XVI. 66–71
- NAGYVÁTHY János
- 1821 *Magyar Gazdatiszt.* Pest
- PENYIGEI Dénes
- 1960 *Debrecen erdőgazdálkodása a 18. században és a 19. század első felében.* Budapest
- PETÁNOVICS Katalin
- 1978 *Népi vadfogás emlékei Keszthely környékén.* A Veszprém Megyei Múzeum Közleményei XIII. 329–355
- PETÁNOVICS Katalin (szerk.)
- 1981 *A Festetitsék balatonkeresztúri uradalmának kontraktusai (1772–1793).* Zalaegerszeg
- SÁFRÁNY Lajos
- 1862 *Farkas és vaddisznóvadászat.* Vadász- és Versenylap VI. 5–6
- SZÉCHENYI Zsigmond
- 1965 a *Ahogy elkezdődött.* Budapest
- 1965 b *Ünnepnapok.* Budapest
- SZILÁGYI Miklós
- 1995 *Paraszti vadászat a Nagykunságban.* In: Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség. Debrecen 44–51
- SZÜCS Sándor
- 1992 *A régi Sárrét világa.* Budapest
- TAGÁNYI Károly
- 1896 *Magyar Erdészeti Oklevéltár,* I–III. Budapest
- TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
- 1981 *Magyar jogi népszokások.* Budapest
- ÚJFALVI Sándor
- 1955 *Emlékiratok.* Budapest
- 1982 *Az erdélyi régiebb és közelebbi vadászatok és vadak.* Budapest
- VASS György és VASS László
- 1896 *Naplói 1659–1739.* (Közli: NAGY Gyula). Budapest
- WESSELÉNYI István
- 1983 *Sanyarú világ,* I–II. Bukarest
- ZOLTÁN Ödön
- 1978 *A vadászat magyar jogi rendje.* Budapest

ELEONÓRA JAKSA

LEGAL AND SEMI-LEGAL POSSIBILITIES OF PEASANT HUNTING IN 18–19TH CENTURY HUNGARY

In Hungary bans on peasant hunting were imposed relatively late as compared to Western Europe. The first such law was made in 1504, but the Turkish invasion and constant warfare prevented the observation of this law. Although a new hunting law was introduced in the 18th century after the expulsion of the Turks, legal customs proved to be stronger on many occasions and peasantry managed to conserve some of its hunting rights until the end of the 19th century. The reason for this was the late formation of the bourgeoisie in Hungary, and also the patriarchal aristocracy's dependence on peasant hunting for several reasons such as pest control, the game and bird provision of the courts of aristocracy, and assistance provided at the hunting of the nobility. Besides this certain areas were impossible to control from the point of view of the hunting law, thus we can observe a type of free hunting in those areas.

Laws, legal regulations, and legal customs often contradicted one another. It is on this basis that we can talk about legal, semi-legal, and illegal forms of peasant hunting. Pest control was the only legal form of peasant hunting. Peasants were obliged to participate in county and estate hunts that aimed at the destruction of wolves, bears and smaller predators. Local administration also prescribed the individual extermination of harmful birds, small predators, but even that of wolves. Hunting for the landlord and participation in the nobility's hunts with a rifle, as flayers, as dog tenders or as armed attendants can be defined as semi-legal hunting. Hunting was categorically banned for peasants mainly in well-kept forest ranges, while the larger parts of the property were not controlled. People living outside village settings, fishermen, pastors, and field guards, had access to the best hunting opportunities. However, peasant hunting had never been completely uncontrolled, there had always been prohibited areas. Hunting in those areas were regarded as illegal, or poaching.

Changing needs of the nobility and the bourgeoisie during the 18–19th centuries have gradually changed the general attitude towards peasant hunting. At the end of the 19th century civil law declared peasant hunting completely illegal. Parallel to the abolishment of legal forms of peasant hunting, semi-legal possibilities also decreased. Less and less such cases were tolerated.

KIRÁLYOK NEMZETI VISELETBEN

(Példák a nemzeti elemek megjelenésére
a 19. századi európai udvari öltözködésben)

A 18. század végén és a 19. század folyamán Európa-szerte megjelent a törekvés a nemzeti stílusú öltözködés megformálására. A nemzeti ébredéssel, a nemzeti kultúra intézményeinek megalkotásával egyidejűleg — e folyamat szerves részeként — alkották meg a nemzeti identitás vizuális kifejezésformáit a viseletben, a színekben és más szimbolikus rendszerekben. A nemzeti (esetenként a politikai) hovatartozást reprezentáló öltözet viselésének az igénye a korabeli európai monarchiák társadalmainak számos rétegében fellépett a királyi udvaroktól a nemesség és polgárság különböző csoportjain át a köznépig.

A nemzeti ébredés és polgárosodás hatására az egyház és a feudális monarchia már nem volt többé elsődleges fókuszja az alattvalói hűségnek, a társadalmi lojalitás hangsúlyai változóban voltak. A dinasztia mítosza jelentős presztízsvesztés nélkül már nem volt sokáig fenntartható a régi, barokk reprezentáción nyugvó manírokkal. Az uralkodói házak a társadalom (vagy legalábbis politikai jogokkal bíró rétegei) megnyerésére számos külsőségben kifejezett gesztust tettek, melyekkel a dinasztiajuk nemzeti jellegét, vagy a más nemzetiségű koronatarományok nemzeti hagyományai iránti tiszteletüket fejezték ki. Helyi elemek jelentek meg vagy erősödtek újra a korabeli európai udvari kultúrákban. A dinasztiaik kísérletet tettek saját nemzeti arculatuk kialakítására, legitimitásuk igazolásának korszerűsítésére. A saját nemzettel, vagy soknemzetiségű birodalmak esetén az adoptált nemzettel való azonosulást fejezték ki szimbolikus módon a különböző alkalmakra felöltött nemzeti jegyeket hordó öltözetekkel. Az uralkodót és családjának tagjait gyakran örökítették meg nemzeti stílusú viseletben, hogy aztán ezeket a népszerű, sokszorosított ábrázolásokat monarchiaszerte terjesszék (15. kép).

E dolgozat néhány kiragadott példán keresztül szeretné érzékeltetni a nemzeti stílusjegyek megjelenését az udvari öltözködésben: egyrészt a nagyobb múltú, konvencionálisan már nemzetinek tartott öltözetek újrafelfedezésének, másrészt az ekkor újonnan alkotott, de nemzetinek elfogadott romantikus öltözetek megalkotásának és használatának főbb, általánosan megfigyelhető jellegzetességeit.¹

¹ A néprajzi kutatás a maga eszközeivel és látásmódjával elsősorban a falusi és mezővárosi öltözködés alakulásának leírására koncentrált. FÉL Edit, HOFER Tamás, CSILLÉRY Klára, KRESZ Mária és HOFF-

AZ UDVARI ÖLTÖZKÖDÉS JELLEMZŐI

A 18—19. század fordulójáig az udvari öltözködés a korabeli divatnak formalizáltabb elit változata volt és az udvar szerepe a divatváltozások gerjesztésében megkérdőjelezhetetlen. A ceremonális udvari öltözetekhez drága nemesfém hímzésű nehéz selyem- és bársonyanyagokat használtak. A nők részére a különlegesen bő vagy széles abroncs (mint a 18. századi „panier”) használata kötelező volt. A 16. és 17. században gyakran terjedelmes szárnyasujjak egészítették ki a reprezentatív öltözeteket.² A 18—19. század fordulójától azonban egy konzerválódási folyamat indult el és ettől kezdve az udvari viseletek nem, vagy csak szelektíven, a saját logikájuk szerint követték a változó divatot. Megkülönböztető minőséget és jelentést kezdtek adni az udvari és ceremonális öltözeteknek, hogy megelőző történeti stílusok öltözeteit vagy azok egy-egy elemét „zárványszerűen” megőrizték, hangsúlyozták, újraértelmezték. Ettől kezdve a fő követelmény nem a divat egy luxusváltozatának érzékeny követése, hanem a „munkaruhának” tekintendő uniformizálódó hivatalos udvari öltözetekre vonatkozó előírások betartása volt. (Az udvari társadalom öltözködésének és a divat útjának különválása egyidejű volt a professzionális divatipar létrejöttével is. Mindemellert az udvaroncok az informális alkalmakra ugyanúgy a napi divatot hordták, mint korábban. Más kérdés, hogy „munkaidejük” nem járt le, a magánéleti szféra nem különült el a szolgálattól, az udvar belső élete kitöltötte idejük jó részét.)³ A 19. században is, a korábbi hagyományoknak megfelelően, az udvari öltözeteknek különleges minőséget kölcsönöztek az arany- és ezüsthímzésű, ékszer-kiegészítőkkal kivarrt, bőséges terje-

MANN Tamás népművészet és paraszti társadalom kutatásának eredményeként ma már axióma, hogy a 19. században a térség rurális népességének a polgárosodás és nemzeti ébredés hatására kialakult politizáltabb és öntudatosabb társadalmi énképe miként és hogyan vezetett a tüntetőn parasztos ízlésű, önálló és öntudatos, gazdag kifejezőkészséggel bíró magyar, illetve kelet-közép-európai népművészet rövid életű, de annál erőteljesebb felfutásához. A viselettörténet főleg Magyarországon és Lengyelországban, ahol a népes és rendkívül rétegzett nemességnek nagy hagyományú sajátos öltözködési stílusa alakult ki, elsősorban a nemesi diszöltözetek történeti alakulására, az oszmán—török hatások kimutatására, illetve a belső fejlődésű jegyek elemzésére törekedett. DÓZSA Katalin kutatásainak köszönhetően ma már többet tudunk a magyar diszöltözet 19. századi újraéledéséről, divattá válásában a szabóipar szerepéről és a nemesi, illetve városi polgári rétegek differenciálódó nemzeti stílusú öltözeteiről. (Pl. F. DÓZSA 1977, 1991.) Kevés szó esik azonban a királyi udvar szerepéről, alkalmazkodásáról e folyamathoz. Pedig érdemes együtt látni ugyanannak a jelenségkomplexumnak a különböző vetületeit, a nemzeti stílus megalkotásának az udvar szintjén megjelenő kísérleteit.

² Itt most a spanyol udvar formalitásaival nem foglalkozunk. Az európai udvari öltözetek és udvari kultúra általános megismeréséhez lásd: ARCH — MARSCHNER 1987; CAMPBELL 1989; CUMMING 1989; DICKENS 1977; FINNESTONE — MASSIE 1981; MANSFIELD 1980; STRONG 1973. A cikk megírásához archivális és múzeumi tárgyananyag elemzésére is sor került a Costume Institute of The Metropolitan Museum of Art, New York, a Royal and Ceremonial Dress Collection at Kensington Palace, London és a The Heinz Archive and Library of National Portrait Gallery, London gyűjteményeiben. A kutatásokat a Fulbright és a Soros Alapítvány ösztöndíjai tették lehetővé. Ezúton köszönöm Beth Albertynek és a Costume Institute of The Metropolitan Museum of Art munkatársainak, valamint Joanna Marschnernek a Royal and Ceremonial Dress Collection at Kensington Palace kurátorának értékes segítségét.

³ A svéd udvarhölgyekről mint foglalkozás- és státuszcsoportról, a kiválasztódás presztízsszemponjtjáról, életvitelük strukturáltságáról lásd: RUNDQUIST 1986.

delemben felhasznált drága anyagok, mint a nehéz selymek, brokátok, bársonyok, értékes csipkék, lehetőleg finom selyemmuszlin anyagok és finom posztók. A színek használatát és a díszítés ornamentikáját gyakran mélyen gyökerező dinasztikus heraldikai szimbólumok határozták meg.

1—2. kép. Az öltözetek jól illusztrálják a 19. századi előírt udvari öltözetek általános jellemzőit. Ezek az öltözetek ugyan nem hordoznak nemzeti jegyeket, csak heraldikai szimbólumokat. A női öltözet színei a Bourbon-család címerének színei: karmazsinvörös selyem ruhaderék királykék selyemuszályos szoknyával aranyhímzéses lilium (Fleur de Lis) és tölgylevelé díszítéssel, melyek a Bourbon-családot szimbolizálják. A gazdag aranyhímzésű nehéz selyem ruhák kifejezik a Nápolyt 126 éven át bíró Bourbon-udvar fényűzését. Tulajdonosaik, Doria D'Angri herceg és hercegné, II. Francis (Bourbon, uralk. 1859—1860, meghalt 1894) Nápoly és Szicília királyának udvaronca és udvarhölgye voltak. A király 1860. szeptember 6-án hagyta el Nápolyt és menekült Franciaországba egy nappal Garibaldi érkezése előtt. A Doria d'Angri házaspár követte urukat a száműzetésbe. Öltözetük az egyetlen megmaradt példány, egy másik a II. világháború idején a nápolyi múzeum bombázásakor semmisült meg.

Európa-szerre volt néhány előírt közös öltözetelem, amivel ha kiegészítettek egy női estélyi gálaruhát, ceremoniális udvari viseletet eredményezett. Elengedhetetlen volt a mély dekoltázs és a hosszú uszály — ami vagy a szoknya részét képezte, vagy levehető volt és a vállhoz vagy a csípőhöz rögzítették. Megkülönböztető fejdíszek viselése is kötelező volt, úgymint fátyol, a francia udvarnál egy a kontyhoz rögzített csipkeszalagféle (14. kép), az angol udvarnál strucctollas fejdísz. Kesztyű, legyező (virágcsokor) is ajánlott volt. (Mindezek elemei a 20. századi konvencionális polgári menyasszonyi öltözetnek is.) Az ékszerek kiválasztása kifinomult ízlést kívánt, és ugyanakkor a család múltjának fitogtatására is lehetőséget adott. A női díszöltözetek esetében a fent említett kiegészítők adták a megkülönböztető minőséget, míg a ruhák vonala többnyire követte a divatot. (Kivétel azért akadt, az angol udvarban pl. IV. György uralkodásáig [1820—1830] a hölgyeknek hordaniuk kellett az abroncsot, pedig az a magas, mell alatt kezdődő, empire divatú derékvonallal elég anakronisztikus hatást keltett, amint azt a korabeli karikatúrák is megörökítették. Hasonló anakronizmussal az urak az 1820-as évekbeli udvari ruhareformig Tudor stílusú alsóruházatot hordtak az angol udvarban.)

A konzervatív tendencia a férfiak esetében szembeötlőbb volt. A 19. század elejétől számos nyugati udvarban előírták a lényegében a 18. századból konzervált háromrészes öltözetegyüttest: térdnadrágot, mellényt és a későbbi szalonkabát előfutárát (*justaucorps* vagy az angol udvarban *frock-coat* parókatartó zsákokcskával). Az öltözetet gyakran gazdag aranyhímzés díszítette. Kiegészítőként szolgált a selyemharisnya, a csatos cipő, a diszkard és a kétszögletű kalap. (Az ún. *bicorne* két oldala egymáshoz simult, így a kar alatt hordhatták, ami az előírt viselési módja volt.) A 19. század folyamán a pantalló felválthatta a térdnadrágot. A kabát hímzésétől a cipőcsat és a kardmarkolat díszítéséig mindent szigorúan előírtak. Az udvari civil uniformisoknak

volt nagy- (*gála*) és kisünnepelő (*campaigne*) változata, hasonlóan a katonai egyenruhákhoz.

A kancelláriai hivatal bizonyos időközönként ruharendeleteket bocsátott ki, amelyek a hierarchikus udvari társadalom minden rendű és rangú képviselője számára részletekbe menően szabályozták az öltözetek szabását, anyagát, színét, díszítését, himzésustráit, kiegészítőit, a viselési alkalmak megkívánta öltözetegyütteseket (ceremoniális és félhivatalos alkalmak, gyász). A külső és belső udvartartás tagjai, főrendi nemesek, érdemrendek lovagjai, állami tisztségviselők, diplomaták, udvarhölgyek és udvaroncok, a köztisztviselők különböző osztályai, komornák, lakájok, testőrök stb. mind megkülönböztető öltözeti jeleket hordtak. Nagy eseményekkor, mint születésnapok, esküvők, évfordulók, újév napja, ünnepi körmenetek, békekötések és más diplomáciai események alkalmából rendezett ünnepségek, bálók, fogadások alkalmával teljes nagyünnepelőben illett megjelenni. Gyakoribb esemény volt a királyi *Levee*, ahol az urakat mutatták be, és a királynői fogadás, ahol a hölgyek is megjelenhettek. Különleges szabályok vonatkoztak az udvari gyászra. Az elhunytnak a királyi családdal való rokonsági fokától függően a gyász ideje néhány naptól egy teljes évig váltokozhatott. A gyásznak 2—3 különböző szakasza volt, fokozatosan engedve meg a színek visszatértét kifele menvén a gyászból.⁴

A 19. századi előírások udvari öltözetek bevezetését az is motiválta, hogy növeljék és stabilizálják az udvart rendszeresen látogatók körét. Egy rend gálaöltözetet beszerezni könnyebb volt, mint a korábbi évszázadok udvaraiban dívó vagyonokat fölémészto végtelen divatversengésnek megfelelni, ami miatt sokan elfordultak az udvari élettől. A végeredmény mégis minden racionális megfontolás ellenére összetéveszthetetlenül fényűző volt és csak növelte az udvartartások pompáját. Az egyenruhaszerű megkülönböztető öltözet világosan elhatárolta e privilegizált elit csoport viselőit a csoporton kívüliektől. Az öltözködésre vonatkozó részletek ismerete, a szertartások és az udvari etikett szövevényes útvesztője beavatottságot kívánt, a megkülönböztettség öltözeti attribútumai növelték a csoporttudat kohézióját.⁵

⁴ Az angol udvarban a hölgyek fekete ruhához fekete, szürke vagy fehér cipőt, kesztyűt, legyezőt, boát használtak. A férfiak fekete ruhájukhoz dísztelen fehér vászoninget hordtak. A gyász következő fokozatában fekete ruhákat színes szalagokkal, illetve fehér ruhát arany díszítéssel viseltek a hölgyek. A dán királyi udvarban a fehér volt a gyász kizárólagos színe (JOHANSEN 1990. 12). A svéd udvarban fekete-fehér volt a gyász színe. A ház női tagjai a paraszti viseletre emlékeztető dísztelen fehér kötényt viseltek gyász idején még a 20. század közepén is. A gyermekek fehérben gyászoltak, csakúgy, mint a Habsburg-udvarban, ahol fekete szalag egészítette ki a gyerekek fehér gyászöltözetét.

⁵ Nemcsak az udvari nemesség igényelte megkülönböztető hivatali öltözet viselését. Az osztrák örökös tartományokban 1806—1811 között Alsó-Ausztria, Tirol, Karintia és Stájerország nemes rendjei engedélyt kértek a császártól civil uniformisok viselésére, hogy kifejezzék korporatív összetartozásukat (*Schloss Halbturn* 1989. 33—36). Civil egyenruhájuk formailag nagyon hasonló volt a korabeli udvari öltözethez és ugyanúgy rendelkezett gála és tábori változattal is.

A NEMZETI STÍLUS MEGALKOTÁSA AZ UDVARI ÖLTÖZKÖDÉSBEN

A 19. század első évtizedeiben bevezetett udvari viselet nemcsak ceremóniális konzervativitásból tartalmazott történeti elemeket. A korszak romantikus rajongása a „régmúlt” iránt a divat terén is historizáláshoz vezetett.⁶ A 16—17. század öltözködését idéző részletek (mint buggyos, hasított és szárnyas ujj, zsinóros fűzött derék, historizáló fejviseletek) megannyi változata terjedt el — a 19. századi női öltözködés gazdagon tobzódott a historizáló ötletekben. A 19. század elejétől újra reneszánszát élő jelmezbálokban⁷ a hölgyek a nemzeti múlt hősnőinek szerepébe álmodták vissza magukat. (A romantikus magyar díszöltözet — amely a kuruc idők viseletét idézte —, felfutása is az 1830-as években indult. A reformkor pesti báljain a haladó érzelmű nemesség — mint a Széchenyi házaspár vagy a Zichy lányok, Antonia és Karolina —, élen jártak a magyar ruha népszerűsítésében.⁸) A történeti előképek mintájára tervezett ruha, a kosztümös szerepjátszás, a heroizált műlthoz való tartozás a sorsközösség érzésének átélését tette lehetővé.

A nemzeti stílus megalkotásának egyik forrása tehát a divat mellett a történeti „revival”. A felidézett történeti elemek különböző mértékben voltak eredetileg nemzetköziek vagy regionálisan egyediek. A végeredmény szempontjából mindez mellékes volt: mivel a nemzet múltjának képzetét idézték, ettől már a nemzeti stílus jellegzetes elemévé válhattak. A historizáló kompilálás során általában a nemzet „aranykorából” vagy a tragikus, de heroikus nemzeti küzdelmek idejéből merítkeztek, attól függően, hogy a nemzeti történelem ekkor formálódó képében milyen hangsúlyokat kaptak egyes korszakok, s ily módon milyen mértékig váltak a romantikus nemzeti énkép építőköveivé. Egyes népek a birodalmi sikereik felett érzett büszkeségből építették a nemzeti „gloire”-t, másoknak a sikertelenség, a veszélyeztetettség, a folytonos ellenállás emléke feletti gyász adta meg a nemzeti érzés alaphangját. Az utóbbi, a nemzeti öntudatába az ellenállás motívumát is beleépítő csoport (lengyel, magyar, skót) identitása gyakran nagyobb kohézióval bírt, és erőteljesebb vizuális kifejezésformákban (ld. viselet) demonstrálódott. A hatalom szembeszegülése e nagyerejű jelképekkel csak tovább növelte kifejezőképességüket, politikai szimbolizmusukat. (Öltözetelemek, illetve teljes öltözetegyüttesek politikai szimbolizmusára a 18—19. században számos példa hozható (*20. kép*), a skót jakobita mozgalomtól, a francia forradalmon át, a magyar reformkor, 1848—49 és az 1850-es évek passzív ellenállásáig.) A romantikus mítoszteremtés légkörében egyes nemesi vagy regionális viseleteknek (pl. skót, magyar, lengyel, görög, tiroli) a katonai érényekkel való asszociációja növelte a belső társadalmi elfogadtatásukat és az európai divattá válásuk esélyeit.

⁶ Példákat lásd: BAINES 1981.

⁷ RIBEIRO 1977. 111.

⁸ F. DÓZSA 1991. 239. 249.

A nemzeti stílusú öltözködésnek összetevője volt még (a divaton és a történeti stílusokon kívül) az akkor felfedezett „nép” hagyományos viselete, amely felkeltette a romantika művészeinek az egzotikum iránti vonzódásából fakadó érdeklődését is. A „népi” ihletés különösen a török uralom alól szabaduló fiatal balkáni monarchiák, illetve a saját államisággal és arisztokratikus elit kultúrával nem rendelkező népek esetében erőteljes.

A komponálás, illetve kompilálás módszerére jellemző, hogy többnyire csak egy-egy elemet emeltek ki jelzésszerűen a környezetéből — a mélyebb szerkezet megértése, átvétele nélkül — és applikálták hozzá gyakran szertetlenül a vonalaiban a korabeli divatot követő öltözetekre. Egy-egy ilyen utalás már elég volt ahhoz, hogy egy nagyobb jelentéskörre utaljon, önmagában az „egész” képzetét keltse.

Nemzeti jegyeket hordozó öltözeteket az udvarban ceremoniális, formális és informális alkalmakkor egyaránt hordtak. A koronázási öltözetnek volt a legfontosabb szimbolikus és rituális szerepe.⁹ Egyes a 18—19. században alapított újabb érdemrendek ceremoniális ornátusának is lehettek nemzeti jellegzetességei, ilyen volt pl. a Mária Terézia által 1764-ben alapított magyar Szent István Rend díszöltözete.¹⁰ Az uralkodó bizonyos alkalmakkor a teljes díszöltözetet viselte, máskor pedig csak egyes érdemrendeket és szalagjukat hordta. A Szent István Rend felállítása után a birodalom nyugati felére utaló Aranygyapjas és a magyarországi részeire utaló Szent István Rend érdemrendjét együtt viselte az uralkodó. (Voltak külön női érdemrendek is.)

A 11. képen I. Ferenc király a Szent István Rend nagykeresztjének ornátusában látható. A piros, zöld, fehér szín, a fej- és lábvisélet formája nemzeti jelleget kölcsönöznek a díszöltözetnek.

Egyes katonai alakulatok egyenruhái is inkorporáltak bizonyos etnikus hagyományokat, a 19. századi professzionális reguláris egyenruhák egységesítő hatása ellenére is. Pl. az Osztrák—Magyar Monarchiában a magyar huszár, lengyel ulánus, bosnyák és tiroli ezredek egyenruhái számos történeti-etnikus jegyet őriztek meg.¹¹ Az egyenruha viselésének hallatlan a népszerűsége a 19. században. Uralkodók és az uralkodó-

⁹ A Habsburg uralkodók 1687-től, I. József koronázásától fogva következetesen magyar díszöltözetet viseltek a koronázási ceremónián. De az már előbb, II. Mátyás 1608-as koronázásakor hagyománnyá vált, hogy Pozsony utcáin, ahol a király elhaladt a fölkenés után, valamint az eskü letételére szolgáló emelvényt piros-fehér-zöld posztóval borították az eddig szokásos vörös helyett. (HOLCIK 1986. 25.) A posztót, a király elhaladtával a tömeg akkurátusan cafatokra tépte. Majdnem ez lett az 1916-os, utolsó magyar királykoronázás díszéül kifüggesztett Mátyás-trónkárpit sorsa is. (F. DÓZSA 1996. 16.)

¹⁰ Mária Terézia számos gesztust tett, hogy biztosítsa a magyar rendek lojalitását és erősítse jelenlétüket az udvarban. Ezek közé tartozik a Magyar Királyi Testőrség felállítása 1760-ban és a Szent István Rend megalapítása. (A 3 osztályra tagolódó rend ornátusának különbségeire itt most nem térek ki. A magyar udvari öltözködésről a későbbiekben önálló tanulmányt tervezek publikálni.) Mária Terézia uralkodása idején a magyar díszöltözet hangsúlyosabb szerepet kap mind a királyi ruhatárban, mind az udvarban. Udvarképes magyar díszöltözeteket l. METROPOLITAN 1980; Schloss Halbturn 1983—1989.

¹¹ SÁGVÁRI György kiadatlan kandidátusi disszertációja (1994. 19—31) A hagyományörző egyenruha c. alfejezet.

1—2. kép. Udvaronc és udvarhölgy díszöltözete a nápolyi Bourbon-udvarból 1850 és 1860 között (MET: CI 54.12.1—2)

3. kép. A III. Gusztáv által bevezetett svéd udvari öltözet nemzeti viselet címen. J. Gillberg rézmet-szete, 1778 (BERGMAN 1987. 73.)

4. kép. A svéd Josefina királynő. Sofi Adlersparre olajfestménye 1846 (RANGSTRÖM 1994. 27.)

5. kép. II. Katalin orosz cárnő. Corbould rajza után
Warren rézmetszete, 1789, Stratford

6. kép. Alexandra Feodorovna orosz cárnő. H.
Krüger rajza után E. Hargrave rézmetszete, 1830-as
évek, Bobbs and Co. Court Magazine, London

7. kép. Orosz udvarhölgy udvari viselete, 19. század második fele. (In: *Hermitage* 1993. 2. katalógus no. 45.)

8. kép. Orosz udvarhölgy udvari viseletének ruhadereka, 19. század második fele. (MET: CI 53.46a)

AUGUSTUS III REX POLONIAE
Electo Saxoniae

9. kép. III. Ágost, Lengyelország királya, Szászország választófejedeleme lengyel viseletben. Louis de Silvestre festménye után L. Zucchi rézmetszete, 18. század közepe (MARCZALI é. n. IX. 573)

10. kép. Magyar női, férfi és gyermek díszöltözete a 18. század közepéről. (MNM Textil: 35.109, 34.327.1—2, 54.667.1—3). A férfioltozot Teleki Sámuel erdélyi kancelláré volt. A gyermeköltözete a hagyomány szerint II. József é volt 4 éves korában.

11. kép. II. Ferenc császár és király a Szent István Rend Nagykeresztjének ornátusában. F. P. Zallinger olajfestménye, 1804 (In: *Schloss Halbturn* 1989, Fig. 101.)

12. kép. Magyar Királyi Testőr. Aquatinta, C. Verret és J. Marchand, 1800 k. (MNMTKcs: T 5099)

Die K. u. K. Ungarische
k. u. k. Garde in S. M. J. Uniform.

GARDES DU CORPS DE S. M. J.
EN UNIFORME HONGROIS.

13. kép. „Gróf Apponyi Antal Cs. K. Követ a Frantzia Királyi Udvarnál” magyar módra készült titkostonácsosi udvari díszruhában. Ehrenreich Adam S. rézmetszete, 1820 k. (App. M. 1034/3.)

14. kép. „Magyar öltözet Párisban, 1829”. Rézmetszet, M. Vandza és S. Lehnhardt (MNMTKcs: T 6840)

Vachteluk, utrechters

Ben. Kézp. II. G. F. v. I., Magyarországi

15. kép. A királyi család magyar öltözetben. Litográfia, ismeretlen mester, Bécs, 1867. k. (MNMTKcs: 6888) Erzsébet királynő mint családanya a magyar koronázási ruhájában látható a népszerű nyomatón.

16. kép. Augusta főhercegnő magyar díszruhája, melyet IV. Károly 1916-os koronázása alkalmából viselt. 1916-ban készült üvegnegatívról előhívott fotó (MNM Textil: XT 166)

17. kép. Ferenc József „Jagdrock”-ban egy ünnepségen Mariazellben, 1910-ben (MLTMF: 508/1963 fk.)

18. kép. IV. Károly magyar tábornagyi diszgyenruhában Törökországban 1918 májusában (MLTMF: 2515/1957 fk)

19. kép. Abdul-Medjid török szultán (1839—1861). Goupil & Co metszete, Párizs, 1856

20. kép. Ljudevit Gaj horvát író, az illirista mozgalom vezetője. Franz Eybl litográfiája, 1848 (MARCZALI é. n. XI. 524)

21. kép. I. Ottó, Görögország királya, az 1830-as évek első felében. A. H. Payne metszete, London

22. kép. Eleni Soutsou görög hercegnő ünnepi viselésben otthonában. Metszet az 1830-as évekből (HATZIMICHALI 1979. 45. ill.)

23. *kép.* Az 1835 körül megalkotott görög, ún. Amalia-öltözet. (A Benaki Museum, Athen színes nyomata, MET Costume Institute Library, Greek File)

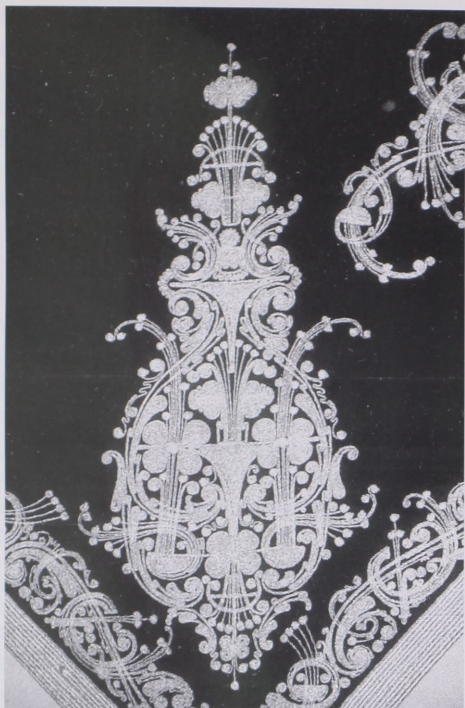
24. *kép.* Olga királynő görög udvarhölgyeinek öltözete az 1860-as évekből, Marie Bona-parté esküvői ruhája volt Olga királynő második fiával kötött házasságakor (HATZIMICHALI 1979. 60. ill.)

25. kép. Miss Europa Amalia-öltözetben. Fotó 1930-ból (National Geographic Magazine, 1930. december, XIX. ill.)

26. kép. Spanyol hölgyek vásárnap mise után Madridban, az 1930-as években. Fotó (National Geographic Magazine, 1936/3.)

27. kép. Albán r. kath. férfi viselet aranyhímzésű részlete. Elbason, 19. század vége (MET 1988. 362. 5. a.)

28. kép. Görög női diszruhához tartozó kondogouni (az ujjja hiányzik), 19. század vége (MET CI 40.7.24.)

29. kép. Victoria királynő férje, a német Albert herceg (Saxe-Coburg-Gotha) skót Highland öltözetben. Litográfia, J. A. Vinter after K. Macleay, 1855–60. k. (CUMMING 1989. 66. ill.)

30. kép. C. Wells: Az angol királyi család az 1851-es londoni kiállításon. A család formális gálaöltözetben, ami a gyermek herceg számára a skót viselet volt. (CUMMING V. 1989. 7. szín. ill.)

ház férfitagjai szinte minden lehetséges alkalomra egyenruhát öltöttek. A Habsburg uralkodó magyar királyi minőségében a hivatalos alkalmakra, a magyarországi látogatásokra, a Szent István-napi körmenetre, az országgyűlés megnyitására stb. mint a legfőbb hadúr, a magyar tábornagyi egyenruha gála (18. kép) vagy táborigazgató öltötte fel. Speciális alkalmaktól függően olykor egyes ezredek ezredesi egyenruháit is viselte. A család férfitagjai ezredtulajdonosként egyes bel- és külszéri ezredek ezredesi egyenruháit hordták, valamint katonai iskolázatásuknak megfelelő egyenruhákat viseltek. (Katonai egyenruhák női változatának viselése különösen az orosz uralkodói házában II. Katalin és az angol királyi házában Viktória királynő uralkodásától kezdve volt szokásban. A Habsburgok ezt nem követték, ott a vadász és lovaglós öltözet maradt a hölgyek legférfiasabb szabott ruházata.)

Számos esetben a 18—19. században sokfelé alapított és az udvarban reprezentatív feladatokat ellátó nemzeti testőrsegek díszegyenruhája fogalmazta meg a kvintesszenciáját az etnikus hagyományokkal bíró katonai viseleteknek, pl. skót gárdisták, görög királyi gárdisták, Magyar Királyi Testőrség. A magyar testőrök pipacsvörös, párdubcőrös egyenruhája a Habsburg-udvar legszebb uniformisa, — s egyben az Európa-szerte a magyar mintára alapított huszárezredek egyenruháinak legfestőibb megfogalmazása volt (12. kép).

Etnikus és történelmi elemei lehettek az udvari társadalom és udvartartás számára előírt díszruháknak és libériáknak is. A magyar, lengyel és skót nemesi díszöltözet esete egyedi. Nemcsak a történelmi hagyományait továbbvivő katonai uniformisok formájában, hanem udvari díszöltözetként is udvarképes volt Európa-szerte a maga variábilis, ugyan konvencionális, de nem előírásosan rögzített formájában (10. kép). A 19. századra ezek az öltözetek is bizonyos fokig uniformizálódtak és egyes kötelező elemek hozzáadásával hivatalos udvari viseletté váltak (16. kép).

A 14. képen az udvari viseletté alakított magyar díszöltözet jellegzetes elemei figyelhetők meg, mint fátyol, uszály, mély dekoltázs, a férfiaknál díszkard, ékszerkiegészítők.

Az 1810-es évektől a magyar férfi díszöltözetnek a huszár- és testőruniformison kívül is kialakult még egy egyenruhaszerűen rögzített véglegesített változata. Ez a magyar titkos tanácsosok „magyar módra készült” civil uniformisa, aminek díszítése a monarchia felbomlásáig változatlan maradt.

A 13. képen a francia udvarnál szolgálatot teljesítő diplomatán a „magyar módra készült” titkos tanácsosi öltözet látható.

A Habsburg-udvarban a királyi audienciákon a birodalom alattvalói megjelenhettek katonai és civil uniformisban, érdemrendek díszöltözeteiben, lengyel és magyar díszruhában, polgári ünnepöltözetben (ami a 19. század második felétől a szalonkabát és a cylinder) és a tartományok regionális viseleteiben.¹² A stájer és tiroli viseletnek

¹² REDEN 1989. 92; *Schloss Halbturn* 1989. 32.

máig ható sikertörténetéből, amely a 19. század első felében indult, az udvar is kivette részét (17. kép).

Etnikus hagyományokat őrizhetett a vadászöltözet is. Ferenc József pl. a „steier anzug”-ból adoptált felsőruhához az Osztrák Örökös Tartományokban vadászsván rövid nadrágot, a Magyar Királyságban lovaglónadrágot és csizmát húzott.

Etnikus öltözeteket hordtak *negligée*-ként is, és gyakran adták a gyermekekre formális és informális alkalmakkor egyaránt. Soknemzetiségű birodalmak esetében az egyes más nemzetiségű koronatarományok nemzeti stílusú öltözetét gyakran valamilyen herceg, a kormányzás várományosa viselte ceremoniális alkalmakkor már kisgyermek korától. Pl. II. Józsefet kisgyermekkorától gyakran öltöztette Mária Terézia magyar ruhába.

A 10. képen egy a négyéves Józsefnek tulajdonított öltözet látható.¹³

De a gyerekek és a felnőttek többé-kevésbé eredeti etnikus vagy pszeudo-nemzeti öltözetet leggyakrabban és legszívesebben jelmezként viseltek. A jelmez esetében figyelhető meg a kompilálás és stilizálás módszerének legkötetlenebb kiélése.

NEMZETI ELEMeket FELMUTATÓ UDVARI ÖLTÖZETEK A 19. SZÁZADBAN

A *svéd udvari öltözet* jellemző példája annak az öltözetszerkesztési módnak, amikor egy-egy formai elemet (ez esetben történeti) hangsúlyoznak az öltözetben. Ennek az elemnek szívós, a divat stílusváltozásait túlélő konzerválódása hosszú időn át megkülönböztető minőséget adott az udvari viseletnek, mintegy saját maga megteremtve önnön tradícióját. A svéd udvari öltözetet III. Gusztáv (uralk. 1771—1792) és felesége, Sofia Magdalena (1772-től) uralkodása idején vezették be és már ekkor „nemzeti viselet”-nek nevezték. Az öltözet egyrészt utalt II. Gustáv Adolf Vasa (1611—1632) „aranykorára”, másrészt a puritán polgári ízlésvilágot tükrözte.

3. kép. III. Gusztáv az 1778-ban bevezetett svéd nemzeti viseletben. Ez az öltözet a svéd állami hivatalnokok civil uniformisává is vált.

Sofia Magdalena korabeli ruházatának legjellegzetesebb eleme a fekete hosszanti szalagokkal sávozott két bugyorba lefogott fehér csipekeujj volt. Ettől kezdve e fekete-fehér bugyos ujj a női udvari viselet attribútumává vált. A vonalaiban a mindenkori aktuális divatot követő ruhának elmaradhatatlan eleme lett a fel-levehető ujj: egyaránt

¹³ *Stift Melk* 1980. kiállítás-katalógus példákat hoz II. Józsefnek tulajdonított magyar díszruhákra, és számos ábrázolást közöl a hercegről, amiken magyar öltözetben látható. Ilyen ábrázolások csak fiatal korából ismertek, 1764—65-től, társuralkodóvá válása után, már nem készültek róla magyar ruhás képek.

alkalmazták az 1800-as évek elejének empire, az 1830-as évek *biedermeier* ruháin, vagy az 1930-as évek debutantjainak estélyi ruháin.

4. kép. Josefina királynő ruhájának 1846-ban a jellegzetes buggyos udvari ujj fölött hermelinszegélyes szárnyas ujjja van. A szárnyas ujj feltehetően a korabeli orosz udvari viselet hatásának köszönhető, másrészt a Gustav Vasa korabeli reneszánsz udvari viseletet idézte.¹⁴ A szárnyas ujjat később elhagyták. A svéd udvari öltözethez gyöngysor illetl, izlés szerint a dekoltázst csipkegallérral díszítették.

A fekete színű ruhának (a fekete-fehér ujjal) volt egy tiszta fehér variánsa is gála alkalmakra. Az 1870-es évektől, amikor az udvar megnyílt a gazdag, feltörekvő polgárság számára is, az arisztokrata származású svéd udvarhölgyek — féltve státuszukat —, meg akarták szerezni az udvari ujj viselésének kizárólagos jogát (sikertelenül), hogy így hangsúlyozzák csoportjuk megkülönböztettségét.¹⁵ Az udvari ujj a 20. század közepéig jellegzetes eleme maradt a svéd udvari ceremóniáknak.

Az orosz udvari öltözet az egyik legérdekesebb példája a nemzeti stílusú öltözködésre való törekvésnek.¹⁶ Az 1780-as évektől II. Katalin cárnő uralkodása alatt (1762—1796) figyelhetők meg az első lépések a korábban a század elején Nagy Péter által európaisított udvari viselet visszaoroszosítására. Katalin német hercegnő volt (az Anhalt-Zerbst familiából), aki házassága révén jutott a trónhoz, mégis szükségét látta, hogy rendeletek által nemzeti jelleget adjon az udvari viseletnek. Az orosz textilipar fellendítésére elrendelte, hogy az udvari gála öltözetek moszkvai brokátból, a nappali ruhák orosz selyemből és posztóból készüljenek. Nemcsak az udvarhölgyek hordták a kortársak által „orosznak” nevezett ruhákat, de, mint írták, Katalin cárnőnek magának nem is volt más ünnepi öltözete, csak orosz.¹⁷

5. és 9. kép. A korabeli Nyugat-Európában az oroszos felsőruhákat egyik legfontosabb jellegzetességének — a magyar és lengyel viselethez hasonlóan — a prém használatát tartották.

A Nagy Katalin korabeli „orosz ruha” a korabeli divat és néhány tradicionális történeti és népies elem kombinációja volt. A vállról függő hosszú szárnyas ujjak, a fátyol és a *kokosnyik* fejdísz hozzáadásával kívánták oroszosítani az öltözetet. A szárnyas ujjnak volt előzménye mind az orosz férfi viseletben (az *okhaben* — hosszú felsőruha hosszú nyitott szárnyas ujjakkal), mind a női viseletben (*letnik* — nyári felsőruha szárnyas ujjakkal). Az elől nyitódó ruha díszítése *szarafan* (ujjatlan vállas szoknya) jelleget imitált: középen függőlegesen a ruha teljes hosszában aranyszalag futott, a felsőtesten aranygombok voltak. Ugyanakkor a ruha szabása lényegében a

¹⁴ RANGSTRÖM 1994. 27.

¹⁵ RUNDQUIST 1987. 4.

¹⁶ L.: *Barbican* 1987; *Hermitage* 1983; 1993.

¹⁷ *Hermitage* 1983. 10.

francia rokokó hátul bő rakásokba omló ún. watteu ruhájának felelt meg. Katalin szívesen hordta a katonai egyenruhák női változatait is a Testőrség Napján és az ezred-ünnepségeken.¹⁸ A 18. század végi oroszos udvari viselet azonban nem tudta a francia divat hatását megtörni. 1812-ben, a napóleoni háborúk idején — amikor a Franciaország iránti lelkesedés alábbhagyott — történtek ugyan kísérletek (nem sok eredménnyel), hogy arisztokrata hölgyek legalább báli jelmezként *szarafant* és *kokosnyikot* viseljenek.¹⁹ Ez a két hagyományos öltözetdarab, a *szarafan* és a *kokosnyik* fejviselet voltak a legesszenciálisabb elemek minden kísérletben, amikor egy öltözetet kvázi-tradicionális orosz viseletté próbáltak alakítani.

Legtartósabb eredménye I. Miklós (1825—1855) cár 1834-ben kiadott ruharendeletének volt, amelyben szabályozták az udvarban jelenlevő különböző rangú hölgyek gálaruházatának színét, anyagát, díszítését. Az 1834-ben bevezetett öltözet lényeges elemeit tekintve 1917-ig az udvar hivatalos díszruhája maradt. Az öltözet egy uszályos, elől nyitott bársonyruhából állt, széles, mély nyakkivágással, hosszú és az 1830-as évek divatjának megfelelően hangsúlyos, bő szárnyas ujjakkal, buggyos ujjú fehér alsóruhával, gazdagon ráncolt szoknyával. A bársony színe, a hímzés mintázata és anyaga (arany vagy ezüst) és az uszály terjedelme a viselője rangjától függött. Az udvarhölgyek arannyal hímzett zöld bársonyt viseltek, ugyanazzal a hímzésmintával, ami az udvari tisztségviselők gálauniformisán is volt. Az alsószoknya fehér, de tetszőleges anyagú lehetett. A királyi család nőtagjai számára tartották fenn az ezüstszövetet ezüsthímzéssel. A cárnő és a királyi hercegnő körüli udvarhölgyek karmazsinvörös, kék, vagy bármely más színű ruhát viseltek arany- vagy ezüsthímzéssel. Formális alkalmakkor udvari ranggal nem rendelkező hölgyek szabásában azonos, de anyagában és hímzésében különböző ruhákban jelentek meg. *Kokosnyik* fehér fátyollal az asszonyok, illetve egy félkör alakú párta fehér fátyollal a lányok fejviselete volt.

6. kép. A cárnő Alexandra Feodorovna (III. Friedrich Wilhelm lánya) 1817-ben ment feleségül Miklóshoz. Az ábrázoláson a cárnőn látható öltözet többé-kevésbé megfelel az 1830-as évek udvari viseletének, csak szárnyas ujjak nélkül. A ruha elején futó hosszanti hangsúlyos szegélydísz a gombokkal már II. Katalin cárnő számos öltözetén is megfigyelhető volt. Még az 1910-es években, a cári udvar utolsó éveiben készült fotókon is a hercegnők gyakran a kokosnyikos, szárnyas ujjú orosz udvari viseletben láthatók, a ruha elején 3 sor párhuzamos ezüstpaszomány-dísszel és gombokkal.²⁰

Egy 1830-as évekbeli kommentár szerint: „bár ezt az öltözetet nemzeti viseletnek tartják... ez olyasmi, mint egy franciásított szarafan.”²¹ Később, a század közepén

¹⁸ *Hermitage* 1983. 12. Az orosz cári család nőtagjai különleges alkalmakkor egy-egy ezred nőiesített ezredesi egyenruháit viselték. Az utolsó orosz cár lányairól is készültek ilyen fényképfelvételek. Lásd pl. FINESTONE — MASSIE 1981. 71.

¹⁹ *Hermitage* 1983. 20.

²⁰ Lásd pl. FINESTONE — MASSIE 1981. 55—71.

²¹ *Hermitage* 1983. 21—22.

kisebb részletek megváltoztak, így a szoknya bősége, az ujj formája és a ruhaderék szabása.

7—8. *kép.* Az orosz udvari ruha 19. század második felében hordott változatát mutatja. A 8. képen az öltözet skarlátvörös selyembársonyból készült aranyhímzéses ruhaderéka látható Florentine nyakkivágással és szárnyas ujjakkal. Az öltözet része még egy ugyanilyen színű és anyagú uszályos felsőszoknya, egy fehér szatén, az elején arannyal hímzett alsószoknya, egy dísztelen, egyszínű vörösbársony, félhold alakú párta vörös selyemszalaggal, egy fehér tüllfátyol és egy rövid vörös bársony vállköpeny felsőruhaként, amit a ceremóniák alatt nem viseltek. Udvarhölgyek csak hajadonok lehetek. A ruhaderék elejét nemcsak a fehér szatén hangsúlyozza, hanem az azon középen függőlegesen végigfutó kb. 8—10 cm széles sáv is aranygombokkal.

Az orosz udvar legnépiesebb külsejű alakja az udvari dajka volt, aki hagyományos szabású sárga damaszt *szarafant* viselt. Érdekes módon a szoptatós dajka öltözete a spanyol udvarban is tradicionális paraszti öltözet volt. Valószínűleg a termékenység és gyermeki tisztaság fogalmának párosítása a természetközeli bukolikus paraszti idill képzetével mutatkozott meg ebben a gyakorlatban.²²

A *spanyol udvar* más szempontból is érdekes példával szolgál. A 19. századi spanyol női udvari öltözet inspiráló forrása az Andalúzia tradicionális viseletét idéző ún. „maja” öltözet volt.²³ Jellegzetes elemei a *mantilla* (nagy fekete vagy fehér csipkekendő különböző változatokban), alatta nagy és díszes teknőcszaruból vagy elefántcsontból készült kontyfésűk, virág és legyező. A „maja”-ruha látványa a tánc, a zene, a temperamentumos karakter gondolatát idézte. A 18. század végén, a 19. század elején a „maja” öltözet lassan megtalálta útját a regionálisból a szélesebb nemzeti használatához, s ezzel együtt jelentése is megváltozott. Mint Francisco Goya (1746—1828) egyes festményeiből is kiderül, a felső arisztokrácia is adoptálta. Szívesen viselték jelmezbálokon, nagy ünnepeken, bikaviadalokon, zarándoklatokon, és gyakran örökölték meg magukat benne. Közreműködésükkel nyerte el Andalúzia viselete a spanyol nemzeti viselet státuszát. Spanyolországban még a 20. század elején is számos regionális változata virágzott a tradicionális viseleteknek, gazdag lett volna a választék egy folklorisztikus öltözet megalkotására. A romantika művészetének kétségtelen szerepe volt Andalúziának mint Spanyolország ideáját megtestesítő tájnak és ezzel együtt viseletének felértékelésében, népszerűsítésében. A 19. század második felére önmagában a *mantilla* használata képes volt a nemzeti viselet ideáját megtestesíteni. A

²² Az orosz és a spanyol udvarnak egyaránt sajátos hagyományai voltak. Még az Európa egyik legmeghatározóbb, mintaadó udvarának számító St. James Court is tisztelte tradícióikat. Ez mutatkozik abban a tényben is, hogy a gyermekáldásban bővelkedő Viktória királynő gyermekei esküvőit — akik jóformán majd minden európai dinasztíába beházasodtak Dániától a kis német házakon át, Romániáig és Franciaországig — mindig Angliában tartották, kivéve a spanyol és orosz házzal kötött házasságokat. Erre a tényre Joanna MARSCHNER, Royal and Ceremonial Dress Collection at Kensington Palace, London hívta fel a figyelmemet.

²³ L. WORTH 1990.

„maja”-ruha egyes elemeit (kontyfesűt, mantillát mint udvari fátyolt) a spanyol udvarban is elfogadták és még a két világháború közötti időszakban is használták. A közép-osztály hölgyei ünnepi alkalmakra, az egyébként divatot követő ruháikhoz szintén felvették (26. kép).

A spanyol nemzeti öltözet esetében tehát egyes öltözetelemek kiemelődve és bármilyen divatos öltözethez hozzáillesztve az egész öltözet képzetét és a vele összefüggő gondolatkört idézték, jelentésük össznemzetivé szélesedett. A görög nemzeti stílusú öltözködésnél is ugyanez a folyamat figyelhető meg. Egy jellegzetes ujjas és fejfedő a nők, és a *fez* a férfiak esetében egy korabeli divatos polgári öltözethez hozzáadva is jelezte viselője nemzeti, politikai hovatartozását.

A délkelet-európai régió öltözködési törekvéseit reprezentáló példa *Görögország* esete. A 19. század során a Török birodalom fokozatosan kényszerült feladni domíniumait az Égei-tengeren és a Balkánon. Először Görögország, majd Szerbia, Románia, Montenegró, Bulgária, legvégül Albánia szabadult ki a török ellenőrzés alól. E fiatal monarchiák újszülött uralkodói udvari stílusuk megalkotásához az európai mintákon kívül számos helyi elemet építettek be. Két ország élére őshonos dinasztia került, míg a többiek más európai dinasztiákból hívtak uralkodókat. Görögországba a török uralom alól való szabadulás után a bajor Otto von Wittelsbach herceget hívták el, aki I. Ottó néven 1832-ben az újkori görög monarchia első királya lett (1862-ig). Ottó nagy figyelmet fordított a reprezentációra — a kivérzett ország erőforrásait sem kímélve — és már uralkodása kezdetén görög stílusú udvartartást rendezett be. Inspirációként nem az antikvitás felé fordult — mint gyakran a 20. századi Görögországban —, hanem a korabeli paraszti és városi patrícius hagyományokból merítkezett. A romantika és nemzeti ébredés korának a népi hagyományok iránti érdeklődése motiválhatta a választást. A görög viselet a romantikus művészek egzotikumigényének, az orientalizálás divatjának is festői témát kínált. A 17. század végétől és a 18. században az orientális (perzsa, török, görög) öltözet jelmezként vagy *negligée*-ként közkedvelt volt Nyugat-Európában. Egyes orientalizáló elemek a divatba is bekerültek (fésülködő köpeny, házisapkák, papucskok, házi cipők, női turbánok, bizonyos anyagok és minták kedvelése). A keleti nőt archetipizáló odaliszk tematika is a 17. századtól népszerű a grafikában, de igazi fénykorát a romantika festészetében érte el. Az is fontos tényező, hogy a görög viseleteket az Európában nagy visszhangot kiváltó heroikus görög szabadságharc jelképévé avatta. (Gondoljunk csak pl. a görög viseletet öltő, a szabadságharcban életét vesztett nyughatatlan excentrikus Lord Byronra, a költőre.) Az 1820—1830-as évek Európájának arisztokráciájából tüntető szimpátiájuk jeleként többen is megörökítették magukat görög öltözetben. Tehát a politikai jelentést is kapott viselet méltán vált az önálló államiságát a szabadságharcral kivívó, önmagát a törökséggel szembeni elhatárolódásban meghatározó újkori görög nemzeti identitás kifejező erejű jelképévé.

Ottó már a róla készült korai ábrázolásokon is népviseletben jelenik meg, amiben gyakran és szívesen tetszelgett (21. kép). Hitvese, Amália királynő után egy görögös öltözetet neveztek el, ami görög tradicionális elemek és az európai szoknys öltözet keveréke volt (23. kép). Legjellegzetesebb elemei: az aranyhímzésű, rövid derekú

bársony ujjas, a *kondogouni*, illetve a *tepelika*, egy kis kerek, bojtos fejfedő ezüst- vagy aranyfiligrán koronggal a tetején. Önmagában e két elem hozzáadása bárminemű divatos európai öltözethez elég volt, hogy kvázi-görög viseletet alkossanak. Az Amália-ruhát az athéni patricius családok tradicionális menyasszonyi öltözete ihlette, amire a fent említett öltözetdarabokon kívül az anyag színe, mintája és az aranyhímzés is emlékeztetett (22. kép). A 20. század közepéig az Amália-ruha és variációi a görög középosztály reprezentatív nemzeti öltözete maradt, amely a modern görög nemzeti tudatot volt hivatva kifejezni (25. kép). Az Ottó által alapított Királyi Testőrség folklorizált egyenruháját is a hagyományos paraszti viselet ihlette. (Az Ottó korabeli testőrség egyenruhája nem azonos a mai elnöki gárda ugyancsak folklorizált öltözetével.) Ottót 1862-ben letették a trónról és helyette a dán Vilmos herceget hívták el, aki I. György néven lépett a trónra (1863—1913). (Vilmos az angol királynő, Queen Alexandra és az orosz cárnő, Maria Fedorovna fivére volt.) Jövendőbelije, Olga Constantinovna, orosz nagyhercegnő, amikor Görögország földjére lépett, rögtön kivívta az athéniak rokonszenvét azzal a gesztusával, hogy kék-fehér nemzeti színű ruhát viselt.²⁴ I. György idején Olga királynő 8 udvarhölgye számára új udvari öltözetet vezettek be (24. kép). Ez a díszruha újraértelmezte Attika hagyományos ünnepi viseletét, a *sigunahoz* (ujjatlan hosszú mellényféle) hozzáadva egy az európai udvari követelményeknek megfelelő uszályos szoknyát (*fusta*). Fejdíszként arany menyasszonyi korona, a *kselitsi* és egy arannyal átszőtt sál egészítette ki az öltözetet.²⁵

A gálaöltözeteket díszítő, nagy technikai felkészültséget kívánó aranyhímzés a híres athéni *aranyzabók* munkája volt. A bizánci birodalomtól örökölt technika a 19. század végéig virágzott.²⁶ Az Ottomán Birodalom városainak kézművesei Észak-Afrikától a Balkánig a helyi változatait készítették a kifinomult fémhímzésnek és paszománynak, amely nemcsak az előkelők, hanem a városi középosztály és a jómódú parasztság ünneplő öltözeteinek is fő ékesége volt. A birodalom kultúrájának és kereskedelmének homogenizáló hatása mutatkozik abban, hogy a keleti mediterráneum öltözeteinek hasonló minőséget adnak a felhasznált rendkívüli finomságú anyagok (posztó, selyem, brokát, bársony), a kifinomult aranydíszítés (27—28. kép), valamint a készáruk (pl. *fez*). A *fez* önálló használat, az egykori Ottomán Birodalom részeiben Kis-Ázsiától Albániáig és Szerbiáig hasonló. Érdekes mindenesetre, hogy a török uralom elleni elszánt balkáni szabadságküzdelmek idején a számos kölcsönhatást ötvöző „nemzetközi ottomán” stílusú öltözetdarabokat viselőik a nemzeti emancipáció kifejezéséként hordták.²⁷ Ugyanakkor Törökországban az európai öltözet párosítása a jelképes erejű *fezzel* — mind a polgári, mind a katonai viseletekben —, a 19. században reformok során át vajúdó hanyatló birodalom új, de Európában helyet kereső, formálódó nemzeti identitását fejezi ki (18—19. kép).

²⁴ FINESTONE — MASSIE 1981. 284.

²⁵ HATZIMICHALI 1979. 74—75.

²⁶ ANTONIJEVIC 1983.

²⁷ SCHUBERT 1992, 1994 a, 1994 b.

Az egyedinek, specifikusnak tartott öltözet identifikáló, közösséget kovácsoló, átvitt tartalmakat is kifejezni képes szerepére példa a *skót viselet* és a *tartan* kimunkálásának és sikertörténetének példája.²⁸ A 18. század első felében a skót Felföld, a Highland regionális viseletét a felföldiek részvételéből adódóan a skót függetlenségi mozgalom politikai szimbólumaként adoptálta. Nem véletlen, hogy a hatalmat visszaszerezni kísérő Prince Charles Edward Stuart (az előző II. Jakab unokája) partra szállva felföldi viseletet öltött és hordta azt mindaddig, amíg el nem hagyta Skócia partjait. Hadseregének egyenruhája is a felföldi viselet volt, így az öltözet és a kockás *tartan* a jakobita mozgalom (katolikus, a Stuart-restauráció híve) kétségtelen jelvényévé vált, amellyel a hódítók is tisztában voltak. Már a 18. század elejétől rendeletek sora próbálta lefegyverezni a Highland patriarchális nemesi társadalmának militáns lakóit — sikertelenül. A szabadságharc elbukása után a skót jelvényeket, viseletet, kockás *tartant*, hangszereket, zenét betiltották, ami csak erősítette tüntető politikaijeleréküket. A 18. század második felében a skót társadalom egyre bővülő rétegei, először a politikailag érzékenyebb nemesség, majd a szélesebb középrétegek is elfogadták a sajátjukként, kifejezve azonosulásukat az eszmével. A városokban szerveződő Highland társaságok nosztalgikus hagyományértelmezésében, a meginduló mitizálásban és kultuszeremtésben már a romantika szemlélete munkált. A *tartan* mint a nemesi családok identifikáló jegye csak a 19. század szüleménye, jórészt a század műkedvelő tudósainak, lelkes amatőreinek és tehetséges takácsainak köszönhetően. Buzgólkodásuk társulva a nemesi családok reprezentációs igényével a jelrendszer kifinomításához, ősisége bizonyítékainak „felleléséhez” vezetett.

A Felföld és viselete iránt megnyilvánuló érdeklődésből az angol uralkodói család gesztusainak köszönhetően rohamosan terjedő divat vált. IV. George 1822-es edinburgh-i látogatása és több ízben kifejezett személyes csodálata a festői skót ruha iránt még csak a kezdete volt egy Skócia határain túlnyúló folyamatnak. George látogatása hosszú idő után az első alkalom volt, hogy Skócia földjére személyesen lépett az uralkodó. A megbékélés teátrális pózoként King George skót öltözetben jelent meg. A fogadásnak Walter Scott (1771—1832), az író volt a szertartásmestere. A skót *tartan* 19. századi divatja ekkortól szokik a tetőfokára. (Érdekes párhuzam, hogy a magyar díszruha újjáéledése is hasonlóan erre az időszakra tehető, V. Ferdinánd 1830-as koronázásához kötődik.) A *tartan* üzleti sikere ettől fogva nőttön nőtt. A skót nemzeti ruha és a Felföld-mítosz összmonarchiai sikeréhez Viktória királynő és családja járult hozzá a legeredményesebben. A királyi pár szívesen időzött Skóciában. Viktóriát lenyűgözte a táj, a nép, a skót stílus egzotikuma. Saját családi használatra külön *tartan* mintát tervezettek. Albert herceg és a kis hercegek formális és informális alkalmakkor gyakran öltöztek teljes skót viseletbe (29—30. kép). A hercegek ünneplő öltözete a fekete bársony ujjassal kiegészített skót öltözet, amely minden illusztris alkalom kötelező diszöltözete volt számukra, gyerekdívatot teremtett Európa-szerte.

²⁸ L. CHEAPE 1995 és DUNBAR 1989. Itt most a skót viselet megalkotásának folyamatára csak vázlatosan utalok, egy tanulmányom *A skót nemzeti viselet és Skócia turisztikai képe* címmel a közeljövőben jelenik meg.

A felföldi viseletből mind belső tényezőknek köszönhetően, mind külső, királyi ösztönzésre katonai egyenruha is vált. A Highland ezredek szervezése a királyi hadseregbe a 18. század közepén indult meg. A toborzás megkönnyítése érdekében a viseletet és a *tartant* egyenruhaként megtartották, és fokozatosan a reguláris brit hadsereg uniformisaihoz igazították. A skót ezredek és egyenruhájuk alakulásának folyamata nagyon sok ponton összevethető a magyar történeti férfiviseletből a 18—19. század során kifejlődött huszáruniformisok történetével. Az a tény, hogy a 18. században a hadi konnotációkat korábban is keltő nemesi, regionális öltözetből igazi katonai uniformis válik, a Highland öltözet megmaradásának, felértékelődésének és népszerűvé válásának a magyarázatát is adja. Valószínűleg a Highland Regimenteknek az európai hadszíntereken elért tényleges katonai sikerei is hozzájárultak ahhoz, hogy a 19. századra a „Highland Dress” nemcsak mint katonai uniformis, hanem mint civil díszöltözet is, formailag egységesül, „uniformizálódik” és egy végleges összeállításban kodifikálódik. A királyi népszerűsítés, erősítve egy világbirodalom politikai és gazdasági tekintélyével, a skót stílusból Európa-szerte nagy hatású divatot teremtett. A folyamatban nyilvánvaló a hatalom, a presztízs és a divat terjedésének dinamizmusa között fennálló összefüggés.²⁹

A polgárosodó, nemzeti öntudatra ébredő társadalmak a 18. század végén és a 19. század során teremtik meg saját arculatukat, alkotják meg a „tradíciót” — részben a királyi hatalommal szembeni elhatárolódásukban. A modernizálódó, politizálódó társadalmi identitásokkal különböző intenzitással, de a dinasztiaiknak is szembesülnie kellett. Mind a nagy hagyományú udvarokban (angol, spanyol, Habsburg, orosz, svéd), mind az Ottomán Birodalom területén vagy éppen a török uralom alól szabaduló, saját arculatukat kereső fiatal balkáni monarchiák új keletű udvaraiban lépéseket tettek az uralkodói imázsteremtés és a dinasztikus propaganda stílusának, módszereinek korszerűsítésére, a dinasztia nemzeti identitásának megteremtésére. Az uralkodói házak a 19. században a birodalmuk népeihez kötődő kapcsolatukat többek között az öltözethasználaton keresztül szimbolizálták — részben még a hagyományos heraldikai gyakorlatnak megfelelően, miszerint a koronatarományok jelképei beemelődnek az összbirodalmi szimbólumrendszerbe. Ugyanakkor a nemzeti ébredés által teremtett

²⁹ A kontextus kiszélesítése érdekében érdemes a walesi és az ír nemzeti mozgalom néhány vonását összevetni a skótéval. Önálló viseleti hagyományai a 19. század elejére alig vannak Walesnek. Ennek ellenére Benjamin Hall (a Palmerston-kormány egyik minisztere) felesége, Lady Llanover aktív közreműködésével sikerült egy walesi női nemzeti viseletet alkotni, amelynek fő jellegzetessége a piros köpeny és a magas, fekete, cilindrszerű kalap; jelképei a fagyöngy, a hárfa és a póréhagyma (MORGAN 1988).

A viselet Írországbán szintén csak másodlagos kifejezésforma volt, hasonlóan Waleshez és ellentétben Skóciával. A kelta testvéri érzület alapján a skót *kiltet* elfogadták sáfrányszinben, fehér inggel, *tweed* ujjassal, *barental* és egy *brat*-nak nevezett palástfélével kiegészítve. Nemzetivé ezeket a ruhákat az akkor felfedezett és az ír-kelta múlt egyik legjellegzetesebb örökségének tartott kora középkori ornamentika díszítésként való felhasználása, valamint a hasonló stílusban készült ír ékszerek, illetve ír csipke hozzáadása tette. Az ír nemzeti jelvények szimbolikus használatában és a háziipari mozgalom ösztönzésében megint egy High Society Lady járt elől. Az alkirály (1886-ban és 1906—15 között) felesége, Lady Aberdeen, aki az írek iránti romantikus rajongásáról és szimbolikus gesztusairól volt híres (SHEEHY 1980). Viktória királynőnek magának is 1848-as írországi látogatására készültek ír stílusú, arany lóherékkel (ír jelkép) díszített ruhák.

romantikus „tradíciót”, stílust az udvar kuriózumként felfedezi és a mítoszteremtésben gyakran élenjárva, saját használatára domesztikálja. Benedict ANDERSON³⁰ Seaton-Watsonra támaszkodva a „hivatalos nacionalizmus” kifejezést használja: ezzel jelölve a 19. századi dinasztiák azon törekvését, hogy hatástalanítsák a polgárosodó társadalmak nemzeti ideológiáit a poliglott birodalmak összetartása érdekében, eszközül használva a dinasztikus propaganda stílusának nemzetiesítését. David CANNADINE³¹ Európában az 1877 és 1918 közé eső időszakot nevezi a jól orkesztrált királyi rituálék és ceremóniák legintenzívebb időszakának, amikor a professzionális látványalakítással próbálták leplezni a monarchia politikai erőtlenedését.

A nemzeti elemek adoptálása az udvari stílusba mutatja a dinasztia útkeresését, igyekezetét, hogy megtartsa a politizáló társadalom lojalitását, s egyben megőrizze azt a képességét, hogy továbbra is reprezentálni tudja a nemzeti tudatra ébredő ország vagy soknemzetiségű birodalom politikai entitását.

IRODALOM

- ANDERSON, Benedict
1993 *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London—New York
- ANTONIJEVIC, Dragoslav
1983 *Common Elements in the Town Costume Worn in Serbia and Greece in the 19th Century*. *Balkan Studies*, Thessaloniki, 24/2. 343—362
- ARCH, Nigel — MARSCHNER, Joanna
1987 *Splendour at Court, Dressing for Royal Occassions since 1700*. London
- BAINES, Barbara Burman
1981 *Fashion Revivals from the Elizabethan age to the present day*. London
Barbican
1987 *Russian Style 1700—1920, Court and Country Dress from the Hermitage*. (Kiállításkatalógus), London
- BERGMAN, Ingrid
1987 *Den Svenska Draekten*. In: *Kungligt klaedd kungligt Mode*. (Szerk.: TYDEN-JORDAN, A.) Stockholm, 66—77
- CANNADINE, David
1983 *The Context, Performance and Meaning of Ritual: the British Monarchy and the "Invention of Tradition", c. 1820—1977*. In: HOBBSAWN, E. — RANGER, T. (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge, 101—165
- CAMPBELL, Una
1989 *Robes of the Realm. 300 Years of Ceremonial Dress*. London
- CHEAPE, Hugh
1995 *Tartan. The Highland Habit*. National Museum of Scotland, Edinburgh
- CUMMING, Valerie
1989 *Royal Dress. The Image and the Reality 1580 to the present day*. London
- DICKENS, A. G. (Szerk.)
1977 *The Courts of Europe. Politics, Patronage and Royalty 1400—1800*. New York
- DUNBAR, John Telfer
1989 *The Costume of Scotland*. London
- DUNLEVY, Mariead
1988 *Dress in Ireland*. New York

³⁰ ANDERSON 1993. 86.

³¹ CANNADINE 1983. 108.

F. DÓZSA Katalin

1977 *Osztrák—magyar kapcsolatok és kölcsönhatások a divat területén 1850 és 1916 között.* Folia Historica 1977, 177—211

1989 *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867—1945.* Budapest

1991 *Öltözködés és divat.* In: ÉRI István (Szerk.): Széchenyi és kora. Tájak—korok—múzeumok könyvtára 3. szám, Budapest, 239—267

1995 *A rendi nemzettudat szimbóluma, a díszmagyar.* Néprajzi Értesítő LXXVII. 155—165

1996 *Az utolsó királykoronázás képei.* Budapesti Történeti Múzeum (Kiállítás-katalógus)

FINESTONE, Jeffrey — MASSIE, Robert K.

1981 *The Last Courts of Europe.* London

HATZIMICHALI, Angeliki

1979 *The Greek Folk Costumes, Costumes with the Sigouni.* Athens

Hermitage

1983 *The Art of Costume in Russia 18th to early 20th century.* Text and Selection by KORSCHUNOVA, Tamara. Leningrad

1993 *Kostyum severnovo veka v Rossii 1890—1914.* Saint Petersburg

HOLCIK, Stefan

1986 *Pozsonyi koronázási ünnepségek 1563—1830.* Budapest

JOHANSEN, Katia

1990 *Royal Gowns.* Copenhagen

Manchester

1979 *Historic Hungarian Costume from Budapest.* (Kiállítás-katalógus)

MANSFIELD, Alan

1980 *Ceremonial Costume. Court, Civil and Civic Costume from 1660 to the Present Day.* London

MARCZALI Henrik

é. n. *Az abszolutizmus kora.* Nagy Képes Világtörténet IX. kötet, Az Újkor III. rész; XI. kötet, A Legújabbkor II. rész: A reformok kora. Budapest

Metropolitan Museum of Art

1980 *The Imperial Style: Fashions of the Hapsburg Era.* New York (Kiállítás-katalógus)

MORGAN, Prys

1988 *Az elmúlástól az átfogó látomásig: A walesi múlt keresése a romantikus korban.* In: Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben. (Szerk.: HOFER T. — NIEDERMÜLLER P.) 180—261

RANGSTRÖM, Lena

1994 *Hovets Draekter.* Stockholm

REDEN, Alexander Sixtus von

1989 *Az Osztrák—Magyar Monarchia. Történelmi dokumentumok a századfordulótól 1914-ig.* Budapest/Salzburg

RIBEIRO, Aileen

1977 *Hussars in Masquerade.* Apollo, febr. 111—116

1984 *The Dress Worn at Masquerades in England, 1730 to 1790, and Its Relation to Fancy Dress in Portraiture.* New York/London

RUNDQUIST, Angela

1986 *Hovfruntimret — ett nobelt yrkeskollektiv 1850—1900.* Livrustkammaren, Vo. 17., No. 5—6., 129—190, Stockholm. (Ladies at court — a noble occupational collective 1850—1900. Summary 186—190)

1987 *Presentation at Court. A corporate female ritual of transition in Sweden 1850—1962.* Anthropology Today, Vol 3 No 6 2—6

SÁGVÁRI György

1994 *Az Osztrák—Magyar Monarchia szárazföldi haderejének egyenruházata a hadsereg tükreben az első világháború előestéjén.* (Nem publikált kandidátusi disszertáció.) Budapest

Schloss Halbturn

1983 *Uniform und Mode am Kaiserhof. Hofkleider und Ornate, Hofuniformen und Livreen des 19. Jahrhunderts aus dem Monturdepot des Kunsthistori-*

- schen Museums Wien.* (Szerk.: KUGLER, G. — HAUPT, H.) Eisenstadt (Kiállításkatalógus)
- 1989 *Des Kaisers Rock, Uniform und Mode am Österreichischen Kaiserhof 1800 bis 1918.* (Szerk.: KUGLER, G. — HAUPT, H.) Eisenstadt (Kiállításkatalógus)
- SCHUBERT, Gabriella
- 1992 *Von den "Nationaltrachten" zur europäischen Stadtkleidung: Zum Wandel im Kleidungsverhalten der Donau-Balkan Völker.* In: *Volkskultur in Südosteuropa.* (Szerk.: ROTH, K.) Munich, 196—234
- 1994/a *A délkelet-európai népek viseletei — szemiotikai megközelítésben.* *Ethnographia*, 105. évf. 2. szám 419—443
- 1994/b *Formen höfischer Kleidung in Südosteuropa und ihr Verhältnis zu Trachten und Modeströmungen.* In: *Höfische Kultur in Südosteuropa.* (Szerk.: LAUER, R. — MAJER, H. G.) Göttingen, 377—406
- SHEEHY, Jeanne
- 1980 *The Rediscovery of Ireland's Past: the Celtic Revival 1830—1930.* London
- Stift Melk
- 1980 *Österreich zur Zeit Kaiser Joseph II. Mitregent Kaiserin Maria Theresias, Kaiser und Landesfürst.* Wien
- STRONG, Roy
- 1973 *Splendour at Court. Renaissance Spectacle and Illusion.* London
- WORTH, Susannah
- 1990 *Andalusian dress and the Andalusian image of Spain 1759—1936.* Ann Arbor

A KÉPALÁÍRÁSOKBAN SZEREPLŐ RÖVIDÍTÉSEK

- App. M. — Országos Széchényi Könyvtár, Apponyi Metszetgyűjtemény;
- MET — Costume Institute, Metropolitan Museum of Arts, New York;
- MLTMF — Magyar Nemzeti Múzeum Legújabbkori Történeti Múzeuma Fotótára;
- MNM Textil — Textilgyűjtemény, Magyar Nemzeti Múzeum;
- MNMTKcs — Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcsarnok

ÁGNES FÜLEMILE

ROYALTIES IN NATIONAL DRESS

(Some examples of national style court dress
in Europe in the 19th century)

Parallel to the emergence of national identity and the increasing appearance of various articulations and institutions of national culture—there also existed an emphasized consciousness in the attempt to create national dress around the second part of the 18th and the first part of the 19th century. This process was noticeable at various layers of society from the royal courts down to lower classes.

The monarchs made steps to revise and update the royal image and the style of dynastic propaganda. The emphasis of the loyalty of their subordinates changed as a result of national awakening and embourgeoisement. Since modernizing politicized forms of identities developed, they attempted to regain loyalty through various formal gestures underlining national elements and sentiments. Local and national colours were created or strengthened in court cultures of Europe. Kings and members of the royal families were often portrayed in national dress. Monarchs reaffirmed their sense of belonging to their own or adopted nation through nationalized style of coronation dress, court dress, representative uniforms of the bodyguards and even fancy dress in court-balls.

By the late 18th and early 19th centuries in the royal courts of Europe the court wear, which had been a formalized version of the current fashionable wear before, started to lag behind the changing fashion. A fossilization process started. Providing a distinguishing quality and meaning for court and ceremonial dresses, certain elements of previous historical styles were preserved, emphasized or readopted. The use of fossilized formal elements, garments or whole outfits in court-wear indicated not only historical but ethnic traditions as well. During the compilation of the national dress-style, various features of contemporary fashion, historical traditions (which were in varying degrees original in their national character) and also elements of the recently “highlighted” peasant costume were combined. These folk elements were often reinterpreted and used as merely formal motifs without following deeper structures. Nationalized dresses as court-wear were articulated in finalized forms of either military or civil uniforms, strictly prescribed full dresses — the actual working dresses for courtiers — or liveries. The greatest personal freedom occurred in cases in which national costumes were used as fancy dresses. These quasi-national dresses often indicate the final stage of a once organically living costume culture: they bore a falsi-

fied and out-of-context resemblance of certain dress traditions. This process of composing national style in dress typically reflects the ideas of contemporary romanticism with its enthusiasm for historical, folk and exotic topics.

The adoption of national elements into court styles can be interpreted as an attempt to create the national identity of the dynasty and to recreate the monarch's role. They tried to gain loyalty amidst new forms of identities and tried to remain still apt to represent a country or a multiethnic empire of nationally awakening peoples.

The court's search for identities and styles was a parallel phenomenon to a similar process in the wider society. The forms of nationalised dress as used in the gala dress of upper and upper middle classes reflects upper class attempt to establish their own cultural historic and national identity, on the other hand wider adoption and use of national dress signs on the larger scale of the society can be proclamations of social and political programs means of manifestations of patriotic and revolutionary feelings.

The article brings examples from the Habsburg monarchy, Sweden, Russia, Spain, Greece and the United Kingdom.

A KÖZRENDŰEK SZŰRPOSZTÓ ÖLTÖZETE

(A csapó- és szűrszabó árszabások néhány tanulsága*)

GYÖRFFY István (1930) *cifraszűrről* írott monográfiája óta köztudott, hogy — a vázson és bőr mellett — évszázadokon át a hosszú szőrű rackajuh gyapjából szőtt szűrposztó, gubaposztó volt a magyar parasztság öltözetének legfontosabb alapanyaga.¹

E monográfia megjelenése után egy jó emberöltőt vártak magukra a kifejezetten a szűrposztó ruházatkodással kapcsolatos, egyúttal a szűrposztó öltözeteket a parasztsághoz kapcsoló újabb kutatások. GÁBORJÁN Alice középkori példákat sorakoztatott fel, amelyek szerint akkor parasztok és szegények Európa-szerte általában a juhok gyapjának természetes színében hagyott, szürkés-barnás, durva posztóruhákat viseltek. Majd a hazai történeti források segítségével a középkori magyar szürke ruhákat, illetve az ilyen öltözetben járó magyar parasztokat besorolta európai sors- és kortársai közé.²

A kutatás egy másik iránya a posztóféleségek, közöttük a szűrposztó beszerzési lehetőségeivel foglalkozott, a posztóimporttal, melynek révén a 16. század közepétől egyre olcsóbb angolai, morva, sziléziai posztók jelentek meg a hazai piacon. Ennek következtében a 14. század óta bontakozó magyarországi gyapjúművesség egyre in-

* A dolgozat az OKTK VIII/A. 41. és az OTKA T 4876 program segítségével összegyűjtött, illetve kiadott árszabáskötet (FLÓRIÁN 1995) tanulságait keresve készült. Rövidebb változata: *Ami a közrendhez illik* címmel előadasként elhangzott Csongrádon 1995 szeptemberében a Társadalom és viselet c. konferencián.

¹ A szűrposztó takácsok, a *csapók* és a *szűrszabók*, valamint a *gubások* céheinek alapításával, történetével átfogóan SZÁDECZKY 1903. munkája a többi céhes iparág között foglalkozott, míg egy-egy fontosabb, közöttük pl. a debreceni céhről és különösen az erdélyi posztóműhelyekről és ezeknek a magyarországi parasztság ruháztkodásában betöltött szerepéről számos tanulmány jelent meg. A szűrposztó előállításában és feldolgozásában részt vevő iparokra vonatkozó legújabb eredményeket összefoglalta DOMONKOS 1991 és GÁBORJÁN 1991.

² TAGÁNYI Károly (1893. 323) etimológiai magyarázatán elindulva GÁBORJÁN Alice magának a *szűr* szónak eredetét is fejtegette: a jellegzetes *szürke posztó* latin megnevezése, a *griseus pannus* a magyar területen írott latin nyelvű szövegekben is hasonló posztófélét jelölt, amelynek egykorú magyar fordítása: *szür, daróc, guba* stb. lehetett. TAGÁNYI és nyomában GÁBORJÁN véleménye szerint is a szláv, pl. cseh nyelvemlékekben a *griseus pannus* fordításaként használt szürke posztó jelentésű *šere* lehetett az e posztófajtát jelölő *szűr* szavunk előképe (GÁBORJÁN 1972. 47—49; GÁBORJÁN 1985). — Az iparágra vonatkozó, újabban használt levéltári forrásanyag alapján erre a következtetésre jutott PACH Zsigmond Pál is (1989).

kább a legalsóbb rétegek ellátását szolgálta, amelyeknek növekvő mennyiségi igényét a háziipar már nem tudta fedezni.³

A szőrruha, a szürke szűrposztó öltözet olyannyira ehhez a legalsó társadalmi réteghez kapcsolódott, hogy a társadalmi elit szinte csak „jelmezként” használta. Egykor a trónra lépő uralkodók — a népükkel vállalt sorsközösség kifejezésére — öltöttek magukra „szürke parasztruhát”.⁴ A gazdag assisi kereskedő fia, Ferenc, a szegénységet vállalta, amikor szőröcsuhát vett magára, amit a vezeklők, zarándokok is a bűnbánat, a tökéletes megalázkodás jeleként viseltek. A szürke csuklyás öltözet a középkori európai urak temetésén a szegények, koldusok egyenruhája volt.⁵

A szőrruha, a szűrposztó hazai megítélése sem tért el a korabeli Európától. Ez idő tájt Magyarországon is teljesen egyértelmű volt, hogy kik viseltek durva gyapjúruhát. Nádasdy Tamás, aki nádorhoz illően ruházta udvarnépét, a különböző rangúakat más-másféle anyagból öltöztette. A legalacsonyabb rangú szolgának, a barompásztornak, a kocsisnak, béresnek, lovásznak, dobosnak, éjjeliőrnek, a raboknak — és a diáknak — jutott a legdurvább posztóruha.⁶ 1541-ben a Buda várába rendelt főurak egyike, vesztét érezve „szőrruhába”, parasztnak öltözve szökött meg a töröktől.⁷ A 17. század közepén Bethlen Miklóst a laxenburgi császári komédia nézőteréről, majd a bécsi palotából tessékelték ki, inasnak, szolgának nézték, mert „fekete hitvány gyászban” volt.⁸ Az erdélyi „atyafiak és nemesek” csak a farsangi szánkózásnál koptatták a durva zekét és harisnyát. A főúri temetéseken pedig a „keservesek”, a legközelebbi gyászolók öltöztek parasztokhoz illő öltözetbe.⁹

Bár a 17. századtól főleg a szabók árszabásához csatoltan megjelenő öltözködési tilalmak azt sejtetik, hogy a közrend tehetősebb rétege igyekezett a korabeli lehetőségekkel élve a divatnak megfelelően öltözködni, még a 18. század elején is egyértelműen a parasztság ruhatárához sorolták a szűrposztó öltözeteket. BÉL Mátyás a 18. század elején a hegyvidéki juhok puhább és a síkvidékiek durvább gyapjáról értekezve, az utóbbiakról megjegyezte, hogy „parazsti viseletre éppen nem alkalmatlan”. A durva „szőrből” készült köpönyegeket, gyapjúruhákat, szoknyákat mint az ekkor általános paraszttöltözetet írta le.¹⁰ A korabeli ábrázolásokon, a térképek sztaffázsfiguráin a

³ Például SZÉKELY (1968, 1975); ENDREI (1970); EMBER (1988) munkái a 13. századtól követték nyomon a hazai posztóimportot. — PACH Zsigmond Pál 1995. — Az erdélyi műhelyekből, nevezetesen Nagydisznódról (amellett, hogy egész Erdélyt ellátták posztóval) már a 16. században pl. a kecskeméti szabók egyetlen alkalommal 1222 vég szűrt hoztak ki. A fejedelemségi szabók védelmében a vég szűr többnyire a fejedelmi monopóliumok között szerepelt, Magyarországra szállítását tilalmazták, a Partiumbeli Debrecen és Várad felé irányuló export kivételével (PACH Zsigmond Pál 1993; 1994). A 19. század derekára azonban már többnyire ezek a korábban „védett” erdélyi műhelyek elégítették ki a magyarországi igények zömét.

⁴ GÁBORJÁN 1985. 212—249.

⁵ CUNNINGTON — LUCAS 1972. 142—144.

⁶ BELÉNYESY 1959. II. 195—197.

⁷ GÁBORJÁN 1985. 234—239.

⁸ BETHLEN 1955. I. 178—179.

⁹ APOR 1972. 38, 69.

¹⁰ BÉL 1984. 106, 173, 459.

szűrposztót ugyan már leginkább csak marhapásztoron, marhahajcsáron láthatjuk,¹¹ és a körözőlevelek, inventáriumok, cseléd-béres szerződtek tanúsága szerint is lassanként csökkent a szőrruhák jelentősége, voltak olyan országrészek (Felvidék, Erdély), ahol a gyapjúruhák házi előállítására révén használatuk még hosszán fennmaradt. Azokon a vidékeken pedig, ahol a szűrposztóval mesteremberek dolgoztak, tevékenységük lassan egyetlen szűrposztó ruhaféle, a szürkőpönyeg, a szűr, cifraszűr előállítására korlátozódott. A szűr 1753-ban Hódmezővásárhelyen az „oskolabéli mendicantsoktól” kezdve a béresekig még mindenki viselte,¹² a 18. század végére általában már csak béreses, cselédek köznapló és munkaruhája lett. Reneszánszát a szűrűcifrázás elterjedésének köszönhetette, a cifraszűrnek, amelynek virágkorát GYÖRFFY István monográfiájában megörökítette.

Az alaposan feldolgozott témakört igen nehéz újabb eredményekkel gazdagítani. Ám a csapók és szürszabók árszabásainak közelmúltban megjelent forráskiadványa¹³ arra késztet, hogy kíséreljem meg összegezni a kötetben tárgyalt, a 16. század végétől a 19. század elejéig mintegy két évszázadot felölelő időszakot és térben az ország jelentős hányadát érintő adatok tanulságait. Segítségükkel talán sikerül a témában újabb szempontokat felvetni, esetleg egyes részleteket árnyaltabbá tenni.

Az árszabásokban gyakran találunk olyan utalásokat, amelyek a felhasznált gyapjú és a belőle szőtt posztó minőségére utalnak. A 18. század elején pl. a legjobb minőségűnek a *birke juh* gyapját tartották, ezt a *magyar* vagy *alföldi juh* gyapja követte, és legsilányabb a *tót* vagy *hegyközi juh* gyapja volt.¹⁴ Az északi megyékben¹⁵ ekkoriban *juhász szötte szűr* is áraztak, amit a néhány évvel későbbi árszabásokban már a „Tóthok által csinálni szokott” és *hunya szürként* is említettek. A Szepes vármegyei árszabás a szürűcsapók mellett számba vette a *Juhász Posztót Csinálók* termékeit is, magán a posztón kívül a *juhászkesztyűt* és *-kapczát*. A csapószűrrel ellentétben, amit mindig singben, a *juhászposztót* ölben mérték.¹⁶ A céhes és háziipar hasonló kapcsolódásáról az árszabások az ország más tájáról nem tájékoztatnak.

A „fehér és fekete bárányfiak” gyapjából szőtt fehér, fekete és ritkábban szürke posztóról már a 17. századi árszabások szólnak. Ezek mellett a 18. század elején az ország északkeleti sávjában megjelent a *barnának* nevezett, talán a többinél sötétebb

¹¹ CSERBÁK — GÁBORJÁN 1990. 64—67.

¹² BARABÁS 1956. 253—254.

¹³ A kötet a VEAB Kézművespartörténeti Munkabizottságában évtizedekkel ezelőtt megindult forrásfeltáró munka, a *Céhkataszter és az Árszabáskataszter* segítségével készült. A kötet adatait felhasználva csak egyes esetekben hivatkozom a levéltári jelzetekre. FLÓRIÁN 1995.

¹⁴ MOL (Thököly—Rákóczi lt.) G. 25. III. I. E. 1706. 67. cs. Nyitra, Bars, Hont, Nógrád vm.; BÉL. Mátyás szerint a hegyvidéki juhok puha gyapjából finomabb, a síkvidékiek vastag gyapjából durvább posztó készült, mely, ha nem is fényűzésre, mindennapi „paraszti viseletre éppen nem alkalmas”. BÉL. 1984. 106.

¹⁵ Példaként említhető Trencsén, Hont, Nógrád, Gömör, Borsod vm. Lócse 1688-ban és 1706-ban kiadott árszabása már korábban is jelezte a „juhász posztót csinálók” tevékenységét. DEMKÓ 1887. 794 és 1888. 193.

¹⁶ A korabeli hosszértékek helyi értékeinek összevetése helyett csak jelzem, hogy az országosan egységesített sing = 0,63 m, az öl = 1,896 m.

posztó, illetve szűr is.¹⁷ A 17. században jobbra csak a pokrócok, a 18. század elején már a szűr is lehetett *tarka*.¹⁸ Említése ritka, gyakoribbá váltak viszont a szürke szűrök, és a 19. század elején — többnyire a vasi, zalai műhelyekben — *mákos*, illetve *hajdina szűr* is készült. Talán nem tévedés a gyöngyösi *szürke vagy ordas* szűrtek ezzel együtt említeni.

A 17. század utolsó negyedétől mintegy száz éven keresztül a csapó- és a szürszabó árszabások az egyes megyékben többnyire együtt szerepelnek, vagyis a szabók általában helyben készült szűrposztóval is dolgozhattak. Egyes posztófélések azonban több megyében is keresettek voltak,¹⁹ így az árszabások segítségével megrajzolható, hogy a korabeli szűrposztó-választékot milyen körzetekben vásárolták. Különösen a 18—19. század fordulóján és ott, ahol ekkor már csapók nem működtek, mint például Csongrád vagy Bács-Bodrog megyében, a szabók erdélyi és többféle „magyarországi” posztóból dolgoztak. A limitációk az erdélyi alá árazták pl. a gyöngyösi posztót. A prónai, tatai, illetve tót, a fejevári és a váci posztónál alábbvalónak tartották a losoncit, a rimaszombait és még gyengébbnek a privigyeit.²⁰ Vagyis az árszabások segítségével nyomon követhetjük, hogy az egykorú közvélemény miként rangsorolta a szűrposztófajtákat, műhelyeket.

Országos volt a törekvés, hogy a végszűrök méretét egységesítsék, így előre megállapítható legyen, hogy az egyes öltözetdarabokból hány telik ki egy végből. Megtudhatjuk, hogy a posztó kezdő szakaszát miként hasznosították *törlőszűr*ként, *kapca-szűr*ként. Érdeklődésre tarthat számot az is, hogy a szűr- és gubacsapók milyen pokrócokat készítettek, és a különféle gubavásznakból milyen gubákat szabtak. A terjedelem adta megszorítások miatt azonban most kizárólag a szűrposztó öltözetdarabokról, a *szűr*ről, *szűr*dolmányról és a *szűr*nadrágról lesz szó.

A 17. századból közölt, főleg erdélyi és felvidéki árszabásokban rendszeresen *kö-*

¹⁷ Már az 1625-ben kiadott gyulafehérvári árszabás szerint is fehér, fekete és szürke posztó került ki a csapók műhelyéből. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* 8. 1882. 285.; MOL (Thököly—Rákóczi lt.) G. 25. III. 1. E. 1706. 67. cs. Szatmár, Szabolcs, Bereg, Bihar vm.

¹⁸ Elsőként talán az 1706-os lőcsei limitáció említett „tarka” szűrposztót, esetleg a fekete—fehér gyapjúból elegyesen szőtt posztóra vonatkoztatva. DEMKÓ 1888. 193.

¹⁹ Így Trencsénben privigyei, körmöci, zólyomi posztót használtak, Bars megyében Németpróna, Privigye és Oszlány, Hontban Klenóc, Tiszolc szerepel, mint ahonnan a szürszabók a posztót beszerezték. Nógrád, Gömör megyében a losonci, jolsvai, rozsnói, rimaszombati, rátkai, privigyei és a körmöci posztó is keresett volt. Hevesben 1697-ben ezeken és a helyi készítésű gyöngyösi posztón kívül sillyei, győri, tatai posztót is használtak, amelyeket a privigyeivel és körmöcivel együtt jobbnak tartottak még a sajátjuknál is. Abaújban rozsnói, rudnai, jolsvai, rátkai, Zemplénben debreceni, matolcsi, rozsnói, kaposi, kassai posztót vásároltak, Ugocsában szatmárit és matolcsit. Szabolcs, Szatmár, Bereg és Bihar szabói debreceni, nagybányai, szatmári és németi, még privigyei posztót is használtak. Biharban erdélyi, Biharban és Csongrád megyében megnevezetten szebeni posztóból szabták a szűröket, hogy csak néhány példát említsék.

²⁰ CSML IV. A. 1003. V. 2. 18. sz. Csongrád vm. — Pest-Pilis-Solt vármegye 1812-es árszabása egyértelművé teszi, hogy az árszabásokban emlegetett *Tóth szűr*/tót szűr elnevezés a tatai szűrre vonatkozik. BARTH 1987. 168.

pönyegszűrtől, szürköpönyegről, övedzőszűrtől, szürköntösről olvashatunk.²¹ A magyarországi limitációkban a 18. századtól már szinte csak szürként említett köpönyeg névváltozataként, leggyakrabban egyes felvidéki és dél-dunántúli megyék árszabásaiban fordul elő a *csuha*, rendszerint a legnagyobb méretű szűr neveként, amelyen Nógrádban, Hevesben volt a *csuhaszűr* (1696, 1697). Komárom árszabásában (1813) — már a dolmányszűröket sorolva — „Fekete ujjas szűr, vagy is *böggő szűr*” is szerepel.

Külön tanulmányt érdemel a szűrposztó végek és a belőlük készített szűrök, dolmányok méretének országos összevetése. Most csupán azt jelzem, hogy a 19. század felé közeledve a szűrűszabók egyre több méretben varrták a szűröket. Veszprémben például 1799-ben a hosszú szűr már 15 méretben készült, felnőtteknek: „legnagyobb embernek”, „közepes nagyságú, de széles vállos embernek” (Győr vm. 1818) és a legényeknek, gyermekeknek egyaránt. Az *öreg*, azaz nagy szűrőről leggyakrabban azt közlik az árszabások, hogy gallérjuk is van. Vas megyében (1723) az „egész, vagyis két aszalosnak” ára magasabb volt, mint a „fél aszalos” szűr. A 19. század elején olykor említik, hogy a szűr „ujjas” (pl. Csanád vm. 1812), utalásként arra, hogy néhol a szűr ujjatlan változatát is varrták.²² Az árszabások szerint a nagy galléros szűr — hogy a gallért kemény időkben fejükre boríthassák — a mezei pásztoroknak, a legnagyobb a juhásznak, kisebb a bojtárnak, kanásznak, béresnek és a még kisebb országszerte az ostorosnak készült.

A 18. század közepén jelent meg az északkeleti megyék árszabásaiban az „öreg szűr bundára való” (Heves vm. 1744.), illetve a „bundára való csuha” (Borsod vm. 1770.). „A Bundára való legnagyobb Debretzeni Öreg Szebeni Posztó-Szűr” árából ítélve igénytelenebb volt, mint a „Nem Bundára való, hanem közönséges nagy Szűr jó féle posztóból” (Szatmár, Abaúj vm. 1812, 1813). Az árszabásoknak ezek a tételei magyarázatot adnak a körözölvelekben felbukkanó öltözetleírásokra, amelyek szerint pl. egy „rosztévő” 1792-ben „hitvány subában föliben szűr vett”, úgy szökött meg, vagy egy másik — egyébként német ruhában járó körözött — „viselt magán egy szürke köpönyeget, hosszú jühbundát”. A szűr ilyenkor a bunda nedvesség elleni védelmét szolgálta,²³ amint erről VAHOT Imre²⁴ a kecskemétiékről írva megemlékezett, miszerint

²¹ Például: BALLÓ 1899. 137. — Alsó-Lindva városában 1558-ban *szürköntös* készült a gyermekeknek is; JASZAI 1898. 556. — Bars vm. árszabásában 1602-ben és 1675-ben is csak *szűr*; *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* 6. 1880. 141. — 1609-es árszabásban *köpönyegszűr*, *szűr*, *övedző szűr*; SZÁDECZKY 1903. 80. — 1642-es erdélyi árszabásban csupán *köpönyeg* szerepel.

²² GYÖRFFY (1930. 208—209) említi a szürnek *szürsuba*, *gallérszűr* változatát, amely a Dunántúl déli részén, Somogyban, Vasban különösen a juhások között volt használatos. Ide illik HÖLBLING (1845. 94) baranyai és NEMESNÉPI ZAKALL György őrségi híradása. Ez utóbbi szerint ott viseltek „Szörbül készített fejeér Dolmányt vagy palastul v. ujjá kitoldva” (közreadja: MÉSZÖLY 1917. 102). A mezőszegi magyaroknak pedig volt egy hatalmas csuklyára emlékeztető szürköpönyege, amit nyáron útrakelve, télen pedig pl. a havon hálva, bundájuk védelmére használtak, és *glugának* neveztek. (TÖKÉS 1935. 70; 1938. 196)

²³ Mivel éppen a 18. század elejétől Erdélyben megjelent a „téli báránybőrös bunda”, az „ujj posztó bunda”, amit — valószínűleg érkezési irányáról — „magyar bundának” is neveztek (Kós 1981. 473—475), feltételezhetnénk, hogy az ilyen bundák borításáról van szó. Az árszabások és a körözölvelek azonban egyértelművé teszik, hogy esetünkben azokról a szürköpönyegekről szólnak az árszabások, amelyeket az esőtől védendő bunda fölé vettek föl. A körözölveleket idézem: SCHRAM 1964. 27, 38.

²⁴ VAHOT 1853. I. 100.

itt a jómódúak, a „szegények” a „cselédek” szűrét csupán a „subán kívül, főleg esőben” viselték.

Az erdélyi árszabások szerint már 1609-ben készítettek „övedző fekete szűrt, kinek zöld posztóval bélelt galléra vagyon”, és 1627-ben a kolozsvári szűr megismerhető volt arról, hogy „galléra prêmes posztóval”. Ugyanebben az időben Zemplénben is varrtak a szabómesterek „eőreg embernek valo darocztot kinek uya Gallera posztozott volt”. A *prém*, azaz a szegés a vágott posztószél rögzítését, megerősítését szolgálta. A szegések és a varrások fedő posztóborítás, a *csipke* szélesedése egyre drágábbá tették a szűrőket. A 18. század közepén, 1760-ban, Zalában a szűrszabóknak „A Szegett vagyis cziffra Szűrőknek varása Kemény büntetés alatt tiltattatik”. Ettől kezdve — ekkor még gazdasági megfontolásból — az árszabások végén gyakran olvasható, hogy „ki-tzifrázott szűrőknek varattatása” tiltott (Veszprém vm. 1794), illetőleg, hogy az „egy szegélen és sódráson kívül semminémű cifra” (Somogy vm. 1812) ne legyen a szűrőkön, dolmányokon. A cifraszűrök tiltása tehát jóval a 19. század fordulója előtt elkezdődött.²⁵

Az erdélyi és felvidéki árszabások a szűrőköponyegnek rövidebb párját nem említik. Az Erdély-szerte kedvelt szűrűjasok zömét valószínűleg már a 17. század végén sem iparosok, hanem specialisták varrták. A nyugati végeken viszont a szűrőköponyeg mellett a *dolmányszűr* a 16—17. század fordulóján, pl. 1597-ben Vas megyében, már a szűrszabók műhelyében készült.²⁶ Az árszabások segítségével nyomon követhető, ahogy a szűrűdolmány lassan araszolatott kelet felé. A 18. század elejére érte el Nyitra, Hont, Gömör vonalát,²⁷ és csak a 18—19. század fordulóján jelent meg a déli, keleti alföldi megyékben. A hevesi (1711), nógrádi (1744) árszabásokban bukkant fel a szűrűdolmány névpárja, a *kankó*. Bár a kankó szó a 19. század elején, mondhatni országszerte ismert volt, jelentése helyenként még ekkor is magyarázatra szorult, mint 1813-ban Komáromban: „Kankó vagy is szűr Dolmány”.

²⁵ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* 6. 1888. 142; NAGY I. 1871. 240; Zemplén vm. 1625. BAZML IV. A. 1001/b. 98. No. 275; TAKÁCS (1958) közlése is 1816—1817-ből származik.

²⁶ A 17. századi, ismert erdélyi árszabásokban jobbára a posztóra, a különböző pokrocokra való utalások sorakoznak, kevés a készruhákat jelölő tétel. Ezek között a szűrőköponyeg, köponyegszűr, övedző szűr a visszatérő ruhaféle. Már GYÖRFFY rámutatott, hogy Erdélyben a 17. század végére a szűrszabó mesterség pusztulásnak indult, és a 19. századi értelemben vett szűr csak a múlt század végén terjedt kelet felé az alföldi mesterek révén (GYÖRFFY 1930. 14). Az erdélyi magyar és román parasztok öltözködésének azonban mégis szinte napjainkig fontos elemét képezték a szűrűposztó *cedele*, *condra*, *zeke*, *szokmány* stb. elnevezésű felsőruhák, amelyek házilag készültek, s ha nem, akkor sem iparosok, hanem a helyi szokásokon tanult specialisták munkái voltak. A Néprajzi Múzeum valószínűleg teljességgel a 19. századból származó, vagyis késői szűrűposztó ujjasai is alátámasztják, hogy az erdélyiek szabásvonalai közelebb maradtak a 16—17. századi kaftán jellegű felsőruhákéhoz, míg az akkori magyarországi mesterek készítették hosszú és rövid szűrűjasokra óhatatlanul hatott a folyamatosabban alakuló nyugati divat. Vagyis ezek az éppen divatos „dolmányzabás” szerint készültek. GÁBORJÁN 1993., a Néprajzi Múzeum szűrűposztó ujjasainak szabástípusait is bemutató katalógusa — egy hasonló jellegű értékelés során — azonos eredményre vezetne. KOLOSVÁRY—ÓVÁRI 1885—1904. I. 635., V. 84. a Pozsony és Sopron megyei szűrszabók termékei között már 1598-ban említi a dolmányszűrőket; GYURIKOVITS 1835. 87. — Pozsony, Nagyszombat, Modor, Bazin, Szent-György számára 1668-ban kiadott árszabás szerint a 9 estzendő gyermeknek is szűrűdolmányt varrtak az itteni szűrszabók.

²⁷ DEMKÓ 1888. 192. — Lőcsén 1706-ban a szabók varrtak szűrűdolmányt.

A szürdalmány szabásáról maguk a limitációk keveset árulnak el. Azt igen, hogy a „nyakas” köpönyszűrrel ellentétben a szürdalmány mindig nyakatlan, „gallértalan vagyis dalmányszűr” volt (Vas vm. 1725), és leggyakrabban „térdig érő” (Csanád vm. 1812), hosszabb és rövidebb változatairól szólnak az árszabások.²⁸ A győri (1818) szűrszabók pl. hosszabb dalmányszűrt is varrtak, amelyet egyébként a „Han mellékiek és a Rábaköziek” és kurtábbat, amint azt a „Rábán kívül valók” viselték, és még kisebbeket, gyermekeknek valót. Az ilyen kisebb táji különbségekre egyébként csak ritkán utalnak az árszabások.

Az limitációk szerint kifejezetten a gyermekeknek is készült hosszú szűr, a „16 esztendős inasnak”, „12 esztendős gyermeknek” gyakrabban mégis inkább a szürdalmányt szánták. A Pozsony megyei (1743) szűrszabók öt, a veszprémiek (1799) tizenhárom méretben varrt dalmányai közül még a 7 esztendős gyermekek számára is rendelhettek. A szürdalmányt idővel halásznak alkalmas hosszabb, béreshez illő rövidebb változatban (Csongrád vm. 1781.), de még ostoros gyerekhez illő formára, méretre is árazták (Tisza melléki vármegyék, 1793.). A dalmány formája, pl. hossza, viselője nemzetiségére is utalhatott. Vas megyében 1723-ban a hosszabb *német dalmányszűr* mellett rövidebb, *magyar dalmányszűrt* rendeltek a legényeknek, gyerekeknek. Ugyanitt 1795-ben már készültek kifejezetten „német gyermekeknek való dalmányszűrök, mellyeket a Lapints vidékén viselni szoktak”. A *tói kankó* pedig Nógrádban jelent meg, ettől keletre viszont a *magyar kankó* mellett a *lengyel kankó* lett divatos a 18. század végére.

A 17. századból ismert erdélyi árszabásokból akárcsak a dalmány, általában a nadrág is hiányzik, ámbár a szőrművesek 1609-ben még „öreg embernek való harisnyát”, nadrágot is készítettek. 1627-ben „brassai vagy abaposztó köpeny, nadrág, szoknya” is kapható volt. Ettől kezdve azonban legfeljebb abanadrágot kínálnak a mesterek, *szürnadrágot*, *harisnyát* nem. A szűrűjásokhoz hasonlóan a szürnadrág is házilag vagy specialisták műhelyében készülhetett.²⁹ A magyarországi szűrszabók termékei között a 17. század végétől megtalálható volt a szürnadrág is,³⁰ de használata — az árszabások szerint — kifejezetten egyes északi, északkeleti megyékre (Komárom, Nyitra, Hont, Nógrád, Gömör, Borsod, Zemplén, Sáros, Szepes, Torna, Szabolcs, Szatmár, Hajdú, Bihar) szorítkozott. Erről a tájról említik leggyakrabban a szürnadrágot a múlt századi öltözetleírások is, és többnyire ezekből a megyékből ismert a háziipari termékek árása is.

²⁸ Ha az árszabások nem is, a remeklési szabályzatok, pl. 1767-ben a győri, szombathelyi szűrszabóknak előírták a heted, nyolcad hosszúságú, a német juhásznak való „két singes” és a gyermekeknek való szürdalmány szabásának szabályait. DÖMÖTÖR 1957. 359.

²⁹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* 6. 1880. 143; SZÁDECZKY 1903. 77. Az erdélyi, moldvai szűrposztó nadrág, a *harisnya* alakulásának története (NAGY J. 1957; PALOTAY 1937; TÓKÉS 1938. 194) és az a tény, hogy a 20. század elején egy szabómesterséget tanult legény mesterként Csikszenttamásba hazatérve mit sem tudott kezdeni tudományával, s ha boldogulni akart, meg kellett tanulnia a harisnyaszabást (HAAZ 1929. 449), mind igazolják a szűrposztó ruházat, benne a szűrposztó nadrág előállításának több évszázados házilag, illetőleg specialisták által történő gyakorlatát.

³⁰ Ugocsa vm. 1698. — LEHOTCZKY 1862. 100.

Hogyan egészült ki a szűrőből, szürdolmányból álló öltözet azokon a tájakon, ahol szűrszabó mester nadrágot nem szabott? A kérdésre a magyar szabók árszabásai adhatnák meg a választ, amelyeknek a 18. században rendszeres tétele volt a közrendnek varrt *nadrág* és az *abanadrág*, *abasalavári*. A 16—17. században a „görög” kereskedők import áruik között szerepelt a veres és fehér aba. Amíg az aba újdonságnak számított, Apaffi Mihály is abaköponyegben járt. Amikor azonban 1623-ban Bethlen Gábor Hodolin várát ostromolta, és eltalálta egy golyó, fejedelemehez illő öltözetét abamentére és süvegre cserélte,³¹ vagyis ekkorra az aba már a közrendűek szűrposztó öltözetével azonos rangú, közönséges anyagfélélt jelölt, és egy évszázaddal később már kifejezetten „alábbvaló embernek” számított, akinek abaköponyega volt.³²

A fehér színű abaposztót, amelyben pl. a kecskeméti szegény nép, de a munkálkodó gazdaember is járt a 18. század elején, egyenesen „török földről” hozták például a kecskeméti szabók.³³ A török áru azonban helybe is jött. A délszláv, görög kereskedők bolthálózata szinte országosan kiépült, és az aba végben, valamint készáruként mint nadrág és salavári mindenütt kapható volt. Boltjaikban konfekcionált szűrposztó ruhaneműt is tartottak: Kalocsán szürdolmányt, a jászárokszallási boltban 200 varrott szűrt és kankót, a kecskeméti boltban pedig szürnadrágokat vettek leltárba 1735-ben. A 18. század utolsó évtizedeitől azonban az úgynevezett „abaposztó” már Erdély felől érkezett. A szász iparosok jobban ismerték e táj magyar és délszláv lakosságának ízlését, mint a magyar piacot is megszerezni igyekvő nyugati gyárosok, és Nagydisznód képes is volt kielégíteni az itteni szükségleteket.³⁴ Bár ekkorra már a hazai posztókészítő manufaktúrák is részt kértek volna a hazai piacból,³⁵ a 19. század derekán már „76 gyárszerű intézményben” működő brassói, nagyszebeni, nagydisznódi posztókészítők a Tiszáig és egész Bács megyéig ellátták posztóval a földműves népet. 1840-ben egyedül Nagydisznódon 52 ezer darab posztót gyártottak, amiből 200 ezer cifraszűrt lehetett varrni.³⁶ Az árszabások nyomán követik az erdélyi, gyakran abának is emlegetett szűrposztó magyarországi hódító útját.

A 17—18. századi parasztöltözeteket megörökítő leírások vagy a 18. század második feléből fennmaradt, rendszerint teljes öltözeteket is rögzítő körözőlevelek tanúsága szerint a szűrposztó öltözet — ezen belül is a szűr és dolmány — a közrend öltözete volt,³⁷ bár a mezővárosi kézművesek és a földműves nép tehetősebbje ekkor már

³¹ KÖVÁRI 1860. 16.

³² RETTEGI 1970. 90.

³³ PAPP 1930. 19.

³⁴ BUR 1985. 257—270; MISKOLCZY 1984. 120, 169. A nagydisznódi posztó minősége is javult erre az időszakra azáltal, hogy az erdélyi juhsgazdák áttértek egy finomabb gyapjat adó juh, a cigája tartására.

³⁵ SZVIRCSEK 1980; ENDREI 1969.

³⁶ MISKOLCZY 1982. 400; 1984. 108.

³⁷ ZOLTAI 1938. 93, 105; PAPP 1930. Körözőlevelekre pl. KEMÉNY 1918; GYÖRFFY 1929; MOLNÁR 1943; SCHRAM 1964.

hozzájutott finomabb posztóruhákhoz is. Az „egész ruha, szűr, nadrág, kankó, süveg” szolgáló, cselédbér, az egyszerű, dísztelen szűr a pásztorfélék munkaruhája volt. Városi magisztrátusi, helytartótanácsi rendeletek örködtek afelett, hogy egy, a béralku során kikövetelt újabb divatú ruhadarabbal vagy akár csak a szürdölmány, szürköpönyeg cifrább, díszesebb változatával ne terhelhessék meg a cselédet, szolgát felfogadó gazdákat.³⁸

1835-ben, amikor EDVI ILLÉS Pál a „miben áll a magyar nemzet” kérdésre megkísérelte a választ megfogalmazni, a nemzeti karakterjegyeket sorolva a magyar öltözet taglalásánál fontosnak tartotta a finomabb öltözetdarabok mellett a szürdölmányt és az öreg szürte is megemlíteni,³⁹ hiszen a szürte és szürdölmányt a magyar népesség zöme, a köznép még akkor is viselte.

A szücsök és a magyar szabók árszabásaitól eltérően a szürszabók limitációiban sehol sem szerepel, hogy az adott öltözetdarab közrendű vagy főrendű változatáról van-e szó, mert a szürszabók csak a közrendnek, a köznépek dolgoztak. A szűr, idővel mint *cifraszűr*, országszerte még sokáig a „férfi ruhák koronája volt. Éjszaka takaró, vihar ellen oltalom, félvállra vetve ékesség. Még esküvőre is ebben jártak.”⁴⁰ De a szűr még cifrán is, továbbra is csak a köznép öltözete maradt. Az itt felvetett és az árszabások segítségével majd kidolgozhatónak tűnő részismeretek és részeredmények mellett — azt hiszem — éppen ennek a ténynek az igazolása a szürsapó, szürszabó árszabások legfontosabb tanulsága. A háziipart, a specialistákat a 16—17. században felváltó, céhekben működő kézművesek — a nyugati divat hatására változtatva pl. a szürdölmány szabásán — mindvégig ugyanannak a társadalmi közegnek, a közrendnek, a köznépek dolgoztak. Ez az intézményesen szervezett iparosréteg együtt múlt el az általa kiszolgált „közrenddel”, illetve a legszegényebb társadalmi réteg egykori igényeivel. Ott, ahol a „közrend”, a „köznép” folyamatosan megmaradt az „önkiszolgálás” keretében — mint Erdély, Felvidék egyes tájain — a változó, fejlődő társadalmi és gazdasági lehetőségek közepette is megmaradtak olyan szigetecskék, amelyekben valamilyen okból kifolyólag a szürposztó öltözködés — a hagyományos külsőt is őrizve — tovább élt.

IRODALOM

APOR Péter

1972 *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása* (1736). Budapest

Árszabáskataszter

1986 *A magyarországi árszabások forrásanyagának katasztere. 1463—1848,*

I—II. Szerk.: DOMONKOS Ottó—KIS Mária—NAGYBÁKAY Péter. Budapest

BALLÓ István

1899 *Alsó-Lindva város rendtartása és árszabása 1558-ból.* MGSz VI. 136—137

³⁸ FLÓRIÁN 1966. 69—74; ZÓLYOMI 1979. 200—202; MOLNÁR 1943. 123; HENTZ 1972.

³⁹ MADARASSY 1929. 210. ismerteteti EDVI ILLÉS Pál válaszait.

⁴⁰ KISS 1931. 32. az ormánsági férfiviselet leírásában.

- BARABÁS Jenő
1956 *Népviselet-történeti adatok Hódmezővásárhelyről*. Népr. Közl. I. 253—256
- BARTHA Károly
1939 *A debreceni gubacsapó cég*. Debrecen
- BÁRTH János
1987 *Pest-Pilis-Solt vm. 1812. évi ár- és bérszabása*. Cumania 10. 155—205
- BÉL Mátyás
1984 *Magyarország népének élete 1730 táján*. Fordította: WELLMANN Imre. Budapest
- BELÉNYESY Márta (sorozatszerk.)
1959—1960 *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak 1540—1550-es számadásai*ból. Közli KUMOROVICZ L. Bernát és KÁLLAI Erzsébet. Történeti—néprajzi füzetek I—II. Budapest
- BETHLEN Miklós
1955 *Önéletírása*. I—II. Sajtó alá rendezte: V. WINDISCH Éva. Előszó: TOLNAI Gábor. Budapest
- BÉRES András
1960 *A debreceni cifraszűr*. Budapest
- BUR Márta
1985 *Balkáni kereskedők és árukészleteik a XVIII. századi Magyarországon (1735—1753)*. Ethn. XCVI. 251—275
- Céhkataszter*
1975—1976 *A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere*. I—II. Szerk.: ÉRI István—NAGY Lajos—NAGYBÁKAY Péter. Budapest
- CUNNINGTON, Phillis—LUCAS, Catherine
1972 *Costume for Births, Marriages and Deaths*. New York
- CSERBÁK András—GÁBORJÁN Alice
1990 *XVIII. századi magyarországi parasztabrázolások és viselet-történeti tanulságaik*. Ethn. 101. 51—74
- DEMKÓ Károly
1887 *Limitatiok*. Tört. Tár 794—799
1888 *Limitatiok*. Tört. Tár 187—195
- DOMONKOS Ottó
1991 *Textil- és textilfeldolgozó ipar*. In: Magyar néprajz III. Kézművesség 95—154. Budapest
- DÖMÖTÖR Sándor
1957 *A győri és szombathelyi szűrszabók remeklésének szabályai*. Népr. Közl. II. 359
- EMBER Győző
1988 *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén*. Budapest
- ENDREI Walter
1969 *Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században*. Budapest
1970 *A textilipar története*. Budapest
Erdélyi Országgyűlési Emlékek
1880 6. 132—157; 1882. 8. 273—302
- FLÓRIÁN Mária
1966 *Rimóc népviselete*. Balassagyarmat
1995 (szerk., bev.) *Az Mester Emberek Míveinek árazása. Csapók, gubások és szűrszabók, süvegesek és kalapok árszabásai (1597—1821)*. Budapest
- GÁBORJÁN Alice
1970 *Adatok a szűr kialakulásához*. Ethn. LXXXI. 467—490
1972 *Három magyar népi posztóruha*. Népr. Ért. LIV. 47—68
1975 *A magyar szűr eredetének kérdéséhez*. Népr. Ért. LVII. 155—187
1985 *Középkori magyar szűrkeruhák*. Ethn. XCVI. 212—250
1985—1988 *Keleti elemek a magyar ruházatban*. Népr. Ért. LVII—LXX. 19—53
1991 *Szűrszabók*. In: Magyar Néprajz III. Kézművesség. 397—402. Budapest
1993 *Szűrűjások*. A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai. I. Budapest
- GYÖRFFY István
1929 *Viselet-történeti adatok*. Népr. Ért. XXI. 55—57, 115—117
1930 *Magyar népi hímzések I. A cifraszűr*. Budapest

- GYURIKOVITS György
1835 *A Mesteremberek művei árának 1669-dik esztendőben Poson, Nagy-Szombath, Modor, Bazin és Szent György Szabad Királyi Városok által tett meghatározása.* Tud. Gyűjt. I. 81—101
- HAÁZ Ferenc Rezső
1929 *Egy székely falu (Lövéte) öltözete.* Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. 430—450. Sepsiszentgyörgy
- HENTZ Lajos
1972 *Mezőberényi „szolgabéresek” öltözködése a XIX. század első felében.* Békési Élet VII. 307—313
- HÖLBLING Miksa
1845 *Baranya vármegyének orvosi helyirata.* Péccsett
- JÁSZAI Rezső
1898 *Limitatiók 1602., 1675. és 1686-ból.* Tört. Tár 556—562
- KEMÉNY Lajos
1918 *Régi körözmények néprajzi adatai.* Ethn. XXIX. 128—130, 298—299
- KISS Géza
1931 *Az ormánysági népviselet.* Ethn. XLII. 27—32
- KOLOSVÁRY Sándor—ÓVÁRI Kelemen
1885—1904 *Corpus Statutorum Hungariae Municipaliū. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye.* I—V. Budapest
- KÓS Károly
1981 *Népi írott források a székelység anyagi kultúrájának múltjához.* Ethn. XCII. 471—477
- KÓVÁRI László
1860 *A magyar családi és közeleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából.* Pesten
- LEHOTCZKY Tivadar
1862 *Történelmi kalászatok. XX. Árszabályozás 1698-ban Ugocsa megyében.* VÚ 100
- MADARASSY László
1929 *Miben áll a magyar nemzetiség?* Ethn. XL. 208—216
- MÉSZÖLY Gedeon
1917 *Az Őrség száz évvel ezelőt.* Ethn. XXVIII. 99—112
- MISKOLCZY Ambrus
1982 *A dél- és délkelet-erdélyi kézművesipar a kelet-európai regionális megosztásban a múlt század derekán.* Ethn. XCIII. 390—421
- 1984 *A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet-nyugati közvetítő szerepe (1780—1860).* Értekezések a történeti tudományok köréből 107. Budapest
- MOLNÁR József
1943 *Viselettörténeti adatok a XVIII. századból.* Népr. Ért. XXXV. 121—123
- NAGY Iván
1871 *Árucikkek szabályzata 1627. és 1706.* Tört. Tár. 199—273
- NAGY Jenő
1957 *Adatok a székely posztó-harisnya fejlődéstörténetéhez.* Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. 479—487. Kolozsvár
- PACH Zsigmond Pál
1989 *Pannus coloratus és pannus griseus a XIII. századi Magyarországon.* Tanulmányok Karácsonyi Béla 70. születésnapjára. 71—80. Szeged
- 1993 *Szőrmivesség és árszabályozás a fejedelemségekori Erdélyben.* In: Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. 45—54. Budapest
- 1994 *Szürkeposztó és monopólium a fejedelmi Erdélyben.* In: Korok, régiók társadalmak. Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára. 29—39. Budapest
- 1995 *A debreceni posztószövőök legrégebbi céhszabadalma.* Századok 129. 63—100

- PALOTAY Gertrúd
1937 *A „harisnya” szabása Csik megyében.* Népr. Ért. XXIII. 338—339
- PAPP László
1930 *A kecskeméti viselet múltja.* Népr. Ért. XXII. 14—46
- RETTEGI György
1970 *Emlékezetre méltó dolgok 1718—1784.* Közzéteszi: JAKÓ Zsigmond. Bukarest
- SCHRAM Ferenc
1964 *1790—1810 közti körözölevelek nyelvi és néprajzi adatai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 108. Budapest
- SZÁDECZKY Lajos
1903 *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. 1307—1848.* I—II. Budapest
- SZÉKELY György
1968 *A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII—XVII. századi Közép-Európában.* Századok CII. 3—31.
- SZVIRCSEK Ferenc
1980 *A balassagyarmati „szür posztó csinálás intézete”. (Adatok Nógrád megye ipartörténetéhez.)* Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VI. 135—160
- TAKÁCS Lajos
1958 *A cifraszűrök eltiltása Vas vármegyében (1816—1817).* Népr. Közl. III. 326—328
- TAGÁNYI Károly
1893 *A beszercei szószedet kultúrtörténeti jelentősége.* Századok XXVII. 307—327
- TÓKÉS Béla
1935 *A mezősegi magyar viselet.* Népr. Ért. XXVII. 68—76
1938 *Magyarpalatkai viselet.* Ethn. XLIX. 192—198
- VAHOT Imre
1853 *Kecskemét és a kecskeméti puszták.* In: Magyarország és Erdélyország képekben. I. 91—101. Pest
- ZOLTAI Lajos
1938 *Debreceni viselet a XVI—XVIII. században.* Ethn. XLIX. 75—108, 287—315
- ZÓLYOMI József
1979 *A Mailáth-uradalom cselédeinek viselete a két világháború között.* Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve V. 199—226

FRIEZE (SZŰRPOSZTÓ) GARMENTS OF COMMONERS

(Some lessons drawn from the study of the price-limitations for weavers of frieze cloth and for tailors of frieze garments)

The frieze garments of Hungarian peasants have been thoroughly examined in the most distinguished monograph of Hungarian costume research (István Györffy): *A cifraszűr* (Budapest 1930) and in several other publications. A survey of the prices set by the local authorities for products of weavers and tailors working with frieze cloth, during the 17th—19th centuries yielded data for further refinement of our knowledge of the individual pieces of clothing and also of the commoners clothing in general.

Price lists of different craftsmen, tailors, hatmakers, furriers give details about the types of materials that commoners' and the nobility's clothes and shoes can be made of. On the price lists of frieze tailors such differentiation never appears, their products were meant only for commoners. According to descriptions of entire costumes, such as warrants of apprehension the "entire frieze clothing, the frieze cloak (*szűr*, *szűrköpönyeg*), trousers, the *kankó* (frieze dolman), the frieze hat" formed part of the clothing of servants, the commoners. During the Hungarian reform period in the first half of the 19th century the frieze cloak and the frieze dolman were regarded as markers of Hungarian national identity because they were worn by commoners who formed the majority of the Hungarian population. During the 19th century the social content of the term 'commoners' changed, and after the emancipation of serfs contemporary costume descriptions depict the clothing of commons, as that of peasants. The frieze cloak — especially a richly embroidered so-called *cifraszűr* version of it — became a typical garment of peasants proud of their land property, and remained a characteristic feature of peasants.

The frieze tailor craft disappeared with a once broad estate of feudal society, it vanished together with the order of commoners it served for centuries.

EGYHÁZAK, IPAROSOK, MUNKÁSOK

A vallási közömbösség magyarországi terjedésének történeti folyamatát az utóbbi tíz-húsz évben már többé-kevésbé feltárták a történeti, néprajzi, vallásszociológiai elemzések. Rámutattak mind a területi, mind a felekezetek közötti eltérésekre a „vallástalanodás” menetében. Az eddigi kutatások egyes fázisokat, periódusokat és fordulópontokat alaposabban, másokat csak elnagyoltan világítottak meg. KÓSA László a 19. század közepét állította vizsgálódásának fókuszába, TOMKA Miklós a 20. század második felének vallási változásait elemezte, GERGELY Jenő pedig a századforduló és a századelő keresztényszocialista, neokatolicista mozgalmaira összpontosított.¹

Kevesebb figyelmet kapott az a szoros összefüggés, amely a vallási hanyatlás és a kapitalizmus korának osztálytársadalma között nyilvánvalóan fennállt. A 19. század utolsó harmadában már nem volt elhanyagolható sem a gyári munkások, sem a céhes keretekből a tőkés viszonyok közé került iparosok, régi és új típusú kézművesek lélekszáma.

Magyarország társadalomszerkezete az 1800—1900 közötti években jelentősen módosult. Két évtized alatt az ipari munkavállalók száma 700 ezer főre nőtt, s elérte az ország kereső népességének 10%-át. Miközben az ország össznépessége 21,7%-kal növekedett, az ipar és a bányászat dolgozóinak létszámnövekedése 71,7%-os volt, növekedési üteme 3,5-ször haladta meg az összlakosságét. Az ipari népességen belül a gyáripari munkások száma nőtt a legdinamikusabban, s 1900-ban már mintegy 270 ezerre tehető.²

A magyar társadalom átrétegződése és az ipari népesség részarányának növekedése a 20. század elején töretlenül folytatódott. 1920-ban az ún. „városi proletariátus” teljes lélekszáma 900 ezer főre tehető, s elérte az egész magyarországi kereső népesség 23,7%-át. 1930-ban ez a bérből élő tömeg 1 millió 160 ezer főre növekedett, s az összes kereső 29%-át tette ki.

A céhszervezetekben élő kézművesek szorosan kötődtek istenhez, valláshoz, egyházhoz. Céheikben nyelvi, etnikai és felekezeti közösségeket alkottak. A római katoli-

¹ KÓSA László 1983, TOMKA Miklós 1986, GERGELY Jenő 1977a, GERGELY Jenő 1977b.

² LACKÓ Miklós 1960. 603.

kus céhek középkori hagyományokat követve tisztelték a céh védőszentjét, ápolták a patrónus kultuszát, céhzászlóikat a templomban őrizték, megszabott helyük volt az úrnapi körmenetben stb. A céhartikulusokban a hitélet és az erkölcsi nevelés követelményei tételesen megfogalmazódtak. Minden céh-szabadalomlevél kimondta, hogy a céhek zászlót kell csináltatnia, s a céhtagoknak saját mesterségük testületében részt kell venniük a körmeneteken, a tagársak temetésén és egyéb kivonulási alkalmakon. A céhzászlók egyszerre voltak az együvé tartozás és a hívő vallásosság jelképei. Zászlóikat a céhek — majd a jogutódként viselkedő ipartársulatok — a templomban őrizték. Az úrnapi, húsvéti körmeneteken a városi magisztrátus által meghatározott rendben követték egymást. A sorrend megállapításakor rendszerint a céhek alapítási évét, szabadalomlevelének keltezését vették figyelembe a városi, községi előljáróságok. Egerben például egy 1768. évi városi határozat értelmében még az 1930-as években is elsőként vonultak az ácsok, utánuk a szabók, majd a bodnárak. Őket követték a kovácsok, lakatosok, csak azután jöttek a vargák és a csizmadiák.³

Minden céhek volt védőszentje, s annak oltára vagy legalább szobra abban a templomban, amelyhez a céh kapcsolódott. A céhpatrónus arcképe megjelent a céh zászlaján, pecsétjén és egyéb jelvényein is. Magyarországon a 15. században szaporodtak meg a védőszent-ábrázolások. Az egy-egy szent oltára köré csoportosult céhek, frateritások patrónusai rendszerint a mesterségre utaló munkaeszközzel vagy termékkel együtt voltak ábrázolva (pl. József az ácsszekercével, Péter a kulcsokkal, Jakab az íjjal, Katalin a kerékkel). A hazai céhélet egyik sajátossága volt, hogy azok a mesterségek, amelyeket magyarok folytattak, gyakran választottak maguknak magyar védőszentet. Így a *magyar szabók* és *csizmadiák* igen gyakran Szent Istvánt, a *gombkötők* pedig Szent Lászlót tisztelték patrónusként.⁴

Céhtörténetünkben is törést okozott a Mohácsot követő török uralom és a protestantizmus. A 18. században a protestantizmus térhódításával elmaradt céhpatrónusok helyében az akkor divatos barokk védőszentek egész sora jelent meg (Flórián, Rókus, Nepomuki Szent János stb.). A céhpecséteken és céhzászlókon a szentek barokk ikonográfiai ábrázolása minden mást kiszorított. Akkoriban a céhes külsőségek, a céhzászlókkal tartott körmenetek is a Habsburg monarchia rekatolizációs törekvéseinek szolgálatában álltak.⁵

A céhszervezet nemcsak kifelé reprezentálta hívő mivoltát, de alkalmas keretnek bizonyult az egyén vallásos nevelésére, erkölcsös, jó magaviseletének ellenőrzésére is. Főként ezért hozták létre a Dunántúl és a Kisalföld juhászcehéit, pártolták a halászcehéket, kertészcehéket stb. létrejöttét. Felekezeti, vallási és erkölcsi feltételek már az inasfelvételnél érvényesültek az egyén megítélésében. Inasnak sem vehettek fel házasságon kívül született vagy más vallásban nevelkedett fiúkat.⁶

³ CSIFFÁRY Gergely 1982. 91.

⁴ CSIFFÁRY Gergely 1982. 93.

⁵ NAGYBÁKAY Péter 1995. 123—127.

⁶ RICHTER M. István 1941; l. még: RICHTER M. István 1930; RICHTER M. István 1934.

A céhek vallási egysége, egyházi kötődése még a nyelvismeretnél és a nyelvhasználatnál is fontosabb kritérium volt az inasfelvételnél. Katolikus szlovák fiú előbb kerülhetett be felföldi katolikus német céhbe, mint lutheránus német vagy református magyar. A katolikus, református vagy unitárius székely legény sem nyerhetett felvételt az erdélyi evangélikus szász céhekbe.

Kevésbé ismerjük a protestáns magyar céhek vallási életét. Református magyar céheink kevesebb külsőséggel, de nem kevesebb érzelmi szállal kötődtek a maguk vallásához és egyházához, mint a római katolikusok. Templomépítés, -bútorozás, -festés, harangöntés stb. anyagi terheinek vállalásában a céhes mesterek jártak elől a református mezővárosok közösségeiben is. Régi céhes szervezeti alapokra épültek a századforduló református egyesületei. Komáromban például a Református Ifjúsági Egyesület tagsága a hajdani szekeres céh gazdáinak fiaiból, lányaiból verbuválódott. (1909-ben tartották zászlóavató ünnepségüket.)⁷

II. József türelmi rendelete (1781) előírta, hogy a céhekből vallása miatt senkit ne zárjanak ki, ne tartsanak távol. Elvben tehát a zsidó iparosok is beléphettek a céhekbe, de a valóságban a céhek továbbra is elzárkóztak előlük. 1791-ben ezt a rendeletet is visszavonták és az 1805-ös céhszabálytervezet úgy intézkedett, hogy a zsidó mesterek csak saját hitsorsosaik közül alkalmazhatnak *legényeket* és *inasokat*.⁸

A zsidóság 1805-ben elvben jogot kap önálló kézműves céhek alakítására, a valóságban azonban egyetlen zsidó céhnek sem sikerült királyi privilégiumot szereznie. Miskolcon 1836-ban alakult meg a zsidó kézművesek „céhe”. Ez a szervezet saját pecséttel rendelkezett, de királyi kiváltságlevelet nem kapott. 1839-ben az óbudai zsidó cipőkészítők statútumait a városi tanács jóváhagyta, s az óbudai zsidó szabóknak már 1823-tól jól szervezett *egylete* működött. Ezek a céhekhez hasonló szabályok szerint működtek, pl. új tagokat csak *remeklés* után vettek fel maguk közé.⁹

Mindazonáltal a zsidó iparosokkal szembeni ellenállás a pest-budai céhekben csak az 1850-es évek végén enyhült odáig, hogy a tanácsi mestercím megszerzése után *legényként* alkalmazták őket pl. a *német vargacéhek*ben. Addig a vallási egyenlőséget kimondó királyi rendeletek ellenére is csupán céhen kívüli Befugterek, korlátozással működő, tanácsi „iparendélyesek” lehettek a fővárosi zsidó iparosok.¹⁰

A céhrendszert végül az 1872. évi VIII. tc. törölte el. Azonban a régi céhek helyébe lépő *ipartársulatok* részlegesen továbbra is éltették a régi fraternitások számos funkcióját, különösen a valláshoz kötődő szolidaritási és az emberi életút végéhez tartozó temetkezési hagyományokat.¹¹

A 19. század második felében formálódó magyar munkásosztály lelkületét, vallási érzületét nehéz lenne általánosító módon leírni. Már a keretek felvázolása is sokkal összetettebb feladat, mint a céhekben élő, vagy onnan éppen csak kilépő kézműves

⁷ KECSKÉS László 1978. 221.

⁸ DÓKA Klára 1979. 117.

⁹ HAJNAL István é. n. (1942) 177, BODÓ Sándor 1975. 540, DÓKA Klára 1979. 122.

¹⁰ DÓKA Klára 1979. 146–148.

¹¹ Pl. BARNA Gábor 1990.

iparosság esetében. Különösen a szénbányászat és a kohászat fejlődött rohamosan, vonzott jelentős munkástömegeket. A szakmunkások jelentős hányada külföldről érkezett, zömmel a monarchia nyugati tartományaiából, de a többiek java is jövevény volt az újonnan nyitott bányákban és az épülő gyártelepeken. Szemben a régi városokban, mezővárosokban élő céhes iparossággal a bányászokat és a gyárak munkásait nagyfokú mobilitás, újonnan érkezethezesség jellemezte. Ezek a munkásgyarmatok alig különböztek az Amerikában létesülő új településektől. Bányásznak, munkásnak nálunk sem volt saját háza, ingatlana, sőt az ingósága is gyakran elfért az asszony hátán vitt batyuban. Amikor a szénbánya kimerült, csak a nyugdíjasok maradtak a vállalat által épített kolónián, a többiek követték a fejtést és beköltöztek az új akna közelében épített barakkba, majd a telepi lakásba.¹²

A hirtelen kinőtt bánya- és gyártelepeken csak évtizedek múltával épült templom, szerveződött új egyházközség. Elegendő Ózd példáján bemutatni ezt a folyamatot. Ez a település 1851-ben mindössze 346 lelket számlált, de 1910-ben már csaknem 6000 lakosa volt. Fél évszázad alatt a római katolikus falucskába és a szomszédos ugyan-csak katolikus falvakba sok protestáns munkavállaló érkezett. Mégis a református egyházközség csak 1886-ban, az evangélikus pedig 1899-ben szerveződött meg. A lutheránus templom 1902-ben, a reformátusoké 1905-ben, az izraelita zsinagóga pedig csak az 1910-es évek elején épült fel. (A gyártelepen álló templomok építéséhez a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt bőkezű támogatást nyújtott. A gyárigazgatók templomépítő buzgalmát SZABÓ Zoltán egyenesen a régi barokk főurakéhoz hasonlította.) Eleinte az evangélikus templomban az istentiszteletek egy részét még szlovákul tartották, minthogy a hívek között szlovákok és cipszerek is szép számmal akadtak.¹³

Ózd vidékének bányatelepein (Bánszállás, Királd, Farkaslyuk, Somsály, Vajács) azonban nem épültek templomok, s a protestáns hívek is csak a szomszédos falvak római katolikus templomaira, papságára szorultak. A budapesti munkáskolóniákon, Diósgyőr, Salgótarján, Rudabánya, Dorog, Tatabánya, Győr, Temesvár, Resica, Petrozsény stb. telepein szintén jelentős késéssel érték utol híveiket.

A megelőző 30—40 esztendő alatt a gyári munkások és a bányászok jelentős részét azonban már előbb beszervezték a szocialista munkásmozgalomba. Ennek történetére nem térhetünk ki, csupán kezdeteire utalunk. 1868-ban megalakult a Buda-Pesti Munkásegylet és a temesvári Általános Munkásegylet, 1869-ben a pozsonyi Vorwärts Munkásképző Egyesület, melynek első népgyűlésén több mint ezren jelentek meg. Az Ihrlinger Antal által vezetett pesti Általános Munkásegylet programjában az „általános közvetlen választási jog”, a „tökéletes sajtószabadság” társaságában már ott szerepelt a „vallásszabadság” követelése is. (Ihrlinger Antal 1869-ben követelte az államnak az egyháztól való elválasztását, az egyházi javak államosítását, a kolostorok feloszlását is.)¹⁴ A kibontakozó munkásmozgalom egyletei, szakmai szervezetei, majd pártjai gazdasági küzdelemre, szociális érdekek védelmére, a munkaviszonyok javítására

¹² Érzékletes leírását l. SZABÓ Zoltán é. n. 132—133.

¹³ FÉNYES Elek 1851. III. 175; SÁRKÖZI Zoltán 1980. 95—96, SZABÓ Zoltán é. n. 161.

¹⁴ ERÉNYI Tibor—KENDE János—VARGA Lajos 1990. 23, 31.

törekedtek, de nem hanyagolták el a munkásság erkölcsi nevelését, művelését sem. Az egyesületek zöme nevében viselte a képzés és a művelődés célkitűzését (pl. Munkásképző Egyesület, Nyomdász Önképző Egyesület stb.). Igyekeztek a munkásokat rászoktatni az olvasásra, s e célból olvasóköroket szerveztek számukra. Munkásoknak szóló lapokat szerkesztettek, könyvtárakat, munkásotthonokat létesítettek. A Magyarországi Általános Munkáspártot 1876-ban megalapító Frankel Leó — a párizsi kommun egyik vezetője — szoros kapcsolatban állt az európai munkásmozgalom legfőbb ideológusaival (MARX, ENGELS). Különösen a német és a zsidó származású vezetők ápolták szoros személyes kapcsolatokat az osztrák, cseh, német mozgalmakkal, s képviselték szervezeteiket az Internacionáléban, s a nemzetközi mozgalom más szervezeteiben.

Ezek az emberek jórészt már marxisták, tudatos ateisták voltak, s messze túlléptek a tételes vallások dogmáin, s az egyházat mint feudális intézményt támadó deizmus, a felvilágosodás eszméin. VOLTAIRE, DIDEROT és társaik még a tehetős polgárság szószólói voltak, az ateista szocialisták viszont a bérből élő, nyomorgó munkásságot célozták meg, s kívánták boldogítani.

Magyarországon a 19. század végén és a 20. század elején főként a polgári radikális értelmiség és a Szociáldemokrata Párt holdudvarához tartozó filozofok ismertették, fordították, magyarázták és vulgarizálták MARX, ENGELS, BEBEL és mások műveit. Akadtak azért más kiadók is. DARWIN *A fajok eredete* c. munkája 1873—74-ben, *Az ember származása...* c. könyve pedig 1884-ben jelent meg magyarul, és pedig a Természettudományi Társulat kiadásában. A század természettudományi és antropológiai, őstörténeti evolucionizmusának jelentős nagy műveit a magyar tudósok ismerték, s részben magyarul is kiadták. A darwinizmus, az ateizmus tanításai azonban a munkásegyesületekben szervezett szemináriumokon, illetve sajtótermékek (lapok, brosrák) révén jutottak a szervezett munkásság tudomására.

A századfordulót tekintve sincsenek megbízható felmérések a magyar munkásrétegek tudatállapotáról, a hívő és vallástalan csoportok számarányáról. BRAUN Róbert a *Huszedik Században* közölt egy statisztikailag is alátámasztott szociológiai elemzést Marosvásárhely munkásainak életéről, akik zömmel a kisiparban és nem a gyáriparban dolgoztak. Azt találta, hogy a *Népszavának* télen 110, nyáron 130—140 előfizetője van, azaz a 260 fős mintából minden második családfő. A székely munkáslakásokban MARX és LASALLE arcképe elég gyakori, s a szentképek nemritkán okoznak vitát a családban. Több helyütt mondta el az asszony, hogy „az ura ki akarja dobni a vallásosság külső jeleit”. A két nem eltérő magatartásáról BRAUN megállapítja: „Szabályként állítható fel, hogy minden fiatalabb szervezett munkás vallásellenes, a nők pedig többnyire nyílt vagy titkos rokonszenvet táplálnak a vallás iránt.”¹⁵

A szervezett székely munkás fia CSIZMADIA Sándor szociáldemokrata földmunkás költő versét szavalta a munkásotthonban, s nem fogadta el a pesti látogatótól a krajcárt. „Apja mindig arra tanítja, hogy kettőt nem szabad: krajcárt elfogadni és kezét csókolni.” Az egyleti helyiségben szeszes ital nem kapható, a részegen bejövőt kive-

¹⁵ BRAUN Róbert 1909/1973. 122—125.

zetik, s az ilyen embert a munkásság elítéli, kiközösíti. Rangján alulnak tartja a pálinkamérések látogatását is, helyette inkább az együletet vagy a kávéházat keresi fel. Vezetői a szervezett munkásságot öntudatra, erkölcsi tartásra, már-már büszkeségre nevelték. Ha Marosvásárhelyen 5—6 év leforgása alatt ilyen eredményt értek el, joggal gondolhatunk arra, hogy az ország fejlettebb tájain és Budapesten is egyre növekedett az egyháztól, vallástól elszakadó, öntudatos, szervezett munkások tömege. Statisztikai adatokkal sajnos nem tudjuk meghatározni ezt a tömeget.

Növekedési tendenciája az 1910-es években és a két világháború között is megmaradt. Ebben szerepe volt a szocialista mozgalom (az agrárszocialistákat is ideértve) egyre hatékonyabb elméleti és propaganda-tevékenységének. A Szociáldemokrata Párt elméleti folyóirata, a *Szocializmus* 1906-ban jelent meg először, s 1939-ig folyamatosan kiadták. A *Népszava* kiadóvállalata, könyvkereskedése számos társadalomtudományi, illetve ismeretterjesztő sorozatot indított.¹⁶ Ezekben nemcsak szorosan vett marxista filozófiai művek, az ateizmust támogató természettudományos művek, fordítások, hanem hazai szerzők új és a mozgalomhoz nem kapcsolódó ismeretterjesztő könyvei is megjelentek. Példaként említhető BRAUN Soma kötete a népmeséről (bevezetés az összehasonlító mesekutatásba) és a primitív kultúráról. Utóbbi jó betekintést ad az egyetemes néprajz és történelem evolucionista iskolájába, TYLOR, MORGAN, FRAZER, BACHOFEN, RATZEL, BASTIAN és mások elméleteibe. Szocialista recenzio szerint ez utóbbi műve olyan tudományos teljesítmény, „amellyel eddig a gazdag magyar polgári könyvkiadók sem dicsekedhetnek.”¹⁷

Az egyházak némi késéssel reagáltak a tőkés társadalom kihívásaira, a polgári liberális és a szocialista eszmevilág hódításaira. *Elsőként Róma ismerte fel a társadalom szerkezetének átalakulásából, a munkástömegek megnövekedéséből és az osztályharcos szocializmus térhódításából következő feladatait.* XIII. Leó pápa 1891-ben kiadta „*Rerum novarum*” kezdetű enciklikáját, melyet teljes egészében a társadalmat feszítő szociális gondoknak s a társadalmi igazságosság keresztény felfogásának szentelt. Ennek a történelmi jelentőségű dokumentumnak, állásfoglalásnak az előzményei egészen 1870-ig, az I. Vatikáni Zsinatig nyúlnak vissza.¹⁸ Erre az alapra épült aztán a politikai katolicizmus eszmevilága, belőle merítettek később a keresztényszocializmus mozgalmai, szervezetei szerte Európában. Szemben a liberalizmusnak az individuumra és a korlátlan individualizmusra alapozó filozófiájával, a keresztényszocializmus a *bonum commune* (a közjó) kategóriáját helyezte középpontba, s az egyént is társas voltában, közösség tagjaként tételezte. Másik központi eszméje a *szolidaritás*, amely azonban nem terjed az osztályharcig, sőt az osztályok elismeréséig sem. Társadalmi bázisának a kisiparos, kiskereskedő, paraszti rétegeket tekintette. Szervezeti formaként kínálkozott a katolikus egyházban középkori gyökerekkel rendelkező vallásos társula-

¹⁶ Pl. Szabad Iskola, Munkáskultúra, Munkáskönyvtár. A Szocializmus alapító szerkesztője 1906-ban GARAMI Ernő és KUNFI Zsigmond volt. 1934—38 között MÓNUS Illés szerkesztette a folyóiratot. 1945—1948 között újból kiadták.

¹⁷ L. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1971. 142—143.

¹⁸ GERGELY Jenő 1977b. 5.

tok, fraternitások, céhes hagyományú egyletek sokasága. Ezek többsége a 19–20. század fordulóján is túlnyomóan városokban, mezővárosokban működött¹⁹ s nem jelent meg az ipari kolóniákon. Lényegében hiányzott a falvakban, s csaknem ismeretlen volt a protestáns többségű térségekben.

Magyarországon némi fáziskéséssel szerveződött a kereszténydemokrácia mint politikai mozgalom. Az említett egyleti, társulati formáktól csak a 20. század első évtizedeiben tettek meg az első lépéseket a keresztény szakszervezetek és pártok irányába. PROHÁSZKA Ottokár, GIESSWEIN Sándor, BANGA Béla s a neokatolicizmus más képviselői célul tűzték, hogy a magyar munkásságot keresztény nemzeti eszmei alapokra helyezik. Ehhez azonban már elégtelen volt az egyleti, legényegyleti forma. (A katolikus körök, a keresztény munkásegyletek az 1880–90-es években éltek virágkorukat, de csupán a munkásság töredékére voltak befolyással.)

1919 ősze, 1920 tavasza fordulópont volt a keresztényszocializmus történetében. Új lapokat (*A Nép*, *Munkás Újság*, *Nemzeti Munkás*), folyóiratot (*Magyar Nemzeti Munkáskönyvtár*) indítottak, számos brosúrát adtak ki.²⁰ Párt is több alakult. A Magyarországi Keresztényszocialista Párttal szemben TELEKI Pál miniszterelnök 1921-ben a Magyarországi Munkások Nemzeti Pártját támogatta jelentős összegekkel. A keresztény munkáspártok, szakszervezetek történetét GERGELY Jenő részleteiben feltárta. Kutatásaiból kiderül, hogy ezekbe a szervezetekbe viszonylag kevés munkás lépett be. Tagságukat részben kispolgári (önálló kisiparos, alkalmazott, tisztviselő), részben értelmiségi körökből toborozták.²¹

Nincs kellő mértékben feltárva a magyar munkásság *hitélete* a kapitalizmus korában. Valószínűleg nagy eltérések adódtak a különböző foglalkozási rétegek, szakmai csoportok között, sőt földrajzi, lakóhelyi szempontból is. A bányászatban nagyjából az első világháborúig csaknem mindenütt ápolták *Borbála kultuszát*. Oltára, szobra, szentképe előtt tisztelegtek, névnapját megünnepelték és hozzá is fohászodtak naponta, mielőtt leszálltak a föld alá. Dorog, Tokod, Felsőgalla, Pécs, Salgótarján bányatelepein az igazgatóság pénzbírsággal sújtotta azokat, akik nem jelentek meg a kötelező imádságon (voltaképpen az elkésőket büntették). A bányászok imaszövegei között igen sok az apokrif, részben a munkások által költött rövid ima. Az imádságok másik része a lokális papság szerzeménye lehetett. Kevés volt köztük az igazán régi, az ércbányászatból a szénbányászatba átvitt imaszöveg. Diósgyőrben azonban még az 1940-es évek elején is egy állítólag Selmecebányáról származó imát szoktak elmondani leszállás előtt.²²

A második világháborút követő években a munkahelyi hitélet a bányászatban is megszűnt, s a bányatelepeken csaknem teljesen láthatatlanná vált. Hívó — valláshoz, egyházhoz kötődő — bányászokat az utóbbi ötven évben főként a falun élő, „kétlaki” rétegben lehetett találni.

¹⁹ BÁLINT Sándor 1974, BARNA Gábor 1990, TŰSKÉS Gábor—KNAPP Éva 1992.

²⁰ GERGELY Jenő 1977a. 147—179.

²¹ GERGELY Jenő 1977a. 147.

²² FALLER Jenő 1942. 191—198.

SZEKTÁK

Különösen a protestáns egyházak híveit apasztotta az 1870—80-as évektől kezdődően az újonnan alakuló szektagyülekezetek elszaporodása. A baptista, adventista, pünkösdista, nazarénus, öskeresztény, Jehova tanúi és más kisegyházakat a törvény nem ismerte el. Tagjaik a magyar törvények értelmében „felekezet nélküli”-nek számítottak. KOVÁCS Imre 1937-ben döbbenetes írói látéleletet adott az alföldi szekták világáról. Olyan szektaféléket is számba vett (pl. ördögűzők, magtalanok, koplalók, reszketősök), amelyek nem tartoztak a vallási gyülekezetek, a valódi kisegyházak közé. A kaszáskereszt mozgalom mint „politikai szekta” valójában fasiszta jellegű szervezkedés volt. Tagjai gyűlöltek az urakat és a kommunistákat, de valódi hitéletet, istenfélést nem tudtak felmutatni.²³

A szektákat alapító ígéhirdetők többsége proletár vagy agrárproletár társadalmi státuszú ember volt, a gyülekezeti tagok többsége úgyszintén. A „szektába fordulás” Bakonycsernyén éppúgy, mint Békésen, Ózdon, Dunapentelén a létbizonytalanságban élő szegénység negatív lázadásának tekinthető.²⁴ Tény az, hogy a „szektásodás” a birtokos paraszti és az önálló egzisztenciával rendelkező kispolgári (iparos, kereskedő) rétegeket kevésbé érintette. Ipari munkás és bányász is csak mutatóban akadt közöttük. Személyes tapasztalataim szerint a faluról bejáró, az ingázó „kétlaki” vagy a faluról elkerült, talajt vesztett, elbizonytalanodott munkásoknak nyújtott lelki és szociális segítségnyújtást, tányér levest és nyájmeleget, lelki kapaszkodót. Nem hódítottak a szekták az uradalmi majorok cselédsége körében sem, amit több kutató is e réteg katolikus mivoltával vél magyarázhatónak. Valóban úgy tűnik, hogy a katolikus falvak, közösségek erősebben ellenálltak a szektásodásnak, mint a protestánsok. Ellenállásukat valószínűleg csak erősítette az uradalmi cselédség viszonylagos létbiztonsága, már amennyire az esztendőre kötött szerződés, a „kommenció” és a cselédlakás biztonságot nyújthat egy családnak.

IRODALOM

BÁLINT Sándor

1974 *Szeged-Alsóvárosi vallásos társulatok és egyesületek*. In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században*, II. (Szerk.: HOFER Tamás—KISBÁN Eszter—KAPOSVÁRI Gyula) Budapest—Szolnok, 115—123

BARNA Gábor

1990 *A Tállyai Fáklyás Társulat szerepe a község társadalmi életében*. In: *Néphit, népi vallásosság ma Magyarországon* (Szerk.: LOVIK Sándor—HORVÁTH Pál) Budapest, 62—76

²³ KOVÁCS Imre 1937/1989. 133—134. és elterjedési térkép: 118. oldal 17. ábra.

²⁴ KARDOS László 1969. 248—251; SZIGETI Jenő 1986. 458—472., továbbá a szerző megfigyelései Ózd, Lénárdaróc, Noszvaj, Recsk baptista gyülekezeteiben.

- BODÓ Sándor
1975 *Céhes mesterek, landmajszterek és kontárok Észak-Magyarországon 1872-ig.* Ethnographia LXXXVI. 537—551
- BRAUN Róbert
1909/1973 *Adatok a vidéki munkásság életéhez.* In: Huszadik Század I. 513—527. és A szociológia első magyar műhelye. II. (Válogatta LITVÁN György—SZÜCS László) Budapest, 107—127
- CSIFFÁRY Gergely
1982 *Egri céhemlékek.* Eger
- DÓKA Klára
1979 *A pest-budai céhes ipar válsága (1840—1872).* Budapest
- ERÉNYI Tibor—KENDE János—VARGA Lajos
1990 *Fél évszázad. A szociáldemokrácia története Magyarországon, 1868—1919.* Budapest
- FALLER Jenő
1942 *Adatok a magyar bányász hitéletéhez.* Ethnographia LIII. 187—199
- FÉNYES Elek
1851 *Magyarország geographiai szótára.* IV. Pest
- GERGELY Jenő
1977a *A keresztényszocializmus Magyarországon, 1903—1923.* Budapest
1977b *A politikai katolicizmus Magyarországon, 1890—1950.* Budapest
- HAJNAL István
é. n. (1942) *Az osztálytársadalom.* In: Magyar Művelődéstörténet V. (Szerk.: DOMANOVSKY Sándor) Budapest, 210—245
- KARDOS László
1969 *Egyház és vallásos élet egy mai faluban (Bakonycsernye 1965).* Budapest
- KECSKÉS László
1978 *Komáromi mesterségek.* Bratislava
- KÓSA László
1983 *A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század köze-*
pén. Népi Kultúra — Népi Társadalom, XIII. 211—235
- KOVÁCS Imre
1937/1989 *A néma forradalom.* Budapest
- LACKÓ Miklós
1960 *Gyári munkásságunk összetételéről az ipari forradalom időszakában.* Századok 94. 595—625
- NAGYBÁKAY Péter
1995 *A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei.* Budapest
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1971 *Braun Soma és néprajzi munkássága.* Népi Kultúra — Népi Társadalom, V—VI. 135—147
- RICHTER M. István
1930 *A mesterlegények a céhvilágban.* Ethnographia XLI. 38—47, 177—199
1934 *A mesterek a céhvilágban.* Ethnographia XLV. 46—61
1941 *Az inas a céhvilágban.* Ethnographia LII. 218—229
- SÁRKÖZI Zoltán
1980 *A vasgyár és a szénbányászat tájalkító hatása és a település fejlődése.* In: Az ózdi Kohászati Üzemek története. (Szerk.: BEREND T. Iván) Ózd, 88—99
- SZABÓ Zoltán
é. n. *Cifra nyomorúság.* Budapest
- SZIGETI Jenő
1986 *A békési paraszt-ecclesiólák válsága és a baptista gyülekezet megalakulása (1890—1891).* In: „Mert ezt Isten hagyta...” (Szerk.: TŰSKÉS Gábor) Budapest, 444—478
- TOMKA Miklós
1986 *Vallási változás Magyarországon.* In: „Mert ezt Isten hagyta...” (Szerk.: TŰSKÉS Gábor) Budapest, 572—600
- TŰSKÉS Gábor—KNAPP Éva
1992 *Vallásos társulatok Magyarországon a 17—18. században.* Néprajzi Látóhatár I. 3—4. sz. Miskolc, 8—36

CHURCHES, CRAFTSMEN, WORKERS

Craftsmen living in the guild system were closely connected with religion and with the church. Their guilds were not only professional but also linguistic, ethnic and religious communities as well. Roman Catholic guilds followed Medieval traditions in their devotion to the patron saint of their guild. The image of the patron of the guild was represented on the guild flag, on their seal, and on their other insignia as well. The number of patron saint images in Hungary increased in the 15th century. As a consequence of the growth of Protestantism the cult of patron saints were abandoned but in the 18th century they were replaced by the many fashionable baroque patron saints of the time. Principles of religious life and moral education were represented in the founding charts of guilds at all times. The religious life of the Hungarian Protestant guilds is less known. In principle the edict of tolerance of 1781 made it possible for Jewish craftsmen to be accepted in guilds. Actually, however, Jewish craftsmen had their own separate associations between 1820 and 1860, up to the 1872 final abolishment of the guild system.

In the middle of the 19th century the new social class of industrial workers was taking shape, however, the churches were late in trying to get ahold of their souls. Trade unions had an impact on cultural life and leisure time activities of workers and influenced their education by new ideas of 19th century such as Darwinism and atheism. The attitude of craftsmen and industrial workers — forming the majority of the lower middle classes — toward religious life and church showed much variety in the first half of the 20th century. Christian democracy was organised quite late in Hungary, and Catholic trade unions and worker's associations had influenced only on a small fraction of workers.

Congregations of sects, the so-called small churches, started to appear in Hungary after the 1870 and 1880s. They had an influence primarily on Protestant agrarian workers. Sects were also less efficient in involving industrial workers and miners.

MIÉRT NŐK A BOSZORKÁNYOK?

A címben feltett kérdés érvényes a 20. századi boszorkány vonatkozásában is, hiszen a néphit boszorkánysztereotípiája ma is döntően *nőkre* vonatkozik, felelet azonban csak visszamenőleg, a kora újkori boszorkányra nézve adható. A kora újkori Európában — mint ez köztudott — virágzott a falusi boszorkányság csapásmagyarázó és konfliktusfeloldó intézménye. Ennek működését a boszorkányüldözés dokumentumai tükrözik — több-kevesebb torzítással. Ugyanakkor a perbe fogott boszorkányokra vonatkozóan egzakt statisztikai adatok nyerhetők a per-jegyzőkönyvekből (a boszorkányüldözés-mentes k-dk-európai területeket kivéve Európa egészére): ezekből megállapíthatók a bíróságra került vádlottak személyi adatai, szerencsés esetben családi, társadalmi hátterük is, de nemük mindenképpen. A statisztikákból leszűrhető, hogy a boszorkányüldözés négy évszázada során a perbe fogott személyeknek átlagosan 80—85%-a nő. (Lásd az 1. táblázatot). Az üldözött boszorkány természetesen nem azonos a falusi és városi közösségekben boszorkánynak tartott személyekkel, mégis, ez az arány nagyjából tükrözi a nemek arányát azokra vonatkozóan is: ugyanis a bíróságra jutott vádlottakat nem felülről választotta ki az üldöző mechanizmus, hanem többnyire alulról jövő kezdeményezésre jutottak oda. Tehát a bíróságra többségükben azok a személyek kerültek, akiket saját közösségük tagjai feljelentettek mint boszorkányt, és ami még fontosabb: azok a személyek, akik ellen már általában saját hatáskörükben — a falusi boszorkányság öntörvényű rendszerén belül, annak hagyományos eszközeivel — eljártak. Ezt az eljárást a perjegyzőkönyvek alapján rekonstruálni lehet, ahogy már — az első angolszász elemzés után, amelyet Alan MACFARLANE végzett el a Tudor- és Stuart-kori Essexi falvak vonatkozásában — angol, francia, német, magyar kutatók megrajzolták.¹ Így Európa térképén kezdenek kirajzolódni a kora újkori boszorkányság — mint társadalmi intézmény — működésének általános és helyi vonásai a rontás (maleficium) gyanújának felébredésétől a boszorkány személyének kijelölésén át a boszorkányellenes akcióig — tehát ahogy a hagyományos falusi intézmény a hivatalos boszorkányüldözéstől, az elit kultúra jogi mechanizmusától és demonológiai

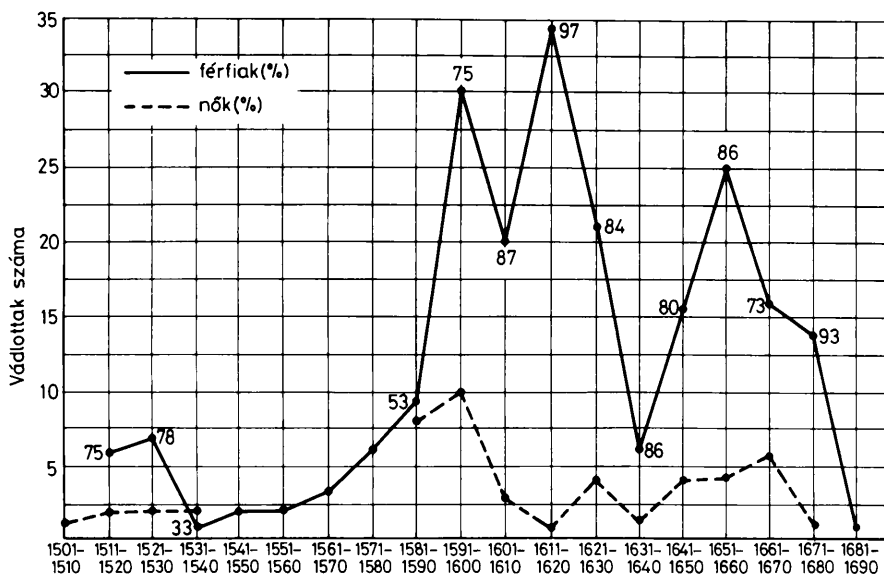
¹ L. pl. MACFARLANE 1970; THOMAS 1971; MONTER 1976; MUCHEMBLED 1978a; UNVERHAU 1980; WUNDER 1983; KLANICZAY 1990; LABOUIE 1991.

1. táblázat

Az európai és észak-amerikai boszorkányüldözés a 15—18. században
(KLANICZAY 1986. nyomán)

Régió, tartomány, ország	Időszak	Férfiak %	Vádoltak száma	Halálos ítéletek száma
Genfi köztársaság	1527—1681	24	319	69
Jura-környéki kantonok	1537—1683	28.7	1374	836
Velencei inkvizíció	1552—1722	22	549	
Kaszíliai inkvizíció	1540—1685	29	436	
É-Franciaország	1351—1790	18	226	161
Namuri grófság	1509—1646	8	270	144
Párizsi parlament	1564—1639	50	1119	578
Luxemburgi hercegség	1505—1685	16	547	358
Franche-Comté	1599—1667	24	203	62
Anglia, Home Circwit	1560—1700	7	513	112
Skócia	1560—1750	14	1891	599
Svédország	1471—1677	15	1151	
Norvégia	1561—1760	20	730	277
Finnország	1520—1699	49.3	710	115
Új-Anglia (Salem nélkül)	1638—1697	20	114	16
D-Ny-Németország	1652—1670	18	3229	
Braunschweig, Wolfenbüttel	1557—1670	9.3	225	88

tanaitól függetlenül működött. Ez az intézmény a legújabb korban már sehol Európában nem él olyan teljességében, mint a boszorkányüldözés századaiban. A boszorkány nemét indukáló tényezők nem vizsgálhatók a mai — csökevényes — boszorkányhiedelmek és narratívok alapján, magának a *boszorkányságnak* a kontextusa nélkül. Így a rá vonatkozó olyan alapvető kérdéseket, mint a boszorkányok neme, helyesebb a kora újkor évszázadaira vonatkozóan feltenni és a perdokumentumok vizsgálatának fényében megválaszolni, mintsem a funkciójukat veszített jelenkori boszorkányhiedelmekből és narratívokból visszakövetkeztetve. Természetesen nem függetleníthető a népi intézmény az üldözés hatósági rendszerétől, sem az üldözés céljára megfogalmazott egyházi demonológiai tanok ideológiai hatásaitól. Kérdéseink igazán csak a kettő kölcsönhatásának tükrében válaszolhatók meg. Különösen fontos ez a boszorkány nemének kérdésében, ugyanis a boszorkány női mivolta fontos részét alkotta annak a sztereotip képnek, amelyet az üldözés szolgálatába állított demonológia kialakított. A boszorkány *női* mivolta még hangsúlyosabb lett az európai üldözés tetőzésének idején, a 17—18. század fordulóján. Ennek feltehetően volt hatása a népi boszorkányideológiára, a falusi intézmény háttérben tetten érhető népi sztereotípiára is, ezen keresztül pedig a falusi intézmény működésére: konkrétan a nők előnyben részesítésére a boszorkányok kijelölésében. Legalábbis ilyen hatás feltételezésére csábítanak azok a statisztikák, amelyek az üldözési hullámok csúcán a női vádlottak arányának nyhe

1. ábra

Boszorkánysággal vádolt nők és férfiak aránya Észak-Flandriában 1501 és 1700 között (MUCHEMBLED 1978. 176 alapján)

Vádoltak száma:

növekedéséről tesznek tanúságot. Lásd például a flandriai perek adataiból megalkotott 1. ábrát, vagy KARLSEN vizsgálatát,² aki új-angliai perek vonatkozásában mutat ki szignifikáns női túlsúlyt pánik idején. Rokon jelenség a női fölény fokozódása az adott helyen huzamos ideje folyó üldözés következtében. HEIKKINEN és KERVONEN finnországi adatai szerint: „minél tovább tart egy adott helyen a boszorkányüldözés, annál inkább növekszik a női vádoltak száma. Minél régebben folyik az üldözés, annál magasabb a nők aránya...”³ Ezt a szerzők a női boszorkánysztereotípiá hatásával magyarázzák (a férfivarázslókra vonatkozó helyi hagyományokkal szemben).

A demonológia boszorkányképének egyik gyökere a középkor századait végigkísé-
rő nézet a nők alárendeltségéről, a bűnbeesés utáni hitbeli gyengeségéről, a bűn elleni
ellenállóképesség hiányáról, amely már Arisztotelésznél megjelenik, majd leghatáro-
zottabban Aquinói Szent Tamásnál fogalmazódik meg.⁴ Már az első boszorkányelle-

² KARLSEN 1989. 48—51.

³ HEIKKINEN — KERVONEN 1990. 322.

⁴ A nők alárendeltségére vonatkozó teológiai nézetekről és egyházi vélekedésekről: SCHORMANN 1981. 117—118; BIEDERMANN 1987. 216. SEGL 1988; FRANK 1988; BURGHARTZ 1988. 57—74. A legfontosabb demonológiai irodalom összefoglalása és szemelvényei: HANSEN 1901.

nes traktátusokban (pl. Nider „Formicarius”-a, 1435—1437) helyet kap az a nézet, hogy az asszonyok a bűnbeesés óta a bűnök edényei, mégpedig elsősorban a „női”, szexuális bűnöké. G. von KAISERSBERG 1508-as böjti prédikációja felveti a kérdést: „miért van a női nem jobban kitéve a boszorkányságnak, mint a férfiak” — és a felelet: a női nem gyengesége, befolyásolhatósága folytán; a Sátán kísértésének könnyebben engedő nők elsősorban a speciálisan női, szexuális bűnökre csábulnak el (házasságtörés, szerelmi mérgek stb.).⁵ A keresztény egyház nőgyűlölete — mint a teológiai vélekedésekből sokan megfejtették — elsősorban szexualitásellenesség.⁶ BIDERMANN hívta fel a figyelmet arra, hogy a boszorkányüldözők e nőellenes attitűdje érdekes módon egybevág a (boszorkány előtt üldözött) kathar eretnekek szexualitásellenességével, illetve ez amannak az ellenkező előjelű folytatása.⁷

A teológiai, illetőleg demonológiai nőellenességnek egy másik fontos — szintén ellentétes — előzményére KLANICZAY Gábor világított rá a késő középkori női szentek vonatkozásában: a befolyásos női szentek karizmatikus és misztikus hatalmának ambivalens megítélése oda is vezethetett, hogy a nőket boszorkányként tekinték; az ördögi kísértéshez való viszonyban például a szent és boszorkány ugyanannak a „mágikus univerzumnak” az ellentétes pólusait képviselheti.⁸

A boszorkányüldözők nőellenes demonológiájának végső megfogalmazása az ilyen szempontból is híressé vált *Malleus Maleficarum*⁹ kap helyet. Ennek gazdag példatárában a szexuális vétkek változatos sora van előttünk, amelyeket a boszorkány követ el az ördöggel. A *Malleus Maleficarum* boszorkánytetteinek túlnyomó része egyébként is a termékenységhöz, egészséghez, betegséghez, kisgyermekhez, halálhoz — tehát a társadalmi és magánélet női szférájához — kapcsolódó bűncselekmény, és ezek még kiegészülnek olyan nőspecifikus szexuális vétkekkel, mint a házasságtörés. Speciális női bűnnek tekintette a *Malleus* a test bűnein kívül a nyelv gonosztetteit is — és mindez a hitbeli gyengeséggel együtt úgymond azt eredményezi, hogy a nők nagyobb mértékben képesek rontásra, tehát a boszorkányságra.¹⁰

KARLSEN hívja fel a figyelmet a *Malleus Maleficarum*-nál kevésbé ismert, de éppen nőellenességével kirívó demonológiai traktátusra, a spanyol Martin de CASTANEGE 1529-ben megjelent művére: „Tractato de las Superstiones y Hechierias”. E szerző tovább differenciálja az ördöggel összeálló nők szexuális vétségeit: szerinte inkább öreg nőkből lesznek ilyen úton boszorkányok, mert őket már a valódi férfiak elhanyagolják.¹¹ A kör ily módon bezárul: akár *csak* a szexuális bűnökből is összeállítható a *magányos öreg nő* mint boszorkány sztereotípiája.

⁵ BURGHARTZ 1988. 57.

⁶ HANSEN 1900. 232, 485—487; DELUMEAU 1978. 450; BURGHARTZ 1988. 57.

⁷ BIEDERMANN 1987. 213—214.

⁸ KLANICZAY 1990/91. 242—251.

⁹ INSTITORIS — SPRENGER 1487.

¹⁰ A *Malleus Maleficarum* és szerzője, Institoris nőgyűlöletéről lásd: MONTER 1977. 129; SEGL 1988; DIENST 1987a. 176; BURGHARTZ 1988. 60.

¹¹ KARLSEN 1989. 155.

A hivatalos demonológia nőellenességének, illetve a boszorkánysztereotípiá határozottan női vonásainak mindemellett mitologikus gyökerei is voltak. Ez az európai boszorkányhiedelmek mitikus hátterével: antik és középkori női démonok hitével (*strix, striga, lamia, Lilit*) pogány istennők (*Diana, Holda*) kultuszával, egy szóval a — COHN kifejezésével — *nightwitch*, vagyis *éjszakai boszorkány* hagyományainak női jellegével kapcsolatos. Középkori egyházi források Regino von PRÜM 906-os említésétől kezdve Diana, Holda női kultuszára, asszonyi követőire utalnak. A boszorkány germán mitologikus „rokonsága” is nőnemű: a *Hexe* szó alapjául szolgáló *hagzissa/ hagazussa* — csakúgy, mint az *unholde, drude, mahr/mara* — női démontakar.¹²

A demonológiai traktátusokból világosan nyomon követhető mindezekén túl még az antik és középkori varázslónők negatív megítélése is. E varázslónők, akik szerelmi varázslással, jóslással, halottlátással és nem utolsósorban gyógyítással foglalkoztak, és bizonyos tekintetben az európai boszorkány „őseiként” tarthatók számon, a demonológiai írásokban egyértelműen mérgekeverőként, mégpedig női mérgekeverőként jelennek meg.¹³ Reginald SCOT szerint a boszorkánynők a mérgezés feltalálói és gyakorlói, ezenfelül „rossz természetű, bűnös hajlamú, szándékosan rosszindulatú emberek”.¹⁴ BURGHARTZ hívja fel a figyelmet¹⁵, hogy már a kora középkori penitenciákban is a varázslat volt az a terület, ahol egyáltalán a nőket, illetve a női bűnöket külön megemlítették.

E nézetekre rétegződve alakult ki a 15—16. században a boszorkányság új, üldözés szolgálatába állított fogalma, az új sztereotípiá az ördöggel szövetséget kötő, sabbathra, vagyis az ördögimádó gyülekezetbe járó boszorkányról.¹⁶ Ez a sztereotípiá is nőként határozza meg a boszorkányt, de nem kizárólagosan nőspecifikus. Az üldözés elsődleges okai közt *nincs* nőspecifikus boszorkánytulajdonság megfogalmazva (tehát a keresztény hit elhagyása, az ördögimádás, az ördögsvévetség férfiakról is fel van tételezve) — bár, mint említettük, a nőellenes demonológiai traktátusok szerint a nők „fő bűnei” közé tartoztak az ördöggel elkövetett szexuális vétések. Az üldözés ennek értelmében nem nőüldözésnek tekinthető, hanem bármely nembéli eretneknek felszámolására hivatott akciónak.

A boszorkány női mivolta a demonológia sztereotípiájában sokkal inkább az előbb említett teológiai nézeteknek és mitológiai vonásoknak, valamint a női varázslók tényleges praxisának és mitikus kontextusának hozadéka. Ez a boszorkánykép tulajdonképpen a boszorkány valós társadalmi szerepéről és népi hiedelemrendszeréből is

¹² Az *éjszakai boszorkány* hagyományairól: CARO BAROJA 1967. 83; COHN 1994/1975. 206—218; LECOULTEUX 1985; BIEDERMANN 1987. 212—214; GINZBURG 1990, 96—104.

¹³ HANSEN 1900; SCHORMANN 1981. 116—117; BIEDERMANN 1987. 219; ENNEN 1988. 7—10. — Ez természetesen következménye ambivalens tevékenységüknek, l. erről alább is.

¹⁴ KITTREDGE 1972/1928. 136—138 (az idézet 137).

¹⁵ BURGHARTZ 1988. 58.

¹⁶ A sabbath-ról és „az ördögsvévetségről” mint az új demonológia alaptételéről: TREVOR-ROPER 1969. 118; THOMAS 1971. 438; COHN 1994/1975. 100—102; KIECKHEFER 1976. 22—31, 71—80.

tükrözött sokat, azt egészítette ki új elemekkel, mint LABOUIE kifejezi,¹⁷ a mágia „teológiai stilizálásával”. Ahogy MACFARLANE hangsúlyozza, a tényleges boszorkányszerep is nagyobb részben női szerep — ez szinte vonzotta a teológusokat, hogy ráépítsék a Sátán befolyásának könnyen engedő, a hitben a férfiaknál gyengébb női vádját.¹⁸

Nem ítéhető meg egyértelműen, hogy milyen hatása volt a konkrét boszorkányvadásokra a demonológia boszorkánysztereotípiájának. A sztereotípia és a valóság közt már önmagukban a demonológiai művekben is vannak ellentmondások: NIDER a boszorkányok női szexuális bűneit sorakoztatván férfiboszorkányokat is említ konkrét példákat között. Másrészt, például a fent említett finn vizsgálat azt látszik bizonyítani, hogy ott a női demonológiai sztereotípia hatására emelkedett a nők ellen emelt boszorkányvadás gyakorisága, Ausztriában — a *Malleus Maleficarum* tiroli szülőhelyével szomszédos Stájerországban — alkalmanként igen magas lehetett a férfi boszorkányok száma. Minden körülmény között érvényesülő kizárólagos hatást ezen a téren sem tételezhetünk fel. BURGHARTZ svájci vizsgálatai érdekesek ilyen szempontból: mind Luzernben, mind Lausanne-ban csak nőket vádolnak ördögsvévetséggel, illetve az ördöggel fenntartott szexuális kapcsolatokkal, ami a demonológia nyilvánvaló hatása. Ezenközben Lausanne-ban 62% a férfi vádlottak aránya!¹⁹

Nézzük hát a tényleges boszorkányszerepet, a sztereotípiák után a valóságot, már amennyire a perek jegyzőkönyveiből ez megfeythető. Az európai statisztikák szerint a 16—17. században, a nagy üldözési hullámok idején a férfi perbe fogottak legalacsonyabb százaléka 5—8 (pl. a Jura-vidék egy részén, az angliai Essexben, a németalföldi Namur grófságban). Eléri vagy megközelíti a férfiak aránya az 50%-ot Franciaország több területén, Weszfáliában, Stájerország némely részén vagy Finnországban. Svájcban — mint említettük — néhol túl is szárnyalta a férfiak aránya a nőket (lásd az 1. táblázatot).²⁰ A nők arányszáma e századokban általában emelkedő tendenciát mutatott a 14—15. századhoz képest, amikor még több helyen felülmulta a férfi vádlottak száma a nőket.

Az átlag 20%, az arányok ingadozása, változásai nem adnak ki nagy, egységes foltokat, a különbségek kis léptékűek. A kis foltok nem esnek egybe a boszorkányüldözés egyéb statisztikus sajátosságainak elterjedési képével, így például a centrum és perifériák jellegzetes eltéréseivel sem (a perifériákon későbbi üldözési hullámok, kevesebb per, kevesebb halálos ítélet²¹). Ezek szerint önálló, az egyéb jelenségektől eltérő okrendszere kell hogy legyen a férfi—női különbségeknek. Véletlenszerűnek, illetve egyedinek látszanak olyan egybeesések, mint pl. a Saar-vidéki, ahol a protestáns lakosságnál 9%-kal magasabb a nők aránya, mint a szomszédos katolikus terüle-

¹⁷ LABOUIE 1987. 77.

¹⁸ MACFARLANE 1970. 678.

¹⁹ BURGHARTZ 1988. 59—68.

²⁰ Néhány további statisztika: LARNER 1981. 91; SCHORMANN 1981. 118; VALENTINITSCH 1987a. 306.

²¹ BEHRINGER 1989. 622—628

teken.²² Egyébként az arány nem látszik a felekezeti hovatarozással összefüggésben lenni. (Magyarországon KLANICZAY számításai szerint 9% körüli a férfiak aránya, de van, ahol ez — pl. Debrecenben, KRISTÓF Ildikó kutatásai szerint —6%-ra csökken.²³) E statisztikai különbségek — amelyekkel semmilyen más eltérés nincs korrelációban — arra vallanak, hogy — mint LABOUVIE is megfogalmazza²⁴ — a boszorkányok nemhez tartozása másodlagos tényező. Azt azonban, hogy mint *másodlagos tényezőnek* mégis van a boszorkány nemének szerepe a vádak keletkezésében, megint csak a statisztika sugallja: mégpedig az arányok földrajzi különbségei. Szűkebb helyi körzetekben sokszor kimutatható a nemek arányának viszonylagos állandósága: tehát léteznek helyileg és időszakosan érvényes, a boszorkány nemével kapcsolatos tényezők a boszorkányvádak indukálói között. A *primer faktorok* azonban mindkét nemre vonatkoznak. Nem kaphat helyet a nőellenesség, a nők elleni harc tétele a globális magyarázatok között, mert ugyan miért állítana egy nőüldöző mozgalom 5 usque 50% férfit a bíróság elé (az adott hely asszonyaival azonos elsődleges okokból)?

A nők kiugróan magas arányai nyilván könnyen csábítottak túlzó nézetekre. Anélkül, hogy itt most a feminista irányultságú boszorkányság-, illetve boszorkányüldözéskutatásokba bele akarnék menni, csak röviden megjegyzem, hogy e kutatások vezéreszméje két előfeltevés. Az egyik az, hogy a boszorkányüldözők és üldözöttek egyaránt nőüldözésnek, nemek közti harcnak tekintették a boszorkánypereket. A másik szerint az üldözés alapvető oka a patriarchális társadalmak nőellenessége lenne.²⁵ A „nemek harca” feltevést támogatta az a tény is, amire LARNER hívja fel a figyelmet: a boszorkányok üldözése volt az első alkalom, hogy női vádlottak nagyobb számban egyáltalán megjelentek a nyilvánosság előtt: az ideig a büntetőjogban a nők számára, rajta kívül csak a gyermekgyilkosság volt olyan női vétek, amiért halálbüntetés járt.²⁷

Ami mármost a nem feminista történészeket illeti, akik a társadalmi feszültségek boszorkányüldözést indukáló hatását vizsgálták, az ő magyarázatuk a nők társadalmi státuszával, mégpedig peremhelyzetével kapcsolatos. A perbe fogottak statisztikáit vizsgálva majd mindenütt találkozunk egy vádtípussal, amely a gyengék, szegények, társadalom peremén élők ellen irányul. Mint MACFARLANE állítja, a női többség kézenfekvően magyarázható gazdasági és társadalmi tényezőkkel: a nők voltak a közösségek legalávetettebb tagjai és ezért ők voltak leginkább kitéve a vádaskodásoknak.²⁸ Ez azonban csak egy vádtípus, illetve boszorkánytípus, amely egész Közép-Európában — Magyarországon is — kisebbségben van, a perek „nőellenességét”, a

²² LABOUVIE 1987. 71.

²³ KRISTÓF 1998. 441

²⁴ LABOUVIE 1987. 172

²⁵ A feminista boszorkánykutatásokról (Honegger, Bovenschen, Graichen — Wisslinck, Ehrenreich — English stb.) összefoglalóan l.: SCHORMANN 1981. 116—122; UNVERHAU 1990. 241; DIENST—HÖRANDNER 1987.

²⁶ LARNER 1981. 51.

²⁷ MONTER 1977. 133.

²⁸ MACFARLANE 1970. 678.

boszorkányvadás nőcentrikusságát egészében nem magyarázza. Semmiképpen nem általánosítható az sem, amit MONTER állít, bizonyára egyoldalú forrásismeret okán: „... a boszorkányvadás leginkább a patriarchális társadalmak félelmének kivetítéseként értelmezhetők az atipikus nők iránt, akik a férfiek és apák közvetlen férfi-ellenőrzése alól kiszakadtak”.²⁹ Bár a „társadalom peremén élő boszorkány” tétele több kutatónál visszhangzik,³⁰ a magányos és a társadalmi kontroll alól kiszabadult boszorkány nem tipikus, soha nem elsődleges boszorkányvadás-indukáló jelenség. A vizsgálatok többségéből az derül ki, hogy a boszorkány, vagy legalábbis a boszorkányok többsége nincs marginális helyzetben, hanem benne él a falusi közösségek szoros kapcsolat-hálózatrendszerében. A boszorkányság falusi intézményének társadalmi kontextusát vizsgáló kutatók többsége az előbbiekkal ellentétben azt hangsúlyozza, hogy a boszorkány ugyan gyakran egyedülálló, olykor egyedül élő is, de nincs marginalizálódott helyzetben, hanem szorosan benne él a közösségben: a boszorkányvadás döntő többsége — egész Európában — szoros társadalmi kapcsolatokon alapul (családi, szomszédsági, lakótársi, munkatársi viszonylatokban, munkaadó és beosztottja, szolgáltató és páciense stb. között jön létre). Az egzakt statisztikák szerint még a nem marginalizálódott egyedülálló sem tipikus, csak gyakori, mindenütt több a házas boszorkány, mint az özvegy avagy hajadon.³¹ Pedig éppen a hajadon és özvegy boszorkányok nagy számára alapozta MIDELFORT a nagy délnyugat-német boszorkányüldözési hullám globális magyarázatát: amennyiben legalapvetőbb tényezőnek az üldözési hullámot megelőzően teret nyert új házassági rendszert, ennek következtében az özvegy nők nagyobb számarányát tekintette. Feltételezését azonban — úgy gondolom, nem véletlenül — nem tudja MIDELFORT konkrét boszorkányvadásokkal alátámasztani.³²

Angol antropológusok (MACFARLANE, THOMAS) elemzéseiből lett először világos, hogy a boszorkányvadás keletkezése elsősorban a helyi társadalmak belső feszültségeivel van kapcsolatban,³³ e kutatások alapján írta le COHN a kora újkori boszorkány „kutatási sztereotípiáját”: „witches were above all people who harmed their neighbours by occult means; and they were almost always women”.³⁴ Ilyen következtetésre jutott MACFARLANE is essexi vizsgálatában: ő a szomszédsági normák megsértését tartja a fő boszorkányvadás-indukáló tényezőnek. Mint THOMAS írja, elsősorban a MACFARLANE-i tapasztalatok alapján: „a szerencsétlenségek magyarázatoként akkor merült fel a kortársakban a boszorkányság, ha az áldozat előzetesen ellenséges viszonyba

²⁹ MONTER 1976. 122. 124.

³⁰ MACFARLANE 1970. 678; MIDELFORT 1972; HEINEMANN 1986. 99; UNVERHAU 1987. 243; MONTER 1976. 122; 1977. 133—134; BLUMENFELD-KOSINSKI 1990. 107, 123.

³¹ LARNER 1981. 90—101; NAESS 1983. 171; UNVERHAU 1987. 259; LABOUIE 1987. 173—176; KRISTÓF 1992. 88—89; BURGHARTZ (1988, 65) részletes, két svájci kanton boszorkányvadásait összehasonlító vizsgálatából például kiderül, hogy a vádlottaknak csak 1/6-a, illetve kevesebb mint 1/3-a az öreg és özvegy nő.

³² MIDELFORT 1972. A házassági modell megváltozásának szerepét hangsúlyozza MONTER (1977, 133) is.

³³ MACFARLANE 1970; THOMAS 1971.

³⁴ COHN 1994/1975. 251.

keveredett [közössége tagjaival]”.³⁵ A „nőiség” szempontja azonban alá van rendelve a szomszédsági konfliktusoknak. Eszerint tehát: azért nő a boszorkányok többsége, mert a vádak olyan szomszédsági konfliktusokon alapulnak, amelyek a magán és a közösségi élet női szféráiban jöhetnek létre.

A boszorkányvadás kapcsolathálózatába vádlóként és vádlottként egyaránt bekeverülhetett a szomszédsági vagy egyéb szoros kapcsolatban álló háztartások bármely korú, nemű tagja. Azonban a rontás-esetek és vádaskodások többsége a mindennapi élet női szféráira vonatkozik: szülés, házasság, gyermeknevelés, szerelem, betegség. MACFARLANE essexi vizsgálata mellett megemlíthetjük LABOUVIE erre vonatkozó Saar-vidéki eredményeit, több osztrák vizsgálatot, valamint a magam Sopron megyei elemzését.³⁶ Robert MUCHEMBLED egy flandriai falu peraktáit elemezve jutott arra a következtetésre, hogy a nők vád alá kerülésének nagyobb százaléka annak köszönhető, hogy a mindennapi élet női szférái, a szülés, szülőség, szerelem és házasság, betegség, az átmeneti rítusok mágijája potenciális melegágya a boszorkányság-konfliktusoknak.³⁷

A mindennapi élet női szférájában betöltött szerepek igazolásai és indítékai lehetnek a „nő babonás, pogány világgép őrzője” teológiai doktrínának, mint erre Heide DIENST utal.³⁸ A női szerepekkel kapcsolatosak KARLSEN következtetései is, aki új-angliai vizsgálatában a társadalmi normák áthágásának, a női viselkedési szabályok megsértésének szerepét hangsúlyozza a boszorkányvadás keletkezésében. A boszorkány mintegy megtestesítője a negatív viselkedési modellnek: ő volt a „gonosz nő”, akihez *képest* meg lehetett rajzolni ott, a 17. századi Új-Angliában a „puritán nőiség” modelljét.³⁹ (BURGHARTZ svájci vizsgálata is hangsúlyozza a női viselkedési normák áthágásának szerepét.⁴⁰) Mások arra figyelmeztetnek, hogy e tényező szerepe is csak korlátozott érvényű. A női viselkedési normák áthágása, a női szerep negatívba fordulása, a „negatív modell” megtestesítése elsősorban is a szexuális viselkedéssel kapcsolatos; a „női bűnök” nagy része — mint erre már fentebb is utaltunk — szexspecifikus: gyermekgyilkosság, szerelmi mérgek, házasságtörés, férfiak elcsábítása.⁴¹ BLUMENFELD-KOSINSKI arra is felhívja a figyelmet,⁴² hogy a maleficium bizonyos típusai: mérgezés, szerelmi varázslás, abortívumok előállítása stb. az antikvitás óta a nőkhöz kötődnek. E szexspecifikus bűnök konkrét szerepe a boszorkányvadás keletkezésében változó, sehol sem domináns. E tényező mindenképpen jelen van a nők ellen irányuló boszorkányvadás arányának növekedése mögött, de messze nem a demonológusok megrajzolta negatív nőideál sugallta mértékben. Úgy látszik, fonto-

³⁵ THOMAS 1971. 669.

³⁶ MONTER 1976. 121—124; DIENST 1987b. 282; LABOUVIE 1987. 155—202; PÓCS 1995.

³⁷ MUCHEMBLED 1981. 187—211. Hasonló következtetésekre jut KIECKHEFER (1976. 95), WUNDER (1983. 188—189), valamint BLUMENFELD-KOSINSKI (1990. 110—112, 142—143) is.

³⁸ DIENST 1987a. 175.

³⁹ KARLSEN 1989. 117, 160—182.

⁴⁰ BURGHARTZ 1988. 66—69.

⁴¹ Lásd erre vonatkozóan KARLSEN (1989. 136—141) és BURGHARTZ (1988. 70) adatait.

⁴² BLUMENFELD-KOSINSKI 1990. 111—112.

sabb szerepet kapott a mindennapi élet női szféráján belül a közösségi szolidaritás, konkrétan a szomszédsági együttélés normáinak a megsértése, olyannyira, hogy a szomszédsági konfliktusok és ezen belül a női szféra szerepe egyfajta — egész Európára többé-kevésbé érvényes — magyarázatot ad a „miért a nők” kérdésre, amely, mint MACFARLANE megállapítja, a kora újkori önellátó parasztgazdaságok gazdasági-társadalmi egymásra utaltságával kapcsolatos. E vonatkozásban azért nők a boszorkányok, mert a mindennapi élet női szféráiban még jobban egymásra voltak utalva a közösségek tagjai, a közösségi szolidaritás etikai normáit tehát könnyebb volt a nőknek megsérteni. Az a tipikus kora újkori közép-európai rontás-indukáló szomszédsági konfliktus, hogy „a szomszéd kérte a lisztesbödönömet kölcsön, nem adtam oda, mert magamnak is szükségem van rá, erre ő szidalmazott, majd éjszaka megrontotta kisgyermekemet”, nem feltétlenül és nem kizárólagosan, de nagy valószínűséggel nők között robban ki.

MACFARLANE essexi vizsgálata után Közép- és Ny-Európa több pontján kimutatták ezeknek a fajta boszorkányvadásznak a szerepét.⁴³ Természetesen nem lehetett ezeknek ugyanilyen nagy szerepe városokban vagy izolált településeken élő falusiaknál, mint pl. BURGHARTZ Luzern kantonnal kapcsolatos vizsgálatában utal is erre. De bármilyen településen, a mégoly szoros szomszédsági egymásrautaltságban élő parasztok között is, ez még mindig csak a boszorkányvadás *egyik típusa*; az európai boszorkányság egyik aspektusa, amely a falusi boszorkányság közösségi konfliktusokat feloldó szerepére utal. A boszorkányság másik fontos vonatkozása a kora újkori parasztság világnézetében betöltött ideológiai szerep volt — amennyiben az egyént ért váratlan csapások magyarázatával szolgált. A rendszer általában úgy működik, hogy boszorkánysággal vádolom azt a személyt, akivel konfliktusom volt, majd a baj helyrehozatala elsimítja, kanalizálja a konfliktus keltette vagy jelezte feszültségeket is. Másrészt: azt gyanúsítom rontással — azt választom ki a boszorkány szerepére az engem ért váratlan csapások magyarázatául —, aki valamilyen ok miatt rontással gyanúsítható. Ez az ok: a boszorkányideológia, a feltételezett károkozóknak tulajdonított boszorkányismérvek, az „occult means”, amelynek révén ő rontani tud. Ezek a boszorkányreputációjú személyek, akik általában a mágia közösségi szakemberei, varázslók, jósok, gyógyítók. A varázslók „boszorkánnyá válásáról”, a boszorkányság rendszerébe integrálásáról, a mágikus specialisták kriminalizálásáról sok tanulmány szól.⁴⁴

A folyamat törvényszerű: aki a mágia eszközeinek birtokában van, az — bármennyire pozitív, közhasznú mágiát gyakoroljon is — a boszorkányság intézményének intenzív működése idején, a vádak sorozatos keletkezésének légkörében igen könnyen gyanúsítható állítólagos rosszindulatú mágiával: ennek a gyanúja pedig maga a boszorkányvadás. Ehhez nem kis mértékben hozzájárult a gyógyítók, bábák, varázslók

⁴³ Hasonló vádak képezik a magyar perek rontáseseteinek hozzávetőlegesen 30%-át.

⁴⁴ MACFARLANE 1970. 677; KIECKHEFER 1976. 46; HORSLEY 1979; UNVERHAU 1980. 80; LARNER 1981. 114; LABOUVIE 1987. 49—76; ENNEN 1988; DIENST 1987a. 194; KLANICZAY 1990; LAGERLÖF-GÉNÉTAI 1990; KRISTÓF 1990; PÓCS 1995.

tevékenységének kockázatos kimenetele és a mágia ambivalens természete is. Mi sem volt kézenfekvőbb, mint például csecsemőhalál, halvaszületés esetén a bábát csecsemőgyilkossággal, illetőleg halált hozó rontással vádolni! A gyógyítás vagy a szülés kétséges kimenetele mellett azt is figyelembe kell venni, hogy a bábák kezében volt a fogamzásátlás és magzatelhajtás is. Ez nemcsak a családot veszélyeztető tudás és gyakorlat, hanem a szexuális kontextusú „női szférának” is része, amely, mint említettük, a teológiai boszorkánysztereotípiá egyik alappillére volt.

Mіндеzen túlmenően a bábaság még az istentelenség, eretnekség vádját is indukálhatta. BLUMENFELD-KOSINSKI, a császármetszés ikonográfiáját tanulmányozván a bábák szerepével kapcsolatban megállapította, hogy gyakran képezett boszorkányvadászt az a tény, hogy keresztleletlenül halt meg a bába keze alatt a gyerek (nem végezte el a „bábakeresztelőt” az újszülött halála előtt). A boszorkányvadász keletkezésében tehát fokozott szerepe lehetett a bábaság — mint kizárólag női foglalkozás — különböző vonatkozásainak. Fokozta a bábák labilis helyzetét, hogy ha nem is volt a boszorkányüldözés a férfiorvosok harca a bábák és gyógyítóasszonyok ellen — mint egyes feminista irányultságú kutatók állították⁴⁵ —, a hivatásos férfi orvosok előretörésének folyamata valóban diszkreditálhatta, marginalizálhatta bizonyos mértékig a gyógyítókat, bábákat.⁴⁶ Ezt a folyamatot legmeggyőzőbben a császármetszés történetében tudta BLUMENFELD-KOSINSKI kimutatni: a szülészetben belül ugyanis a császármetszés volt az, ami a bábák kezéből legkorábban és leghatározottabban került a hivatásos férfi orvosok kezére.⁴⁷

A gyógyítók és bábák elleni vádak majd minden konkrét felmérés szerint a leggyakoribb boszorkányvadászok közé tartoztak, különösen a falusi közösségekben.⁴⁸ A női többségnek ez egyik forrása lehet: a bábaság kizárólagosan, a gyógyítás pedig túlnyomóan női boszorkányokat juttatott bíróságra. Abszolutizálni azonban ezt a tényezőt sem szabad. Voltak olyan falusi közösségek, ahol nagy tömegű női vádlott ellen merült fel a „női szféra” sokféle vádjá, bába és gyógyító azonban alig-alig volt a vádlottak közt.⁴⁹

A boszorkánnyá lett varázslókra irányuló vizsgálatok egyértelmű női fölényt mutattak ki. Nem biztos, hogy ez azt jelenti, hogy több női varázsló volt, mint férfi, de az biztos, hogy a női varázslók, gyógyítók sokkal nagyobb számban integrálódtak a boszorkányság rendszerébe — vagyis kerültek boszorkányvadász alá — majdnem mindenütt, ahol erre vonatkozó statisztikákat készítettek. Ilyen eredményre jut pl. KRAMER 16—18. századi holsteini anyagán végzett vizsgálatával.⁵⁰ Itt a „Töwersche”, vagyis női varázsló törvényszerűen bekerül a boszorkányság rendszerébe, a Töwener, a férfivarázsló alig — megmarad varázslónak a boszorkányüldözés időszakában: nem

⁴⁵ E. g. HEINSOHN—STEIGER 1985; MICHELET 1862. 31—38.

⁴⁶ DIENST—HÖRANDNER 1987. 391—393; KARLSEN 1989. 142; UNVERHAU 1990. 241—256.

⁴⁷ BLUMENFELD-KOSINSKI 1990. 117.

⁴⁸ SCHORMANN 1981. 108; VALENTINITSCH 1987b. 309—310.

⁴⁹ BURGHARTZ 1988. 67.

⁵⁰ KRAMER 1983. 222—223, 238—239.

éri boszorkányvád. Hasonló svéd, osztrák⁵¹ és magyar tapasztalatok is vannak (utóbbi például KRISTÓF Ildikó debreceni vagy a magam soproni vizsgálatában⁵²). Heide DIENST e vonatkozásban azt a kérdést teszi fel, hogy a nők kapcsolata az ártó mágiával, amely a *Malleus Maleficarum*-ban olyan szemléletes bemutatást nyer, ilyen szoros volt-e a valóságban is, vagyis: volt-e női dominancia a fekete mágiában? A felelete: nem, az időjárással kapcsolatos varázslótevékenység például inkább férfiakhoz kötődik.⁵³ Az is érdekes azonban — ha már az idővarázslást említjük —, hogy míg a pozitív idővarázslást férfiaknak tulajdonítják az Alpok vidékén, a „jégesőcsinálás” boszorkányvádjá inkább nők ellen irányul! Ez mindenesetre a teológiai boszorkánysztereotípa hatására vall a tényleges mágikus gyakorlat ellenében. Mindennek megint csak nem a boszorkányüldözés nők elleni irányultsága az oka, hanem az, hogy a női varázslók, gyógyítók, bábák és a mágia női specialistái szűkebb közösségük olyan társadalmi kontextusában tevékenykedtek, amely a boszorkányvadász keletkezésének melegágya volt.⁵⁴

A férfiak — például mint idővarázslók — az egész közösség varázslóiként nehezebben váltak közösségen belüli konfliktusok kiindulópontjaivá;⁵⁵ a női mágia személyesebb kapcsolathálózatban működött. Erre is érvényesek THOMAS megfigyelései, miszerint az olyan szerencsétlenségekre, amelyek nem magyarázhatók személyes viszonylatokkal (például járvány, tüzeset), nem vonatkoztatják a boszorkányságot.⁵⁶ Másrészt, ahol időről időre mégis meghaladta az átlagot a férfi boszorkányok száma — például Stájerország bizonyos részein —, ott alkalmanként kimutatható a férfi varázslók helyileg megnövekedett szerepe, illetve ilyenkor találkozhatunk azzal a jelenséggel, hogy a férfi varázslók tevékenységi köréhez kapcsolható csapásokat (így Stájerországban az idővarázslást, illetve a jégverést) — időlegesen, helyi jelleggel a boszorkányok tevékenységével magyarázzák.⁵⁷ A férfidominancia egyik területén, Finnországban is kimutatták, hogy a 17. század folyamán egyre több férfi varázsló került boszorkányvád alá és 1690-re túl is haladták a nőket — tehát itt is a varázslók perbe fogása okozta a domináns nem kiugrását, de ellenkező előjellel.⁵⁸ Ez az azonos, de ellenkező előjelű szerep arra vall, hogy a varázslók neme, illetve nemhez kötött szerepei mint másodlagos tényezők igen fontosak a nemek arányszámának alakulásában. Általános, de nem kizárólagos sajtáságként állapíthatjuk meg, hogy a női varázslók szerepkörei domináns funkciókat töltöttek be a férfiszerepek rovására és nagymértékben hozzájárultak a női boszorkányok kimagasló arányszámához.

⁵¹ LAGERLÖF-GÉNÉTAY 1990; VALENTINITSCH 1987b. 308.

⁵² KRISTÓF 1990, 1998; PÓCS 1995.

⁵³ DIENST 1987a. 191—192.

⁵⁴ DIENST 1987a. 174, 183—194; BIEDERMANN 1987. 110.

⁵⁵ Hasonló következtetésre jut COHN (1994/1975. 239—14), KIECKHEFER (1976. 62) és WUNDER (1983. 201).

⁵⁶ THOMAS 1971. 665. Minden részletes vizsgálat a *személyes* konfliktusok fontosságát hangsúlyozza. (Vö. COHN 1994/1975. 246—247; KIECKHEFER 1976. 62; LAGERLÖF-GÉNÉTAY 1990. 60; LABOUVIE 1991. 189—191).

⁵⁷ SCHÖNLEITNER 1986/87; VALENTINITSCH 1987b. 314

⁵⁸ HEIKKINEN—KERVINEN 1990. 278.

A boszorkányság falusi rendszerébe betagozódott varázslók, gyógyítók és a mágia mindenféle rendű-rangú specialistái sajátos hiedelemrendszerüket, illetve mitológiájukat is magukkal hozták. Csak egy példa erre a közép-délkelet-európai tündérvárázslók, illetve tündérekkel kapcsolatot tartó gyógyítók szerepe, akik boszorkányként a tündérmítológia túlvilágait alig-alig megváltoztatva „őrizték meg”, például a magyar perjegyzőkönyvek tanúsága szerint.⁵⁹ Hasonló a helyzet a délkelet-európai boszorkányok „alvilágával” és az ott lakó kígyós istennővel,⁶⁰ vagy az európai boszorkányság GINZBURG vizsgálta samanisztikus őseivel, pontosabban a boszorkányelőd varázslók női ágával, a halottakat, kincset „látó” svájci, délnémet asszonyokkal, akik a halottak csapatát vezető „istennők”: Holda, Perchta stb. „beavatottjai”.⁶¹ A varázslók mint „boszorkányhősök” mitológiája — ahogy fentebb már említettük — döntő mértékben női mitológia volt. Ezek a női mitológiák — fekete, alvilági, halotti, éjszakai konnotációjuk révén — természetes úton jutottak a boszorkányság hiedelemrendszerébe, könnyen a helyi boszorkánysztereotípiák részévé váltak és kialakították az „éjszakai boszorkány” különböző európai változatait.⁶² A boszorkánysztereotípiák gazdagodása a női varázslómitológiákkal csak erősíthette azt a tendenciát, hogy aktuális szerencsétlenségek magyarázatául a női gyógyítók, varázslók mágikus mesterkedésére gyanakodjanak, a „női varázslómitológiával” rendelkező „állandó boszorkányt” vádolják. Tehát: azért is választottak nőt a boszorkány szerepére, mert az ismert sztereotípa is nőre vonatkozott. A boszorkányüldözők hivatalos sztereotípiája sem nélkülözte a női mitológiáknak ezeket az elemeit — említettük fentebb a középkori egyházi források utalásait *strigára*, *Holdára*, *Dianára* mint boszorkányra, vagy boszorkányok úrnőjére.⁶³ Adott esetben — ahol és amikor az üldözők sztereotípiái hatni tudtak a helyi hiedelemrendszerekre — rokon elemeket találván, egymást is erősíthették. Ilyen folyamatokat rajzolt meg Norman COHN, amikor az elit és népi sztereotípiákat vizsgálta. Szerinte a repülő, női, emberevő éjszakai démonok (*strigák*) hagyományai fokozatosan összeolvadtak a rosszindulatú varázslók (*malefica*, aki füvekkel, varázsigékkel árt az embereknek és állatoknak) eredetileg különálló hagyományaival.⁶⁴

Egy elemzésben, amelyet a 16—18. századi Sopron vármegyei boszorkánypereken végeztem, megvizsgáltam a fenti tényezők szerepét külön-külön és együttesen. Sikertelenül a vádak, illetve boszorkányok három alaptípusát megállapítanom (ezek lényegében megfelelnek a LARNER és SCHORMANN megállapította típusoknak): a szomszédsági konfliktusok indukálta „társadalmi boszorkány”, a „mágikus” konfliktussal kapcsolatos „varázsló-boszorkány” és a (második típussal is kapcsolatban álló) boszorkánymitológiával rendelkező — állandó boszorkány.⁶⁵ Mindhárom esetben léteztek fokozottabban nem-specifikus másodlagos tényezők: a közösség női szerepei, a min-

⁵⁹ PÓCS 1986. 1995.

⁶⁰ PÓCS 1993.

⁶¹ GINZBURG 1990. 96—104.

⁶² COHN 1994/1975. 206—218; CARO BAROJA 1967. 83; BIEDERMANN 1987. 212.

⁶³ E források legfontosabb összefoglalása: LEA 1939. I. 170—198.

⁶⁴ COHN 1994/1975. 17.

⁶⁵ LARNER 1981. 114; PÓCS 1995.

dennapi élet döntően női szférája és a nőközéppontú boszorkánymitológia. E tényezők nyomatékossítják a boszorkánysztereotípiát női oldalát és növelik a számát a női „állandó” boszorkányoknak. Ezek egymást erősítő együttes hatása eredményezte a női boszorkányok túlsúlyát. Ezek az asszonyok nem vívtak szexháborút a férfiak ellen, és mégis, a mindennapi életben rájuk rótt női szerepeik betöltésével, sajátosan női eszközeik és tudásuk révén — és a fent nevezett női istenségek részrehajló támogatásával — sikerült túlszárnyalniuk a férfiakat: a máglyák szomorú statisztikájában.

IRODALOM

- BEHRINGER, Wolfgang
1989 *Beiträge und Perspektiven der Hexenforschung. Neue historische Literatur.* — Historische Zeitschrift 249. 619—640
- BIDERMANN, Hans
1987 *Schaden- und Abwehrzauber.* In: Helfried VALENTINITSCH (ed.): *Hexen und Zauberer. Die große Verfolgung — ein europäisches Phänomen in der Steiermark*, 165—173
- BLUMENFELD-KOSINSKI, Renate
1990 *Not of Woman Born. Representations of Caesarean Birth in Medieval and Renaissance Culture.* Ithaca—London
- BURGHARTZ, Susanna
1988 *The Equation of Women and Witches: A Case Study of Witchcraft Trials in Lucerne and Lausanne in the Fifteenth and Sixteenth Centuries.* In: RICHARD, J. Evans (ed.), *The German Underworld: Deviants and Outcasts in German History.* London—New York, 57—74
- CARO BAROJA, Julio
1967 *Die Hexen und ihre Welt.* Stuttgart. [Las brujas y su mundo. Madrid 1961]
- COHN, Norman
1994 *Európa démonai. A boszorkányüldözés története.* Budapest [Europe's Inner Demons. An Enquiry Inspired by the Great Witch-hunt. London. 1975.]
- DELUMEAU, Jean
1978 *La peur en occident (14e—18e siècles): une cité assiégée.* Paris
- DIENST, Heide
1987a *Zur Rolle von Frauen in magischen Vorstellungen und Praktiken — nach ausgewählten mittelalterlichen Quellen.* In: Werner AFFELDT (ed.): *Frauen in Spätantike und Frühmittelalter. Lebensbedingungen — Lebensnormen — Lebensformen.* Beiträge zu einer internationalen Tagung am Fachbereich Geschichtswissenschaften der Freien Universität Berlin 18. bis 21. Februar 1987. Sigmaringen. 173—193
- 1987b *Hexenprozesse auf dem Gebiet der heutigen Bundesländer Vorarlberg. Tirol (mit Südtirol), Salzburg, Nieder- und Oberösterreich sowie des Burgenlandes.* In: Helfried VALENTINITSCH (ed.): *Hexen und Zauberer. Die große Verfolgung — ein europäisches Phänomen in der Steiermark*, 265—291
- DIENST, Heide—HÖRANDNER, Edith
1987 *Die Hexen kommen wieder. Zum feministischen Hexenbegriff, unter besonderer Berücksichtigung Österreichs.* In: Helfried VALENTINITSCH (ed.): *Hexen und Zauberer. Die große Verfolgung — ein europäisches Phänomen in der Steiermark*, 391—395
- ENNEN, Edith
1988 *Zauberinnen und Fromme Frauen —*

- Ketzerinnen und Hexen*. In: Peter SEGL (ed.): *Der Hexenhammer. Entstehung und Umfeld des Malleus Maleficarum von 1487*. Köln—Wien, 7—21
- FRANK, Isnard W.
1988 *Femina est mas occasionatus. Deutung und Folgerungen bei Thomas von Aquin*. In: Peter SEGL (ed.): *Der Hexenhammer. Entstehung und Umfeld des Malleus Maleficarum von 1487*. Köln—Wien, 71—102
- GINZBURG, Carlo
1990 *Hexensabbat. Entzifferung einer nächtlichen Geschichte*. Berlin. [Storia notturna. Una dezfrazione del Sabba. Torino 1989]
- HANSEN, Joseph
1900 *Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozess im Mittelalter und die Entstehung der großen Hexenverfolgung*. München—Leipzig
1901 *Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns und der Hexenverfolgung im Mittelalter*. Bonn
- HEIKKINEN, Antero—KERVINEN, Timo
1990 *Finland: The Male Domination*. In: Bengt ANKARLOO—Gustav HENNINGSEN (eds.): *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries*. Oxford. 319—338
- HEINEMANN, Evelyn
1986 *Hexen und Hexenglauben. Eine historisch-sozialpsychologische Studie über den europäischen Hexenwahn des 16. und 17. Jahrhunderts*. Frankfurt—New York
- HEINSOHN, G.—STEIGER, O.
1985 *Die Vernichtung der weisen Frauen*. Herbslein [2nd ed.]
- HORSLEY, R. A.
1979 *Who Were the Witches? The Social Roles of the Accused in the European Witch Trials*. *Journal of Interdisciplinary History* 9. 689—715
- INSTITORIS, Heinrich—SPRENGER, Jakob
1487 *Malleus Maleficarum*. Köln [deutsche Übersetzung von J. W. R. SCHMIDT, Berlin 1906, Darmstadt 1980]
- KARLSEN, Carol F.
1989 *The Devil in the Shape of a Woman. Witchcraft in Colonial New England*. New York
- KIECKHEFER, Richard
1976 *European Witch Trials. Their Foundation in Popular and Learned Culture, 1300—1500*. London—Henley
- KITTREDGE, G. L.
1972 *Witchcraft in Old and New England*. New York. [1st ed. 1928]
- KLANICZAY, Gábor
1986 *Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI—XVIII. században*. *Ethnographia* XCVII. 275—295
1990 *Hungary: The Accusation and the Universe of Popular Magic*. In: Bengt ANKARLOO—Gustav HENNINGSEN (eds.): *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries*. Oxford, 219—255
1990/91 *Miraculum und Maleficium. Einige Überlegungen zu den weiblichen Heiligen des Mittelalters in Mitteleuropa*. Wissenschaftskolleg — Institute for Advanced Study — zu Berlin. Jahrbuch
- KRAMER, Karl-S.
1983 *Schaden- und Gegenzauber im Alltagsleben des 16.—18. Jahrhunderts nach archivalischen Quellen aus Holstein*. In: Christian DEGN—Hartmut LEHMAN—Dagmar UNVERHAU (eds.): *Hexenprozesse. Deutsche und skandinavische Beiträge*. Neumünster, 222—239
- KRISTÓF Ildikó
1990 *Boszorkányok, „Orvos Asszonyok” és „Parázna Személyek” a XVI—XVIII. századi Debrecenben*. *Ethnographia* CI. 438—466

- 1992 „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. *A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében*. Kézirat. Sajtó alatt. Debrecen.
- LABOUVIE, Eva
1987 *Hexenspuk und Hexenabwehr. Volksmagie und volkstümlicher Hexenglaube*. In: Richard van DÜLMEN (ed.): *Hexenwelten. Magie und Imagination*. Frankfurt a.M. 40—94
- 1991 *Zauberei und Hexenwerk. Ländlicher Hexenglaube in der frühen Neuzeit*. Frankfurt a.M.
- LAGERLÖF-GÉNÉTAY, Brigitta
1990 *De svenska häxprocessernas utbrotskede 1668—1671. Bakgrund i Övre Dalarna. Social och ecklesiastik kontext*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Comparative Religion 219
- LARNER, Christina
1981 *Enemies of God. The Witch-hunt in Scotland*. Baltimore, Maryland
- LEA, Henry Charles
1939 *Materials toward a History of Witchcraft, 1—3*. Philadelphia
- LECOUTEUX, Claude
1985 *Hagazussa — Striga — Hexe*. Hessische Blätter für Volkskunde. Neue Folge 18. 57—70
- MACFARLANE, Alan
1970 *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A regional and comparative study*. London
- MICHELET, Jules
1862 *La sorcière*. Paris
- MIDELFORT, Erik H.C.
1972 *Witch Hunting in Southwestern Germany 1562—1684. The Social and Intellectual Foundations*. Stratford, California
- MONTER, E. William
1976 *Witchcraft in France and Switzerland*. Ithaca, New York
- 1977 *The Pedestal and the Stake: Courtly Love and Witchcraft*. In: Renate BRIDENTHAL—Claudia KOONZ (eds.): *Becoming Visible. Women in European History*. Boston. 119—136
- MUCHEMBLED, Robert
1978a *Sorcières du Cambrésis. L'acculturation du monde rural aux XVIe et XVIIe siècles*. In: Marie-Sylvie DUPONT—BOUCHET—Willem FRIJHOFF—Robert MUCHEMBLED (eds.): *Prophètes et sorciers dans les Pays-Bas XVIe—XVIIIe siècle*. Paris. 155—261
- 1978b *Avant-propos. Satan ou les hommes? La chasse aux sorcières et ses causes*. In: Marie-Sylvie DUPONT—BOUCHET—Willem FRIJHOFF—Robert MUCHEMBLED (eds.): *Prophètes et sorciers dans les Pays-Bas XVIe—XVIIIe siècle*. Paris. 13—39
- 1981 *Les derniers buchers. Un village de Flandre et ses sorcières sous Louis XIV*. Paris
- NAESS, Hans Eyvind
1983 *Die Hexenprozesse in Norwegen*. In: Christian DEGN—Hartmut LEHMAN—Dagmar UNVERHAU (eds.): *Hexenprozesse*. Deutsche und skandinavische Beiträge. Neumünster, 167—171
- PÓCS Éva
1986 *Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európa határán*. Ethnographia XC VII. 177—256
- 1993 *Le sabbat et les mythologies indo-européennes*. In: Nicole JACQUES-CHAQUIN—Maxime PRÉAUD (eds.): „Le sabbat des sorciers en Europe. XVème—XVIIIème siècles”. Actes du Colloque international, Saint-Cloud, nov. 1992. Grenoble. 23—31
- 1995 *Maleficium-narratívok — konfliktusok — boszorkánytípusok. Sopron vármegye 1529—1768*. Népi kultúra — népi társadalom XVIII. 9—66

- SCHORMANN, Gerhard
 1981 *Hexenprozesse in Deutschland*. Göttingen
- SCHÖNLEITNER, Ulrike
 1986/87 *Zauberei- und Hexenprozesse in Österreich*. Disszertáció, kézirat a bécsi egyetemem
- SEGL, Peter
 1988 *Heinrich Institoris. Persönlichkeit und literarisches Werk*. In: Peter SEGL (ed.): *Der Hexenhammer. Entstehung und Umfeld des Malleus Maleficarum von 1487*. Köln—Wien. 103—149
- THOMAS, Keith
 1971 *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Belief in Sixteenth and Seventeenth Century England*. London
- TREVOR-ROPER, Hugh R.
 1969 *The European Witch-Craze of the 16th and 17th Centuries*. Harmondsworth [1. kiadás: 1967]
- UNVERHAU, Dagmar
 1980 *Von Toverschen und Kunstfrauen in Schleswig 1548—1557. Quellen und Interpretationen zur Geschichte des Zauber- und Hexenwesens*. Schleswig
- 1987 *Die abendlandische Hexe. Beispiele ihrer Verfolgung*. In: Helfried VALENTINITSCH (ed.): *Hexen und Zauberer. Die große Verfolgung — ein europäisches Phänomen in der Steiermark*. 234—264
- 1990 *Frauenbewegung und historische Hexenverfolgung*. In: Andreas BLAUERT (ed.): *Ketzer, Zauberer, Hexen. Die Anfänge der europäischen Hexenverfolgungen*. Frankfurt a.M. 241—283
- VALENTINITSCH, Helfried
 1987a *Hexewahn und Hexenprozesse im untersteierischen Markt Tüffer/Laško im ausgehenden 17. Jahrhundert*. In: *Geschichte und ihre Quellen. Festschrift für Friedrich Hausmann zum 70. Geburtstag*. Graz
- 1987b *Die Verfolgung von Hexen und Zauberern im Herzogtum Steiermark — eine Zwischenbilanz*. In: Helfried VALENTINITSCH (ed.): *Hexen und Zauberer. Die große Verfolgung — ein europäisches Phänomen in der Steiermark*, 297—299
- VALENTINITSCH, Helfried—HIRT, Josef
 1987 *Hexen und Zaubereiprozesse im Herzogtum Steiermark 16. bis 18. Jahrhundert*. In: Helfried VALENTINITSCH (ed.): *Hexen und Zauberer. Die große Verfolgung — ein europäisches Phänomen in der Steiermark*, 300—316
- WUNDER, Heide
 1983 *Hexenprozesse im Herzogtum Preussen während des 16. Jahrhunderts*. In: Christian DEGN—Hartmut LEHMAN—Dagmar UNVERHAU (eds.): *Hexenprozesse. Deutsche und skandinavische Beiträge*. Neumünster, 179—203

WHY WITCHES ARE WOMEN?

Analyses concerning the gender of the witches in Europe in the 15th—18th centuries show an unanimous female dominance. According to the European statistics — as much as it can be reconstructed from the records of the trials — the percentage of men accused of witchcraft was 80—85%. The female nature of witches was an important element of the stereotypical image that was developed by Church demonology placed in the service of persecution. The features of the female witch were even more emphasized during the culmination of persecution at the turn of the 17th—18th centuries, and this presumably had its impact on popular witch-ideology, the *popular* stereotype in the background of the rural institution. The ultimate expression of the anti-women views of the demonology of the witch-persecutors was put down in the *Malleus Maleficarum*. The new concept of witches that developed in the 15th—16th centuries in the service of persecutions was based on these views; this new stereotype presents witches as persons in alliance with Satan. This stereotype defines witches as female, but not exclusively and necessarily as women. The female character of the witch stereotype of official demonology had mythological roots as well; these are related to the mythical antecedents of European witch-beliefs, the ancient and medieval belief in female demons (*strigae*, *lamiae*), the cult of pagan goddesses (*Diana*, *Holda* etc.), the female nature of the “nightwitch” traditions. The witch being a woman in the stereotype of demonology is a consequence of the theological views and mythological features mentioned above and of the actual practice of sorceresses and their mythical context. The demonological tracts also contain a negative approach towards the ancient and medieval sorceresses, who specialized in love magic, prophecy, communications with the dead and healing, and who can be seen to a certain extent as the “ancestors” of the European witch. This concept of witches in fact represented much from the actual social role of witches and from their popular belief-system.

As for the witch-hunt-provoking effect of social tensions, one of the explanation for the persecution of women is related to their social status, or more precisely their marginal position. However, this is only one type of accusation and one type of witch. The lonely witch, free of social control is not typical, and it is never a primary accusation-inducing phenomenon. In all of Europe the greatest part of the accusations connects persons who were in close social contact, the appearance of witchcraft accusa-

tions is related to the inner tensions of local societies above all. The aspect of “female or male” is subordinate to the conflict of neighbours: the majority of witches were women because the accusations are rooted in neighbourhood conflicts which can develop in the female spheres of private and community life. Neighbours’ conflicts and the role of the female sphere within them gives one kind of explanation of the question of “why the women”, more or less valid for all of Europe. According to almost all concrete researches the charges against midwives and healers were among the most frequent witchcraft accusation, especially in village communities. This could be one explanation for the female dominance, since the people accused of witchcraft were, if midwives, exclusively, and if healers, predominantly women. This is not because witchcraft persecution was directed against women, but rather because female sorcerers, healers, midwives and the female specialists of magic worked in the social context of narrower community which was a potential source of witchcraft accusations. The question “why witches were women” cannot be answered with a simple explanation based on a single factor. The witch-accusations were not homogeneous at all, and, what is more, the concept of the witch was made up of several components. There are many kinds of social conflicts and ideological clashes acting as factors inducing witch-accusations. In the analysis of the 16th—18th century witch-trials in Sopron county in the Western part of Hungary I examined the roles of these factors separately and together. I managed to identify the three basic types of accusations and witches, i. e. the “social witch” induced by neighbourhood conflicts, the sorcerer witch, and in connection with the second type the reputed witch possessing a witch-mythology. In all three cases there existed a more gender-specific secondary factor: the female role in the community, the chiefly female sphere of everyday life and a woman-centric witch-mythology. These factors emphasize the female side of the witch-stereotype and increase the number of female reputed witches. Thus, in connection with the different types of early Modern village witchcraft, the answer to our question is briefly the following: the majority of the witches were women because the majority of the accusations were based on conflicts that could develop in the background of the different witch-types in the female spheres of private and communal life. Another important point is that the accusations were supported by a “female” witch-ideology and mythology: with certain kinds of conflicts and certain witch-types, this female mythology could become in itself a factor inducing witch-accusations. These two “female” factors — the social and ideological incentives of the witch-accusations — could function hand in hand and thus the joint functioning of them and their reinforcing effect on each other resulted in the far higher proportion of female witches.

A NEMI SZTEREOTÍPIÁK TOVÁBBÉLÉSE ÉS A SZOCIALIZÁCIÓS MODELL ALAKULÁSA A NEMI SZEREPRE NEVELÉSBEN

(A varsányi példa)

A nemek közötti viszony ma is túlnyomóan feltáratlan területeinek megismerése érdekében BOURDIEU a „kis jelenségek” kutatásának a fontosságára hívja fel a figyelmet.¹ Ehhez a feltáráshoz kíván hozzájárulni jelen dolgozat a nemi szerepek kulturális meghatározottságának néhány „kis” kérdését vizsgálva a hagyományörző palóc Varsányban. Ebben a Nógrád megyei faluban évtizednyi eltérésekkel, három alkalommal — az 1970-es évek első felében, 1986-ban és 1995-ben — volt lehetőségünk nyomon követni, hogy a falu változó feltételrendszere közepette hogyan és milyen mértékben örökítődtek tovább a nemi szerepekkel kapcsolatos kulturális sztereotípiák.

A nemi szerep a hagyományos magyar falu társadalmának legfontosabb és ezért legkörülírtabb szerepe volt. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az egyént a falusi közösségben nem karaktere és viszonyai, hanem a férfiasság, illetve nőiesség kulturálisan rögzített normái alapján ítélték meg. A paraszti társadalom struktúrájának mintegy alapvonása volt a nemek elkülönült, aszimmetrikus és hierarchikus kapcsolata, amely egyfajta „kiegészítő szembenállásban” valósult meg.² A kulturális megkülönböztetés és elkülönülés következtében a két nem szinte külön szférában mozgott. E kulturális szeparáció mindenre kiterjedt, s társadalmi sztereotípiákban fejeződött ki. A nemi polarizációt erős férfidominancia is támogatta, mélyen beépülve mind a kulturális szimbólumokba, mind a napi interakciókba.

A makrostruktúrában bekövetkezett változások természetesen az általunk vizsgált Nógrád megyei falut sem hagyták érintetlenül. A legfontosabb ezek közül a nők tömeges munkába állása és ezzel önálló jövedelemhez jutása, a születésszabályozás elterjedése, és a gyermekintézmények meghonosodása volt. Ezek a változások Varsányban az országos átlaghoz képest is lassan, nagyobb mértékben csak a 80-as évekkel kezdődően mentek végbe.

A férfiasság és nőiesség hagyományos normáinak, a nemek közötti viszony hatalmi aszimmetriájának fennmaradását támogatta ugyanakkor továbbra is a *család*, amely Varsányban lényege szerint patriarchális maradt, a családi *munkamegosztás* merev,

¹ BOURDIEU 1994. 52.

² CAMPBELL 1964. 318.

nemek szerinti elrendeződése, amelyben a nők által végzett tevékenységeknek továbbra is alacsonyabb a presztízse, s ez a nemek közötti hatalmi és érdekszférák különbözőségét erősíti; valamint a férfiakra és nőkre vonatkozó *kettős erkölcsi és magatartási mérce*, és a nemek szerint eltérő *szocializáció*.³

Dolgozatunk első részében azt vesszük szemügyre, hogy mik a *nőktől, illetve férfitől elvárt szerepek* Varsányban, a második részben pedig azt, hogy *mi a szocializáció szerepe* a nőkkel és férfiakkal kapcsolatos normák alakításában az általunk vizsgált időszakban.

A nemi szerepek konkrét tartalmát alapvetően a két nemnek a munka-, és hatalommegosztásban elfoglalt helye jelölte ki. Maga a munkamegosztás is egy szimbolikus rendszer része, nem csupán egy biológiai tény kiterjesztése. Varsányban kutatásaink kezdetén, az 1970-es évek elején egy merev, nemek szerinti családi *munkamegosztást* találtunk, amelyet az jellemezett, hogy a férfitevékenységeknek általában magasabb volt a presztízsiük. Az egyes munkafolyamatoknak szimbolikus értéket tulajdonítottak, ami speciálisan férfiasnak, illetve nőiesnek nyilvánította őket. Ezt a merev munkamegosztást egy erős morális ítélet támogatta, elítélték azt a férfit, akinek a felesége férfimunkát végzett, pl. lovas kocsit hajtott, akárcsak azt, aki női munkába ártotta magát, „katsukált”.

Komoly kihívást jelentett e faluban a tsz-szervezést követő iparba vándorlási hullám, amely megbontotta a családok korábbi gazdasági egységét. Az 1970-es évek elején a férfilakosságnak már egyharmada heti-kétheti ingázóvá vált,⁴ s a munkahelyek falun kívül kerülésének tendenciája, ma elsősorban napi ingázás formájában, azóta csak erősödött. Az asszonyok egy későbbi hullámban, zömmel az 1980-as évektől álltak munkába, ezzel azonban férjeik ellenállásába ütköztek. A család eltartása ugyanis hagyományosan a családfő feladatának számított, s ezért feleségük munkavállalásában férfitekintélyük veszélyeztetését látták: „Nincs ő (a felesége) rászorulva. Zsebből eltartom én az asszonyt!” — méltatlankodott 1972-ben egy 40 éves férfi. A patriarchális férfihatalom került itt veszélybe: „Hát te keresed a pénzt?” — torkolta le kocsimázása miatt zsörtölődő, „csak” a háztájiban dolgozó feleségét egy másik varsányi férfi. „Én nem szólhatok úgy, mint azok az asszonyok, akik eljárnak” — nyugtázta helyzetét maga a feleség is.

Mivel a presztízst adó nagyobb jövedelmet továbbra is a férfiak hozták haza, ez a helyzet továbbra sem volt alkalmas arra, hogy fellazítsa a hagyományos sztereotípiákat. A családi munkák megosztásában világosan fejeződtek ki a tényleges szerepmegosztások.⁵

Annál inkább így van ez, mivel még a fiatal generációk asszonyai sem várnak férjüktől nagyobb háziasságot, mondván: „, az se jó, hogyha papucs. Legfeljebb annyit, hogy ha eszik, pakoljon el maga után.” Ha a helyzet a normális körülmények szintjén nem is, de a kényszerhelyzetekben mutat változást. Mivel már a legtöbb fiatal család-

³ Ezekre a szempontokra NEMÉNYI Mária is felhívja a figyelmet: NEMÉNYI 1995. 9.

⁴ SÁRKÁNY 1978. 112.

⁵ H. SAS 1988. 176.

ban nincs velük élő idősebb nőrokon, szükség esetén a fiatal férjek besegítenek az otthoni munkába, pl. megfürdetik a gyereket, vagy adott esetben kiszolgálják magukat étellel.

A másik oldalról a változás jelének tekinthetjük, hogy a huszonéves fiatalasszonyok között többen vannak, akik, gyakran éppen férjük ösztönzésére, megszerezték a jogosítványt. Más kérdés, hogy a családi autót továbbra is szinte kizárólag a férfiak vezetik. Jellemző adat, hogy az anya vagy a nagymama gyalog vagy biciklivel hordja a gyereket az óvodába, addig az apák, akik ebbe besegítenek — 10-ből mintegy 2 esetben — ugyanezt autóval teszik.

A változásoknál erőteljesebb azonban a kontinuitás, amely a varsányi családokban továbbra is a férfihatalom társadalmi reprodukcióját szavatolja. A férfiasság lényege a családon belül továbbra is a hatalom és a privilegizáltság. A férfit hagyományosan egy privilegizált létet jelentett, amely a nemi egyenlőtlenség történelmileg és kulturálisan létrejött rendszerének a terméke. A „nemi különbségeket intézményesítő ritusok”⁶ egy része veszített korábbi kötelező érvényéből, s a fiatalabbaknál gyakran meg is szűnt — mint pl. a férfiak kiemelt asztali helye, vagy a tárgyak kezükre adása —, más részük azonban tartja magát. Így pl. ma is természetes, hogy ha egy házaspár gyalog megy valahová, a kézicsomagot, beleértve adott esetben azt is, amelyik a férfi holmiját tartalmazza, az asszony viszi, mivel a cipekedés ilyen formája a férfiasságról alkotott sztereotip normákkal nem fér össze.

Alapvetően nem változott az a norma, hogy a férfiembert ki kell szolgálni. Ez az ételen és tiszta ruhán kívül sok mindent jelent, pl. azt is, hogy nagy átlagban a férfinép a szennyesét sem maga viszi ki a fürdőszobába. Még a mai tinédzserek körében is általános, hogy „parancsolnak” anyjuknak, aki maga sem lát ebben semmi kivetnivalót. Különösen erős maradt a kiszolgálás normája a ma is gazdálkodó családokban. „Ha már leültem, nem szeretek felállni” — magyarázta egy 28 éves, állattenyésztéssel foglalkozó fiatalember, amikor 1995-ben ottjártunkkor feleségével hozatta ki a szobából a pénztárcáját.

A két nem viszonyát jellemző *hatalmi aszimmetria* a hagyományos faluban, így Varsányban is abban a kettős rendszerben valósult meg, amit a szociálintropológiai irodalom „domestic/public” oppozícióként, a férfi, illetve a női világ megkettőzöttségének kifejezésére használ. Ez a kettős osztályozási rendszer különösen fontos a férfi, illetve a női szerep vizsgálatában, mivel élteti a nemi polarizációt. Eszerint, míg a nő feladatai a magánszférában teljesednek ki, a férfitevékenységek a házon kívüli, nyilvános világban, s ez is oka magasabb presztízsüknek. Kérdés, hogy munkavállalásukkal a nőknek a társadalmi struktúrában való helyváltoztatása mennyiben hatott ki a családi hatalomelosztásra.

Annyi mindenképpen elmondható, hogy az utóbbi évtizedekben csökkent a férfiak és nők fizikai és szimbolikus elkülönültsége Varsányban azáltal, hogy a nők is kiléptek a „public” szférába. Ez a családon belüli hatalmi viszonyok alakulásában azért

⁶ BOURDIEU 1994. 49.

nem hozott komoly változást, mert a nők, ha dolgoznak is, „domestic” szerepük marad az elsődleges. Az marad fizetett munkájuk alacsony presztízse, de az infrastruktúra, a szolgáltatások fejletlensége, és az önellátás normájának bizonyos fokú továbbélése miatt is. A 70-es évek teljes önellátásához képest annyi a változás, hogy egyre többen vesznek húst és felvágottfélét a boltban, és polgárjogot nyertek a gyermekek által kikövetelt nyalánkságok is. Ezenkívül, amit csak lehet, továbbra is otthon készítenek el, házilag gyúrják a tésztát, maguk teszik el a savanyúságot stb. S bár a fiatalabbak háztartásában nemritkán automata mosógép is van, de a csatornázás elégtelensége miatt ezt az energiaspóroló gépet csak a kényes ruhák mosására használják. Mindez az alacsony presztízsi „házi” szféra folytatódó fontosságát eredményezi a nők számára.

Más kérdés, hogy a férfipresztízsnak mi a valódi súlya, mivel, ahogy Ernestine FRIEDL megfogalmazza, „a presztízis jelenléte gyakran elhomályosítja a hatalom realitását.” Valóban, bár a férfitévékenységek presztízse nagyobb, és a nők kontrollja döntően ma is a családra korlátozódik, ugyanakkor a család maradt Varsányban továbbra is a társadalom legfontosabb egysége.

A nyilvános szférában mai napig erősebb az elvárás a nőktől a férfiaknak kijáró rituális tiszteletadásra. Nyilvánosság előtt egy asszony nem szólhat rá férjére, nem mehet érte a kocsmába, hogy hazahívja stb. Az idős- és középosztálynál általános stratégia, hogy az asszonyok megadják férjüknek a családfőnek kijáró tisztelet bizonyos formáit, hogy bemutassák, ő az úr a háznál, miközben a döntések egyre nagyobb köre fölött diszponálnak. A probléma a fiatalabb nemzedékeknél van, bár a norma még ezt kívánná, hajlanak arra, hogy adott esetben megkérdőjelezzék férjük családfőségét, s ez nézeteltérések forrása.

A nemek közötti aszimmetrikus hatalmi helyzetet a merev munka- és hatalommegosztás mellett egy *kettős erkölcsi elvárás* és norma is támogatta. Míg a férfiak személyiségében egy erős önérvényesítést, a nőkében az önkontrollt, önfegyelmet tartották a legfontosabbnak. Ennek megfelelően nemek szerint különbséget tettek ugyanannak a tettnek a megítélésében. Egy nőnél súlyosabban esett a latba, ha káromkodott vagy ivott, de pl. válás esetén is őt hibáztatták. Legpregnansabban ez a kettősség a szexualitásban nyilvánul meg. Mind a premáritális szex, mind a házasságtörés eseteiben a falu közvéleménye a nőnemű felet ítélte el, mondván: „A férfi az férfi.” Vagy: „A legény, ha a kalapjába csinál, akkor is csak legény marad.” Pár éve azonban a fiatalok házasság előtti szerelmi élete hallgatólagosan elfogadottá vált Varsányban is, így a két nem közötti erkölcsi megítélés ezen a ponton közeledett egymáshoz. Összefoglalóul elmondhatjuk, hogy az a társadalmi feltételrendszer, amely Varsányban férfifiassá, illetve nőiesség polarizálta a két nem közötti biológiai alapú eltéréseket, és a férfidominanciát támogatta, lényegében nem változott meg.

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy mi volt a *szocializáció* szerepe Varsányban a férfifiasság, illetve nőiesség hagyományos sztereotip mintáinak alakításában, s hogy a vizsgált három évtized alatt milyen változások tapasztalhatók e téren.

⁷ FRIEDL 1967. 97.

Az egyes társadalmak különböznek abban a tekintetben, hogy a gyermekeket mennyire nemüknek megfelelően nevelik, és hogy milyen korán kezdik a megkülönböztetést e téren. Varsányban ez a megkülönböztetés már a születéskor megkezdődik. A férfiak kiemelt fontosságát mutatta, hogy ebben a faluban még az 1970-es években is a fiúgyermeknek örültek jobban. „Fiúnak lenni rang volt.” „Csak lányra telt” — mondták, ha lány lett a kis jövevény. A fiús apák büszkén mondták: a második gyermek már mindegy, „a fiú már megvan”. Gyakori volt, hogy a fiú az apja nevét kapta. Jellemzi a fiú kiemelt fontosságát, hogy az 1—2 gyereket előíró normával szemben a szülők a harmadik gyereket is megkockáztatták, ha az első kettő lány lett.

A szülők ebben a faluban már pár éves koruktól megtanították gyermeküknek, hogy mindennek férfiasságot, illetve nőiességet kifejező szimbolikus értéket tulajdonítsanak. Ennek legfontosabb területei az egyes *személyiségjegyeknek* és magatartásformáknak nőiesként, illetve férfiasként való rögzítése, s a megszégyenítés technikájával helyes irányba terelése; a férfi-női *munkamegosztás* korai tudatosítása; továbbá a gyermekek nemüknek megfelelő *öltöztetése*. A következőkben ezeket a technikákat vesszük szemügyre.

1. Azokat a *személyiségjegyeket*, amelyeket a szülők a nevelés során mint nemüknek megfelelőt megerősíteni kívánnak, a két nemre vonatkozó prekonceptiók eleve meghatározták. Láttuk, hogy e prekonceptiók mögött olyan magatartási elvárások vannak, amelyek a férfiak és nők eltérő társadalmi szerepeiben gyökereznek. E nemi sztereotípiákat kifejező prekonceptiók miatt különböznek a fiúkkal és lányokkal kapcsolatos elvárások, és kezelésük módja is.⁸

Varsányban a hagyományos szerepfelfogás a férfiaktól kezdeményezést, bátorságot, a nőktől „passzív” erényeket, türelmet és önkontrollt várt el. Ennek megfelelően a fiúgyermektől legkisebb kortól aktivitást várnak. Az apák fiúgyermekük erejével, ügyességével dicsekszenek. Jellemző, hogy mennyire sérti a szülők, főleg az apák büszkeségét, ha fiuk iskolaéretlennek bizonyul. A 80-as években az egyik érintett gyermek apja nem is nyugodott bele az iskola véleményébe, s addig kilincselte, míg fiát iskolaérettnek nem nyilvánították.

Úgy tartják, hogy a fiúgyermek nevelésénél „vigyázni kell arra, hogy fiús legyen.” „A fiúkba belenevelték, hogy fiú. Mindenkitől azt hallja, hogy ő fiú.” A szülők lenyesegetik a lányosnak tartott hajlamokat. „Hogy vennék én neked babát? Neked az dukál, hogy motorral játssz!” A nemi határ átlépését a fiúknál szigorúbban ítélik meg, mégpedig annál szigorúbban, minél közelebb van a felnőttkorhoz. „Nem szégyenled magad, nagy számár, oszt elkezd siratni!” Mindez megerősíti LIPSITZ véleményét, aki szerint a férfi központú kultúrákat jellemzi a Varsányban is tapasztalható kulturális aszimmetria a nemi „határsértés” megítélésében.⁹

A gyermekek a megtanult viselkedéssel kapcsolatos érzéseket is elsajátítják a szocializáció során. Varsányban a férfiatlannak tartott érzékenység, különösen a sírás

⁸ LIPSITZ 1993. 149.

⁹ LIPSITZ 1993. 149.

miatt saját szüleik is kicsúfolják a kisfiukat. Egy 25 éves apa mondta fiáról 1986-ban: „Úgy indítottam óvodába, hogyha sírva jössz haza, kikapsz. Ne hagyd magad! Add vissza, lökd vissza!” „Ne legyen gyerek, aki meg meri őt verni, vagy elvenni tőle a játékát.” Az erőszak viszonzása volt a szülők általános tanácsa. Az óvodában finomítják a képet azzal, hogy a kisebbeket és a lányokat nem szabad verni. Egy másik ifjú apa 1995-ben elmondta, hogy inkább csak a lányának ad pusztit, mert az „hízlegőbb”, a fia „nem igényli” az ilyesmit. Összességében elmondható, hogy a fiúgyermeket hagyományosan kissé egyoldalúan nyersnek értelmezett férfiminta szerint nevelik Varsányban.

A privilegizált férfiszerepnek megfelelően, amelyre felkészítik őket, kevesebb velük kapcsolatban az elvárás, ugyanakkor nagyobb szabadságot élveznek, mint kortárs csoportjukban a lányok. „Azt is belenevelik, hogy ő a teremtés koronája.” Kicsi kortól nagyobb a mozgásterük, több mindent elnéznek nekik, s kevesebb tiltással kell szembenézniük. Ami egy fiúnál az életrealitás jele, a lánynál ugyanaz rosszaságnak számít. A lányra rászólnak, pl. ha csúnyát mond, a kisfiún nevetnek, ráhagyják, „á, ez fiú”. Durvább, nyersebb stílusukat anyjuk is elfogadja. Ha az iskola panaszt tesz a gyerekekre, a szülők magyarázatként és felmentésként is mondják: „Tanító néni, ez fiú!”

A nagyobb szabadság jeleként az 1970-es években pl. a diszkóból a lányoknak 10 órára kellett otthon lenniük, a fiúknak csak éjfélre. Ez a terminus az évek során folyamatosan kifelé tolódott. A 80-as években a lányoknak általában legkésőbb éjfélre, a fiúknak éjjel 1—2 órára kellett hazaérniük. Ma a 18 évnél idősebb fiúk akár reggelig is maradhatnak, vagy ha nem falubeli lánnyal szórakoztak, nem számít ritkaságnak, hogy a lánynál alszanak. Míg a hagyományos Varsányban az elv az volt, hogy „Aki legény éjszaka, legyen legény nappal is”, ma a szülők tűrik, hogy fiuk hajnalban jön haza, és ha teheti, addig aludjon, amíg akar.

Míg a háború előtti Varsányban a legények felnőtté válása az aratásban való helytálláshoz kötődött, 1—2 évtized óta a 8. osztály befejezése számít cezúrának. Ezt átlépve egy fiatalember jogai automatikusan megnövekednek. Ilyenkor „már lazábban van engedve”, „megkínálják szesszel, kezet fognak vele”. A 90-es évektől a cezúra korábbra került: már a 8. osztály 2. félévétől elengedik diszkóba, „buliba”. A falu rosszallva említi, hogy a nyolcadikos fiúk az 1995-ös iskolai farsangi bálon berúgtak. Vannak, akik már iskolás korukban elkezdik az ivást: „van pénzük”. A többség azonban csak 15—16 éves korban kezd inni, de az igazi szabadság e téren csak 17 éves koruk körül, a szakmunkásiskola befejezésekor van. Azt is hozzá kell azonban tenni, hogy megváltoztak az ivási szokások, s ma nem számít szégyennek, ha valaki baráti kocsmazáskor üdítőt iszik. Igaz, a hagyományos mintával ellentétben, mely az ital bírását várta el, ma a berúgás sem szégyen, sőt még másnap is dicsekszenek vele.

Míg a szórakozást illetően tehát igen nagy az iskolát elhagyó fiatalember szabad-sága, sem otthon, sem az iskolai teljesítmények terén nincsenek velük szemben nagy elvárások. Ahogy a helybeli iskolaigazgató fogalmazta, Varsányban a fiúknál „nem sikk”, hogy főiskolára menjenek. A szülők úgy vélekednek, hogy azzal járnak legjobban, ha szakmát tanulnak. Gimnáziumba pl. ebből a faluból 1994-ben és 1995-ben

nem ment egyetlen fiú sem. A fiatal emberek szerint apjuk nem beszél velük a tanulásról, csak a bizonyítványt nézi meg, „jobbat vártam” megjegyzést fűzve hozzá.

Ami a lányokat illeti, az idősebbeknek ma is az a véleménye róluk, hogy „az csak lány!” A női szerepre való nevelésről azért nehezebb mondani valamit, hiszen az éppen attól volt „lányos”, hogy — a fiúkkal ellentétben — visszafogták őket. A velük való másfajta viszonyt a hagyományos Varsányban jól fejezte ki a mondás: „Ha fiának nem is, a lányának parancsolhat az ember.” A tőlük elvárt passzív erényeknek megfelelően szerepüket a tiltások oldaláról fogalmazták meg: „Ne tedd keresztbe a lábad”; „Ne ne vess annyira!” A leányban mindenekelőtt az önkontrollt igyekeztek kifejleszteni, mivel az szavatolta a férjhezmenési esélyei szempontjából oly fontos tisztaságának és jó hírének megőrzését. Ezért nem engedték pl. azt sem, hogy a tornaórán tornadresszt húzzanak a lányok: „A tanár úr ne nézzen alájuk.” A tornatanárnak a 60-as évek végén még szívós küzdelmet kellett folytatnia, hogy a lányok ne a lábuk közé szorított sokszoknyával, nyakukban gyöngysorral ugorjanak távol. A sportolást még a 80-as években sem tartották „lányos” dolognak: „Annak gyereke lesz, ne legyen bája.” A fiú viszont „katona lesz, hadd erősödjön.”

Lányaik jó hírének megőrzését a varsányi anyák úgy gondolták legjobban szavatolni, hogy otthon tartották őket az iskola befejezése után egészen a férjhezmenésig. Így volt ez még a 70-es évek első felében is. Az általános vélemény ugyanis az volt, hogy „ha egy lány eljár, mindjárt több róla a szó.” Ez pedig hírért, s így férjhezmenési esélyeit rontotta. A nagylánykor így otthoni segítséggel és a kelengye hímzésmunkáinak készítésével telt.

A hagyományos faluban a fiúk, illetve lányok eltérő nevelése későbbi, a „kiegészítő szembenálláson” alapuló szerepeiket szolgálta. A 70-es évek első felétől azonban a fiatal emberek egyre nagyobb számban mentek kubikusmunkára az ország legkülönbözőbb vidékeire rokonbrigádok tagjaiként. Egyre nagyobb lett a diszkrépancia a falut el nem hagyó, hagyományosan nevelt leányok magatartása, és a már korán falun kívül dolgozó fiatal emberek elvárása között. Kezdték kevésbé értékelni a visszafogott, „erkölcsös, csak mosolygó, és az Istennek meg nem szólaló” lányokat, s inkább a másutt látott, „világibb” lányok tetszettek nekik. Egyre többen hoztak a faluba kívülről feleséget.

A megváltozott helyzet nem hagyta változatlanul a lányok szocializációját sem, amelynek fő célja mindig is a lányok férjhezmenési esélyeinek szolgálata volt. Már a 70-es évek második felétől sok változás történt az eladó sorú lányok életvitelében, a 80-as évek közepére pedig gyökeresen átalakult a velük kapcsolatos nevelési stratégia is. „Már nem féltik a lányokat, azt mondják, *ha nem megy el otthonról, nem megy férjhez.*” A változás oka a párválasztás rendszerének módosulásában rejlik. A házasságot ekkor már nem az idős rokon asszonyok összehorolására, hanem a fiatalok kölcsönös vonzalma hozta létre. Egy lánynak már csak azért sem kellett többé viselkedését a felnőtt generációk elvárásaihoz igazítania, mert a házasságok többsége más falvakból került ki. A fiatalok egyik fő ismerkedési helyét a környékbeli bálók jelentették, ezért az otthonülés helyett tanácsos volt otthonról kimozdulni. „Most nem mennek házhoz a fiúk. Most nem keresnek fel, ha te nem mész moziba, diszkóba.”

A 90-es években ez a folyamat nem állt meg. Bár a lány az ma is „másabb”, szabadságát tekintve a nevelésben már nincs nagy különbség, hacsak az nem, hogy a fiúknak „még többet szabad.” Annak a most középkorú nemzedéknek, amelyiknek még leányként naplementre otthon kellett lennie, s szórakozása az anyai kísérettel járó falubeli bál volt, meg kellett élnie azt a fordulatot, hogy leánya — és itt a 60-as évek második felétől született leányokról van szó — a diszkózás formájában egy felnőtt kontrollt kizáró és éjszakába nyúló szórakozási formát gyakorol. A váltás nem ment könnyen: „Először nem akartam engedni, de aztán rájöttem, egyedül nem váltom meg a világot.”

A szórakozási divat átalakulása mélyebb változások jele volt, s része volt az egész udvarlási és párválasztási rendszer átalakulásának. Az eddig passzivitásra ítélt lányok a házassági piac aktív alakítói lettek. Mindez a hagyományos magatartási minták átalakulásával járt együtt. A normák megegyezéssé jelleget mutatja, hogy míg korábban a szexuális értelemben vett tisztaság volt Varsányban a férjhezmenést segítő legfontosabb norma, most úgy tartják, hogy az engedékenység lett az. A lányok azzal védekeznek, hogy ha nem engednek a fiúnak, az más lányt keres magának. Sok anya is elfogadta az új helyzetet: „Most azt hiszik a lányos anyák, hogy az a lényeg, hogy fiú legyen.” Sokan azt tartják: „Ott marad meg a legény, ahol fekszik.” Az anyák, akik számára még a „coitus interruptus” volt a legfőbb védekezés, s szégyennek tartották, hogy gyógyszert írassanak fel, leányuknak még ezt is megteszik, csak terhes ne legyen, mert azt továbbra is nagyon elítélik. „Itt az a rossz, aki terhes.”

Sokan úgy tartják, hogy „ma már a lányok udvarolnak a fiúknak.” Általában a fiú jár a lányhoz, de ma már nem számít szégyennek az ellenkezője sem. Mivel mindkét nemű fiatalnak az esetek többségében külön szobája van, gyakran saját TV-vel és videóval, zavartalanul tudnak kettesben lenni. Vannak lányok, akik még a faluban lévő konditerembe is lejárnak a fiúk után.

Most nem szégyen a lányra nézve, „ha a fiú akárhogy ölelgeti, nem szólnak, a szülő örül, hogy a lánya kapós.” Ennek ellenére a határok tartását a fiúk, a kettős nemi erkölcsnek megfelelően, továbbra is a leányoktól várják, s ha szeretik is az engedékeny lányokat, de feleségül nem szívesen veszik el őket. Az anyák többsége pedig csak a hosszabb udvarlás esetén huny szemet a fiatalok testi kapcsolata fölött, a közeli házasság reményében.

A lányok szabadsága szinte generációról generációra nő, a mostani kamasz korú lányok még kevesebb kötöttséget tűrnek el, „el vannak fajulva”, ahogy egy generációval idősebb társnőjük megfogalmazta. „A mi korosztályunk még megvárta, hogy elballagjunk, és utána kezdtünk diszkóba járni. A mostani nyolcadikosok már 13 és fél évesen mennek.”

Sok lány azért sem mer ellentmondani a fiúnak, mert — a hagyományos minta szerint — a visszautasítás ma is szégyen a fiúra nézve. Ilyen esetben a szülők is megsértődnek egymásra. Egy nagymama mondta el, hogy mikor egy 12 éves fiú kezdett sűrűbben járni ugyanannyi éves lányunokájához, ő annyit mondott, hogy „Ezzel még ráérték.” A fiú azóta nemcsak unokájának, de nekik sem köszön.

A leányminta ilyen radikális megváltozása a házassági piac zavarának is a jele. Megszűntek a régi normák, s az újakat illetően a szülők részéről is tanácstalanság van. Az anyák úgy látják lányuk jövőjét legjobban biztosítva, ha minél korábban, 17 és 20 éves koruk között férjhez adják őket. Az ennél idősebb leány Varsányban vénlánynak számít. Probléma ugyanakkor, hogy a fiúk házassági kora kitolódott, nem ritka, hogy csak 24—26 éves koruk körül nősülnek.

Az új helyzettel járó új stratégiát az apák nehezebben tették magukévá, a kettős nemi szocializáció szerint alakult elvárásaiknak megfelelően: „Ha megkurvul a lány, a disznóólba mentek lakni mind a ketten” — fejezte ki egy ma 28 éves fiatalasszony apja a maga konzervatívabb hozzáállását, amelynek egyébként az is része volt, hogy a lányok viselkedéséért anyjukat tették felelőssé. Felesége nem osztotta aggodalmát: „Ha megkurvul, nem ő lesz az első, sem az utolsó.”

2. *A munkára nevelés mint a nemi szerepre nevelés eszköze.* A hagyományos faluban a nemi szerepre nevelésnek fontos része volt a *munkára nevelés* is, „a két nem munkaköre a nevelődés során fokozatosan elkülönült.” Különösen fontos fordulópontot jelentett a serdülőkor, amikor ez a szétválás még egyértelműbb lett.¹⁰ Így volt ez Varsányban is, s a fiú, illetve lánygyerekek munkája révén, fokozatosan más tanulási környezetbe került. A fiú egyre inkább apja, a leány pedig anyja mellett tevékenykedett, hogy felnőtt nemi szerepét elsajátítsa.

Az 1970-es években, vizsgálatunk kezdetén már érzékelhető volt az a tendencia, hogy a szülők nem adták át gyermekeiknek a munka kultúráját, mivel nem kívánták, hogy gyermekük az ő életüket reprodukálja. A 90-es évekre ez a helyzet fokozódott, s odáig ment, hogy a családok gyermekeik nevelését szinte teljesen az óvodától, illetve az iskolától várják, s az anyák gyakran még a lányok háztartási munkákba való avatását sem tekintik feladatuknak. „Ha én odahaza vagyok, akkor úgy vagyok vele, én megcsinálom.” „Ők tanultak, tévéztek, videóztak.”

Ehhez járul, hogy a fiúgyermekek privilegizált helyzetüknek megfelelően nemcsak hogy nem segítettek, de a mai napig kiszolgáltatják magukat anyjukkal. A legtöbb anya természetesnek veszi, hogy fia „parancsol” neki. „Ők tudták, hogy ők leülnek, s ki vannak szolgálva.” „Nem találnak egy pár zoknit sem.” Így van ez a ma nem kevés munkanélküli fiatalember esetében is. Korábban, a 70-es években még az is természetes volt, hogy a leánytestvér is segített anyjának a fiútestvérek kiszolgálásában.

Tény, hogy a munkára nevelésnél a nemi szerepre nevelés polarizáltságának csökkenése tapasztalható, ha mindjárt a lefelé nivellálódás formájában is. Mégis azt kell mondanunk, hogy a változás fő oka nem elsősorban a nemi szerepekről alkotott felfogás radikális átalakulása, mint inkább, általában véve, a gyermekek státuszának gyökeres megváltozása a varsányi családokban. E folyamat fontos része a leánygyermek „felértékelődése” is, elsősorban a fiatalabb nemzedékek családjai-ban.

¹⁰ FÜGEDI 1995. 246.

Sok tekintetben megtévesztő lenne, ha — mivel a gyermekektől általában véve keveset várnak el — nem vennék észre a kettős nemi elvárás finomabb distinkcióit. A leányoknak ma is általában véve több elvárással kell szembenéznüik, nagyobb szorgalmat várnak tőlük, s ennek sajátosan új területe a tanulás. „A lány jobb tanuló legyen, és menjen középiskolába. A fiúnál elég, ha szakmunkás lesz, ezért a fiútól nem várjuk annyira, hogy jól tanuljon, de a lányoknak nincs annyi lehetősége, hogy elmenjen dolgozni, az irodai munkára megy.”

A lányoktól nagyobb készségességet várnak el az otthoni munkákban is. „Egy lánynak csak többet kell segíteni”. Még a legfiatalabb családoknál is úgy van az asztali ülésrend kialakítva, hogy az anya ül a „tűzhöz” legközelebb, kislánya pedig az ő közelében, s neki szól, ha segíteni kell valamiben a családi étkezések alatt. Ugyanakkor az óvodában terítéshez szoktatott kisfiúk konyhai ajánlközásait a legfiatalabb anyák többsége sem veszi igénybe, mivel nem tartja azt „fiúsnak”. A mai fiatal apák is a hagyományos munkamegosztás elveit követik, amikor hétvégén pár éves fiúkkal nyírják a fűvet, s „szerelnek” biciklit, autót.

A nemek szerinti munkamegosztásban fellazító szerepe van viszont a fiatalok legújabb külön szoba divatjának. Ezt ugyanis sok helyen maguk porszívózzák és tartják rendben, esetenként a fiúk is.

Meg kell jegyeznünk, hogy a falu gazdálkodó családjainál mai napig erősebb a gyermekek nemük szerinti munkába vonása, a szülők hagyományosabb nemi szerepének megfelelően. A skála túlsó végén pedig a vállalkozó családok állnak.

A munkavégzéssel volt összefüggésben korábban a juttatási rendszer. Ma, és ez is a gyermekek nemétől független, általános tendencia, a család fiataljai a tárgyi javakat teljesítményeiktől függetlenül megkapják. Ezek között a magnetofon és a video egy új, a nemi polarizációt figyelmen kívül hagyó szórakozásforma kellékei, míg a többi juttatás már sokkal inkább nemhez kötött. Varsányban a fiúk általános iskolás korukban márkás biciklit, 16—17 éves koruk körül pedig előbb használt, majd új motorkefépárt kapnak, persze korántsem minden családban. Ma már a lányos nevelésnek nem mond ellene a sport, amit jól mutat, hogy a falu kondicionáló tornatermét a fiúk heti három alkalma mellett a lányok is használják heti két alkalommal. Mégis a leányoknak szánt ajándékozás fő területe továbbra is karakteresen különbözik a fiúkétól, s elsősorban külsejükkel, közvetve nemi szerepükkel kapcsolatos.

3. Ezzel rátérnénk az utolsó, és fontossága miatt legrészletesebben vizsgált kérdéskörre. Ez pedig *a ruhának és a külsőnek a nemi szereppel való kapcsolata a varsányi gyermekek szocializációjában*. A nemi szerep előírásai ugyanis a külső megjelenést, a ruházzkodást is mint egyfajta viselkedést érintik, amely így nemcsak a nemi szerepre nevelés eszköze, de a nemek szerepeivel kapcsolatos szimbolikus modell is.

A hagyományos faluban a fiú kiemelt szerepét mutatta, hogy ruháját a gazdaság pénzéből vették meg, a lányok ruhájára való pénzt viszont anyjuknak kellett kiügyeskednie. A legkisebb gyermekek öltöztetése azonban „nem-semleges” volt, nem csináltak belőle nagy gondot. Egy 1931-ből palóc vidékről szóló leírás szerint a gyerekek nemüktől függetlenül, mintegy 5 éves korukig „zubbonyt”, egyfajta hosszú inget hordtak. A fiút a lánytól csak a hajviselet különböztette meg, amit a fiúnál egyéves

kora után rövidere vágta, a lányét pedig pántlikával varkocsba fonták.¹¹ A viselet alakulása a későbbiekben a gyermekek korcsoport-váltásaihoz kapcsolódott, s végül az eladó sorba került leányoknál a párválasztás fontos eszközévé vált.

A 70-es évek Varsányában a kívülről származó jövedelmeknek köszönhetően általános anyagi fellendülés indult el, ami egy eddig ismeretlen építkezési hullámot indított el a faluban. Mivel a pénz az építkezés elvitte, a gyermekek eddigre már több évtizedes múltra visszatekintő tréningruhaviselete nem sokat változott. „Az építkezés közepén voltunk, mikor a gyerekek születtek. Csak a legszükségesebbet vettük nekik. Csak tiszta legyen, rendes. Esetleg az orvoshoz vittük másban.” A változatosság annyi volt, hogy otthon a megfoltozott térdű, az iskolában az újabb tréningruhát hordták. A nemi megkülönböztetés azonban e szűk skálán belül is érvényre jutott. A fiúk sötétebb, a lányok pedig világosabb színű tréningruhát viseltek. Ennél nagyobb különbség a cipő és hajviselet terén mutatkozott. Míg a fiúk lábbelijét sötét színek és zárt formák jellemezték, még szandál esetében is, a lányok fehér és piros papucs cipőt, illetve szandált hordtak fehér zoknival, ünneplőre pedig fekete lakkcipőt. Ugyanígy a fiúk haját egészen rövidre felynyírták, a lányokét viszont születésüktől növesztették, akkor is, ha az a haj minősége miatt előnytelen volt. A „lányos” külső elengedhetetlen tartozéka volt a fülbevaló is, ami a keresztanya ajándéka volt, s már a csecsemők fülébe belekerült.

Az 1970-es évtizedben, az építkezés mellett, még egy dolog került a családi kiadások előterébe, ez pedig az eladó lányok ruházata volt. Ennek eddig is gazdag kiállítását ettől kezdve az is fokozta, hogy a hagyományos viselet mellett a városi divatnak megfelelő ruhadarabokkal is bőségesen ellátták őket. A fiúk öltözékére ugyanakkor továbbra sem fordítottak különösebb figyelmet. „Ruházkodásban a fiúk nincsenek tekintve, csak a jány.” 1973-ban feltűnést keltett az az anya, aki fiait igényesen öltöztette. „Én azt gondoltam — mondta neki egy falubeli asszony —, hogy a lányodra ráteszed a csillagot is, de a fiaddal nem törődsz.” Mindez egyértelművé tette, hogy a lányok esetében a megkülönböztetett külsővel előnyös férjhezmenésüket kívánták szolgálni. „Szinte duplát kellett költeni a lányra,” — mondta az előbb idézett anya, s máshol ennél még sokkal nagyobb volt az arányeltolódás.

A 70-es évek második felétől erősödően a gyermekek egyre inkább a családi figyelem előterébe kerültek, és ez az öltözködésükre fordított kiadások folyamatos növekedésében is tükröződött. Az öltözködés ugyanis az egyes családtagokkal kapcsolatos aspirációk fontos mutatója.¹² Ebben az anyagi lehetőségek megnövekedése, és az ide is áttevődő presztizsversengés mellett a gyermekek öltözkékének egy új, fontos funkcióját is érzékelhetjük, nevezetesen azt, hogy az része lett a gyermekek előnyös útnak indítását szolgáló szülői aspirációnak. Az akkor már egyre nagyobb számban a falun kívül tanuló, munkát vállaló fiatalok társadalmi átlépését kívánták ezzel segíteni a családok.

¹¹ NYÁRY 1931. 172—173.

¹² H. SAS 1973. 162.

A gyermekek ruházatáról való gondoskodás megváltozása már a legkisebb korban megmutatkozott abban, hogy igényesebb és differenciáltabb lett. A differenciáltság mindenekelőtt a nemi megkülönböztetést szolgálta. Az újszülött kisfiúnak világoskék, a kislánynak pedig rózsaszín ruhafélét vettek. Ha fiút vártak, de lány született, az előre megvásárolt világoskék ruhát a lányra ráadják, de fordítva nem, elajándékozzák. „A kislányra inkább rá lehet adni a kéket, mint a fiúra a rózsaszínt.” „Rózsaszínt egy fiúra nem adhattam, az furcsa lett volna.” A testvérétől örökölt ellentétes színű rugdalózót csak otthon viseli a gyerek. A színszimbolikában is megmutatkozik tehát az a már említett kulturális aszimmetria, amely a női nemi határ átlépését kezeli szigorúbban.

A 70-es években ez a rózsaszín-világoskék megkülönböztetés viszonylag soká, a fiúknál 4–5 éves, a lányoknál 10 éves korukig is eltartott. Ma a fekvőkocsis korszakkal, tehát kb. 1 és fél éves korban nagyjából lezárul ez a korszak, mivel már a legkisebbeknek is vesznek butikból ruhát. „A lányom még járni sem tudott, már volt ruháscskája.”

A 80-as évektől kezdődően a lányosság vizuális meghatározottsága összetettebb lett, s a szín megkötöttségek mellett (rózsaszín, fehér, piros) formai követelményeket is jelentett. Ebben a rendszerben a szoknya, a fodor és a masli elengedhetetlen paraméterek voltak. „A lányomat szeretem úgy megcifrázgatni, végül is kislány. A lányt jobban megnézi a falu. A híre már kiskorától alakul.”

Ennek a gondolkodásnak a kialakulásához hozzájárult az óvoda is: „Az óvodából divatot csináltak.” Az ide való bekerülés a kislányok ruhatárának olyan fejlesztését eredményezte, ami korábbi időszakból a nagylányok társadalomba való kilépésével hozható párhuzamba. Annak is tekintették. A gyermek, aki eddig megstopolt térdű tréningnadrágban futkosott otthon, a nyilvánosság szeme elé került. Itt már csak az anyák által karakteresen lányosnak, illetve fiúsnak ítélt ruhát viselhettek. 1986-ban a helybeli óvónő panasolta, hogy mikor kislánya egy általa varrott, és ezért különlegesnek számító ruhában ment az óvodába, egy anyuka leplezetlen irigységgel mondta kislányának: „Téged az anyád az óvodából akar férjhez adni?”

A fiúk ruhatára még a 80-as években is ellenállt a közeli Szécsény gyermekbutikjai színes csábításainak. Ottjártamkor még az óvodás korú fiúk cipői is sötét színűek és zártak voltak, s hajuk továbbra is rövidre nyírt. A férfiaság normája nem tűrte a minitás ruhadarabot, sem „az össze-vissza minden színű pulóvert”.

Úgy látjuk tehát, hogy az óvodával lejjebb tolódott az az életkor, amikor a leányokat a nemi szerepükhöz oly fontos eszköztárral, a szép, és a „látványosság” normájának megfelelő ruhával ellátják. Az öltözék eddig is erős nemi polarizáltsága még növekedett azzal is, hogy a fiúk ruhatára a régi normákat követte, a lányoké pedig egyre jobban differenciálódott. Így van ez akkor is, ha az otthoni, illetve nyilvánosság előtti színvonal kettőssége továbbra is erős maradt.

A baba- és óvodáskor után a kisiskoláskor bizonyos „elengedettséget” mutat, ami a 80-as években esetenként a tréningruhát is megengedhetőnek tartotta. Ebben az időszakban a hétköznapiokban a fiúkat, illetve a lányokat nem különböztették meg olyan látványosan. Első áldozásig, kb. 7 éves korig növesztik a haját: „Az majdnem törvény, hogy első áldozásig hosszú hajnak kell lenni”. A kislányok társadalmi életé-

nek eme kiemelkedő eseménye után azonban a praktikum néhány évre megelőzi a presztízsszempontokat, és sok kislány haját levágják, „hogy ne kelljen vele bajlódni”. 13—14 éves koruk körül kezdik újra növeszteni. A haj hossza is szimbolikus üzenet tehát, és a nemi szerepre nevelés eszköze. Az általános iskola felső tagozatában a lányok öltözéke bizonyos színvonalemelkedést mutat, az igazi cezúrát csak az iskola befejezése jelenti. E korszak bizonyos „nem-semlegességére” utal a hajviselet alakulása is.

A fiúk ruházat szempontjából a 80-as években csak később, 17 éves koruk körül, a szakmunkásiskola elvégzése után kerülnek előtérbe. Komolyabban szórakozni is ekkor kezdenek, s ekkor vesznek nekik „motrot” is.

A nagylánykorban előre haladva a leány külső megjelenése — mindhárom vizsgált időszakban — egyre ritualizáltabb lett, egyre többféle szempontnak kellett megfelelnie, hogy külseje megfelelően „lányos” legyen. Ilyen fontos szempontok az *alkalomszerűség*, a *változatosság*, a *divatkövetés*, és a ruha hangsúlyozottan új volta, bizonyos kiemelt alkalmakkor. „A lányt azt jobban kell mutogatni.” „Itt az az elv, hogy a lánynak szépek kell lenni.” — fogalmazzák meg a nem is rejteni való szándékot. Ugyanakkor a fiúk ruháára legfőbb szempontjaként a legtöbb anya még a 90-es években is a *tartósságot* jelölte meg. Más kérdés, hogy ezzel ekkor már fiaik sem értettek teljesen egyet.

A 70-es években Varsányban a lányok viselete egy kettős, köznapi-ünnepi polarizációban valósult meg. Az ünnepet a lagzi és a mise jelentette, a karácsonyi és húsvéti misével mint csúcsponttal. Ezen túlmenően az otthon viseltnél kissé jobb állapotú ruhát vett fel a lány, ha boltba ment, egyáltalán, ha az utcára, a nyilvánosság elé kilépett. A variációgazdagság ekkor tehát a templomban viselt ruhakészleten belül valósult meg: „minden héten más ruhába kellett menni”. Egy nagylánynak ekkor átlagban 10—12 „kerekszoknyája”, és 30 ingválla volt. Ezeket viselte sorban, majd kezdte előlről hordásukat.

A nagylányok „helyes” öltöztetése ekkor tehát elsősorban mennyiségi kérdés volt. Az ünnepi viselet még szinte kizárólag népviseletet jelentett. Úgy tartották, hogy abban jobban mutat, „könnyebben megy férjhez” a lány. A templomi ruhát ekkor más-hová nem vették fel.

A kivetkőzés komolyabb fordulata után, a 80-as években is volt külön templomi ruhája a lányoknak, általában sötét színű kosztüm, de ezt már „nagylagziba” (testvér, unokatestvér lakodalmába) is felvették. Míg a hagyományos viselet idején a templomi ruha volt a legdíszesebb, a kivetkőzés után, mai napig ez „szolidabb” stílust, vagyis sötétebb színeket és zártabb formát jelent.

A 80-as, de főleg a 90-es évekre egy férjhez menendő nagylány ruhakészlete eddig soha nem látott módon differenciálódott, ami gyakori átöltözést is jelentett, s a következő alkalmak szerint strukturálódott. Míg *otthon* általában viseltebb, lezserebb ruhában van, az *utcára* menve átöltözik, vásárlás alkalmaira általában farmernadrágot húz. A *randevúhoz*, akár csak a falun belül is, külön „csábos”, „nem templomba való” ruhái vannak, vállpántos, kivágott, rövid ruhák, természetesen az évszak függvényében. Ruháára legünnepélyesebb darabjai azok, amelyeket a *templomban* visel. A

sötét, hosszú ujjú, nyárra pedig világos színű, rövid ujjú kosztümök mellett a templomi viselet továbbra is érvényes normájának, a nagy variációigénynek úgy felel meg, hogy a lány sötét szoknyájához sorra hordja fehér blúzait. A blúzókat az alkalom szerint is tudja variálni, így pl. pünkösdre piros, fehérvasárnapra fehér blúzt vesz fel. Míg fehér blúzt sötét aljjal csak a templomba lehet felvenni, a templomban viselt kosztümöket vendégként, az esküvő templomi szertartásán is lehet hordani. Utána azonban hazamennek, és a lagzira a legújabb divatnak megfelelő *alkalmi* ruhát vesznek fel.

Míg a templomi öltözék a nagylányok öltözködési gyakorlatában mai napig egy *mennyiségi* szemléletet konzervál, a lagziban hordott ruháknak egy újfajta *minőségi* igénynek, a divatosság és figyelemfelkeltés igényének kell megfelelniük: pl. rojtot, csipkebetétet vagy más különlegességet kell felmutatniuk. Emellett az anyagnak is jó minőségűnek kell lennie. Ezen a ruhán nem lehet spórolni, butikban kell megvenni. Mivel mára az egyre növekvő méretű lagziknak nagyobb a jelentősége a házassági piac szempontjából, mint a templomnak, ahová épp a házasulandó fiatalemberek járnak csökkenő létszámban, ma a nagylány-ruhatár csúcsteljesítménye a templomi ruha helyett a lagzin viselt alkalmi ruha lett. Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy e ruhatár differenciáltsága a lányok nemi szerepének legfontosabb funkcióját, a férjhez menést szolgálja, szinte már pazarló módon.

A nagylány külsejének fontos tartozéka a cipő is, ami az otthon viselt klumpától, az alkalmi ruhához viselt magas sarkú pántos cipőig szintén nagy változatosságot és alkalomhoz szabottságot mutat. Ehhez járulnak az ékszerek, ami nélkül egy varsányi leány el sem képzelhető: „A lányokról kiskoruktól csüng az aranyékszer.” Az iskolának már korlátozni kellett viselését az ünnepeken. Általában több gyűrűje, láncja, valamint karkötője és fülbevalója van egy leánynak, de csak az utóbbi 10—15 évben. Addig csak fülbevalót és egy vékony aranyláncot hordtak.

A lányok ruhatára nemcsak mennyiségi, de minőségi szempontból különbözik a fiúkéétól. Ezt a különbséget a látványon túl a vásárlás helye is igen pregnánsan mutatja. A fiúk köznapra való ruhadarabjait a legutóbbi időig a *piac*on vették, ünnepi ruhájukat pedig az egy fokozattal jobb minőséget jelentő *üzletben*, a lányok esetében más a helyzet. A kislányoknak még sportcipőt a piacon vesznek, ünnepre pedig „üzletes cipőt”, de ünnepi ruhájukhoz már csak a butikot tartják megfelelőnek. A nagyobb lányok öltözékéből pedig a piaci színvonal már teljesen kimarad. Fokozza a nagylányok ruhatárával kapcsolatos kiadásokat, hogy a divatkövetés új kíváncsi miatt gyakran kell új ruhát kapniuk. Igaz, hogy ugyanezért a különböző alkalmakra való ruhákból egyszerre 2—3 is elegendő. Kivételt képeznek, mint láttuk, a templomi ruhák, amelyekre más normák érvényesek.

A nemek közötti polarizációnak megfelelően a férfiak ruházatkérdése Varsányban mai napig hagyományosan a háttérben van. Az ugyanis az általános nézet, hogy egy férfi öltözéke nem olyan lényeges. „Egy nő ruhája duplája a férfiénak.” „Mert egy férfi nem olyan igényes. Ő úgyis csak dolgozni jár, minek neki.” Ezt az érintett fél is így gondolja.

Az utóbbi két és fél évtizedben a gyermekek, nemüktől függetlenül, egyre inkább a

családi élet középpontjába kerültek. Ez a rájuk fordított öltözködési kiadásokban is egyértelműen lemérhető. „A gyerekeken végül is nem lehet spórolni.” „A gyerekek a főbb szempontok. Mi vagyunk lemaradva. Mi alig megyünk valahová.” Így a fiúkra ma már többet költenek, mint az anyára, messze elmarad azonban ez a lányokra szánt kiadásoktól. A korábbi tréning-, majd szabadidőruhát mára a farmerdivat váltotta fel, illetve egészíti ki. Az anyák roszszállása ellenére még a templomba is ebben, és nem öltönyben mennek. Így az ünnepre szánt ruhatár, ami átlagosan egy öltönyt és egy fekete nadrág mellé viselhető két színes (bordó, illetve zöld) zakót jelent, a nagyobb egyházi ünnepekre és a lagzi alkalmaira marad. Ez a ruhatár az ünnepi ruhák tekintetében nem sokban különbözik apáikétól, de abban feltétlenül, hogy túllépett a hétköznapi férfiviselet hagyományos igénytelenségén. A felnőtt férfi generáció ugyanis hétköznapi szinte kivétel nélkül munkásruhában van. A férfiasnak tartott igénytelenség, és a sötét színek egyeduralma a mostani tizenévesek körében már oldódni kezd, habár a változatosság a farmerdivaton belül valósul meg. Az anyák hozzáállását továbbra is az jellemzi, hogy a fiaiknak vett ruhadaraboknál nem törekszenek a divatosságra és változatosságra, mivel ezeket a szempontokat nem tartják férfiasnak. Ősszel egyszerre vesznek nekik 2 teljesen egyforma szabadidőruhát, és 2 pár ugyancsak teljesen egyforma sportcipőt, s ezzel letudják a velük való gondot. Épp ezért erősödő tendencia, hogy a fiatal emberek maguk veszik meg fontosabb ruhadarabjaikat, kiveszik anyjuk kezéből ezt a feladatot. „Magukra költik keresetüket. Butikban maguknak vesznek. Azt mondják, ha csak egy is van, de legyen rendes.”

A nemi polarizáltságot valóban lazító változás azonban a most 5—6 év alatti kisfiúk öltöztetésében indult meg. Náluk, és a még kisebbeknél már az anyák is hajlandók nemcsak a szín-tabukból engedni, de a differenciáltság és érdekesség ebben a faluban férfiidegen szempontjainak is bizonyos teret engedni, öltözkük publikus részében. Az óvodás kisfiúk egy része már visel mintás trikót, kockás inget, de ugyanezt iskolás fiú számára sok anya még ma sem tartja elég „fiús”-nak. Sok fiatal anya már a kisfiára sem adja rá a nagymamák által előszeretettel a piacon vásárolt, általuk „fiús”-nak tartott ruhadarabokat, még az esetleges sértődést is vállalva. „Ami olyat kaptam, piacit, a fiamra sem adom rá.”

A fiúk ünnepi öltözködésében való differenciálódás kísérletének tekinthető a nyakkendő variálásának új rítusa. Eszerint míg az első áldozáson a kisfiúk még csokornyakkendőt viselnek, 2. osztályos koruktól már félhosszú nyakkendőt hordanak, s felső tagozatos korukra a normál méretű nyakkendő jár nekik. A fiúknál, akárcsak a lányok esetében, lassan egyre korábbra kezd csúszni öltözködésük színvonalemelkedése. Ma már 4—5 éves korára legtöbbjüknek öltönye van, pontosabban fekete nadrágja színes zakóval. Ehhez járul, hogy a fiúknál is megjelent az ékszerdivat. A most tizenévesek még ballagásra vagy bérmelegedésre, a fiatalabbak már elsőáldozásra kapják az aranyláncot. Néhány, iskolát már elhagyott fiúnak pedig fülbevalója is van.

Az 5—6 év alatti gyermekek öltözködésében van egy közeledés a lányok oldaláról is. Kb. 3 éve szűnőben van a szoknya egyeduralma, s bár az idősebbek az ebben való engedést a kislány kényeztetéseként értékelik, tény, hogy terjedőben van köznapi viseletükben a sort, s a színes „sztreccnadrág.” Az anyák az óvodás kislányok szekeré-

nyébe a szoknyát minden nap beteszik, de az udvaron és rossz időben a kislányok szívesebben hordanak nadrágot vagy sortot.

Nincs engedmény azonban az ünnepi viseletben. „Ha *olyan helyre* megyünk, adok rá szoknyát. Úgy szokás, hogy legyen rajta szoknya. Templomba nem adok rá például nadrágot. Búcsúkor is szoknya, húsvétkor, ünnepkor is.” Mindez az ünnep konzerváló erejére is felhívja a figyelmet. Ünnepkor fontosabb, hogy az öltözék a nemi polarizáció szempontjának megfeleljen. Ilyenkor a norma kívánta teljességet illik felmutatni. A kislányok esetében a lányos színekhez mai napig jobban ragaszkodnak, mint a nagyobbaknál, akiknek templomi és alkalmi ruháiban a sötét színek uralkodnak.

A mai legfiatalabb anyukák az ünnep mellett egy új szempont, az alkalom fontosságát hangsúlyozzák. Ők orvoshoz vagy látogatóba is gyakran a legszebb, butikban vásárolt ruhát adják rá pár éves kislányukra.

Új szemléletet hoz az öltözködésbe a bálás ruha megjelenése. A fiatalok maguknak is „turkálnak”, s ezek a ruhák az öltözködési tabuk megdöntését segítik másfajta szemléletükkel.

Összefoglalóul elmondhatjuk, hogy az öltözködés Varsányban a lánnyá, illetve fiúvá nevelés technikájának, s ezzel a nemi sztereotípiák alakításának fontos eszköze. A gyermekek és fiatalok öltöztetése ebben a faluban néhány évtizede a legkisebb kortól egy teljes nemi polarizációban valósult meg, ahol a színesség és változatosság a nők privilégiuma, a férfiasságot pedig a legutóbbi időkhöz egyfajta szintelenség és igénytelenség jelentette. Ebben a faluban annyira más volt a fiú-, illetve a lányruha, hogy a különböző nemű testvérek nem is tudtak egymástól örökölni.

Mindkét nemű fiatal kultúrájának fontos üzeneteit tanulja meg legkisebb korától öltözéke révén arról, hogy mi a nemiség, pontosabban annak kulturális tartalma. A felnőtt korhoz közeledve egyre jobban polarizálják a fiúk, illetve lányok fizikai megjelenését, ezzel önkéntelenül a nemiségnek egy társadalmi és kulturális definícióját tanítva meg nekik.¹³

Az öltözködés nemi szerepre nevelő funkciója oly módon is érvényesül, hogy ezzel készítik fel a fiatalokat a párválasztásra. Kiténik ez abból is, hogy az öltözék színvonal-hullámzása a publikusság mértékével — a más nemű fiatalok potenciális jelenlétével — függ össze. Az öltözék nemi szerepének fontossága az utóbbi években még nőtt is. Míg ugyanis korábban a korosztályi helyzetet hangsúlyozta, ma a nemi differenciálásban betöltött szerepe lett fontos.¹⁴

Azért foglalkozunk kiemelten az öltözködéssel, mert a nőiesség és férfiasság magatartásbeli sztereotípiáinak továbbörökítése mellett, a nemi szerepre szocializálásának a 70-es évek második felétől egyre kiemeltebb területe ez Varsányban. Növelte e terület fontosságát az is, hogy kimaradt a nemi szerepre szocializálásból a nemek szerinti munkamegosztásra nevelés eddig legfontosabb szocializációs eszköze. El kell mondanunk ugyanakkor, hogy a lányoknak az öltözködésük terén való pozitív diszkriminá-

¹³ LIPSITZ 1993. 148.

¹⁴ Erre ÖRSI Julianna is felhívja a figyelmet Karcag példáján: ÖRSI 1995. 479.

ciója éppen a nemi sztereotípiák továbbéléséről tanúskodik. Nevezetesen arról, hogy az ő életük eredményességének legfőbb fokmérője Varsányban ma is a férjhezmenés.

Mindezek alapján talán közelebb jutottunk a kérdéshez, hogy a nemi egyenlőtlenség rendszere mi módon termelődik újra, annak ellenére, hogy a felszínen már a változások jeleit is megtapasztalhatjuk. A két nem viseletbeli polarizációjának bizonyos csökkenése jórészt inkább divatkérdésnek tekinthető, mivel a nemi sztereotípiákat éltető prekonceptciók a társadalmi pozícióban bekövetkezett változás függvényei. A mai női munkavállalás Varsányban pedig nem tekinthető annak, inkább csak a mai magyar kétkeresős családmodellre való beállásnak.

Vizsgálatunkból egyértelműen kiderül, hogy a nemi szerepeket Varsányban a társadalmi és kulturális feltételrendszer polarizálta szélsőséggé, s hogy a férfi-női megkülönböztetés a varsányi társadalom szerveződésének ma is alapstruktúrája. A nemi polarizáció társadalmilag és kulturálisan alakult ilyen szélsőséggé, s a férfi-nő megkülönböztetés ma is a varsányi társadalom szerveződésének egy alapstruktúrája.

IRODALOM

- BOURDIEU, Pierre
1994 *Férjuralom. Beszélgetés Pierre Bourdieu-vel.* In: Replika 13—14. sz. 47—53
- CAMPBELL, J.K.
1964 *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community.* Oxford
- FRIEDL, Ernestine
1967 *The Position of Women: Appearance and Reality.* Anthropological Quarterly 40. 3. 97—108
- FÜGEDI Márta
1995 *A gyermek a matyó társadalomban.* In: Gyermekvilág a régi magyar falun. (szerk.: T. BERECSKI Ibolya) A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Múzeumok Közleményei 50. 243—249. Szolnok
- LIPSITZ, Sandra
1993 *The Lenses of Gender.* Yale
- NEMÉNYI Mária
1995 *A biológia—sors?* In: Info—Társadalomtudomány. 32. máj. 7—12.
- NYÁRY Albert
1931 *A palóc anya és gyermeke.* Ethn. XLII. 167—174
- ÖRSI Julianna
1995 *Korcsoportok Karcag társadalmában.* In: Gyermekvilág a régi magyar falun. (szerk.: T. BERECSKI Ibolya) A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Múzeumok Közleményei 50. 475—491. Szolnok
- H. SAS Judit
1973 *Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban.* Budapest
- 1988 *Nőies nők és férfias férfiak.* Budapest
- SÁRKÁNY Mihály
1978 *A gazdaság átalakulása.* In: Varsány. (szerk.: BODROGI Tibor) 63—150

KATA JÁVOR

SURVIVAL OF GENDER STEREOTYPES AND THE DEVELOPMENT OF THE SOCIALISATION MODEL IN THE FORMATION OF GENDER ROLES

(The Varsány example)

This study concerns the gender roles and children's early gender role socialisation in the traditional village of Varsány (Nógrád county) in the north-east of Hungary, based on a fieldwork carried out there in three different time periods. The author analysed these questions tracing the trends of transformation there in the early 1970s, then in 1986, and finally in 1995. What makes this topic interesting is that one of the basic characteristic features of the structure of Varsány society has been the separated, asymmetric, and hierarchical relationship between the two sexes, assisted by strong male dominance. So it would be important to know what impact the changes of the macro-structure had on the traditionally polarising local concept of gender roles.

Since the exact content of roles is denoted primarily by one's place in the division of labour and power, this is what the paper analyses. The author states that with women undertaking jobs in recent years, the dichotomy maintaining of the rigid division of labour and power-asymmetry of men's and women's worlds, expressed by the opposites of public/domestic, has loosened to some extent. Changes, however, have been only superficial since women's jobs are badly paid and are thus of low prestige. This factor, together with insufficient community infrastructure, and with the still valid and hardly changing norm of self-sufficiency have maintained the domestic sphere as the primary sphere of women's lives. Double moral expectations have also supported the polarisation of stereotypes related with masculinity and femininity until recently. Basically, the survival of gender stereotypes can be attributed to the lack of change in the social conditions denoting the roles of sexes.

Gender role socialisation is analysed in terms of labour division, personality traits, and children's clothing. The author states that children of both sexes are brought up according to sometimes quite extreme stereotypes of masculinity and femininity. The most important of these is clothing and its role in gender role socialisation. Positive discrimination of girls with respect to clothing shows that the efficiency of their lives is still measured by marriage.

MOHAY TAMÁS

„FRANCIÁSOK”
SZLOVÁKIAI MAGYAR VENDÉGMUNKÁSOK
FRANCIAORSZÁGI FALVAKBAN
A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

I.

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy változatosan összefoglaljam azt az élettörténeti jellegű emlékanyagot, amely a történeti Hont megyéhez tartozó délszlovákiai magyar falvakban a két világháború közötti franciaországi falusi, illetve mezőgazdasági munkavállalással kapcsolatosan összegyűjthető volt. Gyűjtéseimet a (Cseh)Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság által koordinált honti kutatási program keretében végeztem 1992—1996 között nyolc alkalommal, körülbelül ötven nap alatt, mintegy 25 faluban. Ez alkalommal nem törekszem teljességre sem az adatok közlése, sem az értelmezés és összehasonlítás tekintetében, hiszen a különböző országokba induló falusi munkavállalók közül ezúttal csak a franciaországiakat emelem ki.¹

A falvakban a legtöbb helyen viszonylag könnyű dolga van annak, aki azokat keresi, akik részt vettek franciaországi vendégmunkán: szinte mindenütt ismerik a „franciás”-okat, tudják, hogy ki volt kint, kinek hol él a felesége, gyermeke, kik voltak kint rövidebb ideig vagy hosszú éveig. Tudják, kik kaptak kint töltött éveik után nyugdíjat, sokszor azt is emlegetik, mit vett a pénzen az illető: ők azok, akik „kapták a bonikat”, azokat az utalványokat, amelyekkel a valutás tuzex-boltokban lehetett vásárolni. Volt, ahol már a falu közepén, a vegyesboltban meg lehetett kapni a legelső tájékoztató adatokat, volt, ahol az egykori postás volt a kulcsembere. Másutt hosszas kérdezősködés után sikerült csak bizonytalan információkra bukkanni. Az ilyenfomán megtalált „adatközlőktől” igyekeztem részletes beszélgetésekben minél többet megtudni arról, hogy külföldi munkavállalásuk hogyan illeszkedett az egyéni életutakba, a családi kapcsolatrendszerbe, milyen új helyzetekbe kerültek, hogyan álltak helyt, hogyan tettek szert új tapasztalatokra, azokat hogyan hasznosították, milyen volt odakint a hétköznapi élet, s mindez milyen új viszonyítási pontokat alakított ki a hazatérés

¹ E helyütt is megköszönöm mindazok támogatását, akiknek segítségével aligha végezhettem volna eredményes munkát. A csoportos gyűjtéseket főként LISZKA József szervezte meg a párkányi (Štúrovo), az ipolysági (Sahy) és a csábi (Čebovce) helyi vezetők, valamint a szobi könyvtáros, MÁNDLI Gyula szíves támogatásával. A gyűjtések minden résztvevőjétől kaptam ötleteket, értékes tanácsokat, hasznos adatokat, különösképpen HÁLA Józseftől és CSÁKY Károlytól. Sokat jelentett az OKTK VIII/B magyarságkutatási főirányának kutatási támogatása 1993—1996 között, amiért személy szerint a főirányvezető HOFER Tamásnak tartozom köszönettel.

után; kíváncsi voltam arra, hogy a kinti munka hagyott-e mélyebb nyomokat, avagy csupán múlt epizódnak tekintik; érdekelték a jövedelmi viszonyok, s minden fellelhető tárgyi vagy írott emlék. Sajnos meg kellett tapasztalnom az emlékezet romlását, még inkább azt, hogy mint annyi más, ez a kérdezősködés is kissé megkésett: sokan, akik a harmincas években voltak fiatalok, a nyolcvanas- kilencvenes évekre már megöregedtek, megbetegedtek és meghaltak. Több helyen fogadtak azzal a hírrel, hogy egy-két évvel, vagy csak néhány héttel kellett volna előbb érkezniem, hogy azzal beszélhessek, akit keresek; máskor a még élő idős ember memóriája már csak emlékfoszlányokat őrzött. Ma már azok is a legidősebb nemzedékhez tartoznak, akik gyerekkoruk egy részét töltötték kint munkavállaló szüleik mellett, ott tanultak beszélni, ott jártak iskolába. Sokaknak már csak feleségével vagy gyermekével beszélhettem (jellemző, hogy a férfiak előbb halnak meg, és sok magányos özvegyasszony tekint vissza közös életükre). Az ötven-hatvan év előtti emlékeket sokszor éppen a nyugdíjjal kapcsolatos ügyintézés, a hivatalos igazolások beszerzése, a levelezések elevenítették fel, s ennek következtében a családi irattárakban olykor meglepő bőségben lehetett találni régibb és újabb írásos emlékeket, fényképeket. Ezek nemcsak kitűnő kiegészítői voltak a szóban elmondottaknak, hanem elő is hívták azokat.

Franciaország az első világháború után a második legnagyobb befogadó ország lett az USA után: tíz év alatt több mint kétmillió külföldi érkezett, és számuk később még emelkedett. 1931-ben a lakosság 7%-a volt külföldi. Ennek összetett okaira itt nem szükséges kitérni, ahogy arra sem, hogyan szabályozta a francia állam és a munkaadók sokféle szervezete a munkavállalási lehetőségeket, az életkörülményeket alakító tényezőket.² Ugyancsak messzire vezetne a bevándoroltak és a franciák nemzeti tudatának kölcsönös egymásra hatása; elég annyit megjegyezni, hogy a franciaországi bevándorlók — nélkülözve azt a kulturális hagyományt, amit Amerikában az „olvasztótégely” jelentett — némileg talán nagyobb mértékben maradtak „idegen test” az országban, mint a tengerentúl.³ Fontos viszont, hogy 1919—20-ban Franciaország sorra kötött bevándorlási szerződéseket egy sor országgal, elsősorban volt szövetségeseivel, Lengyelországgal, Olaszországgal, Csehszlovákiával (1920-ban), Belgiummal, Luxemburggal, majd Ausztriával,⁴ 1929—30-ban Jugoszláviával, Görögországgal, Romániával. Ezek szabályozták a kontingenseket, a toborzást, a szállítást és az ellenőrzést. A szerződéseket 1930 körül újra rendezték, és kiegészítették a munkanélküli segélyre, a nyugdíjra, a betegellátásra, a hazaszállítási költségekre vonatkozó szociális kötelezettségekkel, amelyek elvben egyenlő elbánást biztosítottak a különböző országokból érkező bevándorlóknak. Hasonló szerződés Franciaország és Magyarország között nem jött létre, s ez az államilag szervezett munkamigrációt voltaképp megakadályozta; a munkáltatók ügynökeinek toborzó akciói pedig éppen a mezőgazdasági munkásokra kevésbé terjedtek ki, mint az ipari és gyári munkásokra.⁴ A szerződéseket

² SINGER—KÉREL 1991; PÉCSI 1982.

³ Két újabb munka erről: SILVERMAN 1992; NOIRIEL 1996.

⁴ PÉCSI 1982. 12—13; SINGER—KÉREL 1991. 288.

követően létrehozott toborzó vállalatoknak kihelyezett felvevőhelyei működtek Lengyelországban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában. 1929 után a francia munkaügyi minisztérium (a mezőgazdaságban alkalmazottak számára a földművelési minisztérium) a válságra tekintettel már sokkal nehezebben adott ki engedélyeket a munkaszereződésekhez — kivéve éppen a Csehszlovákiából és Romániából érkezetteket, akiket főként földmunkához juttattak.⁵ Ezt a tendenciát erősítette az is, hogy a húszas évek végétől a franciaországi parasztok is nagyobb számban hagyták el földjeiket, és igyekeztek városokban megtelepedni, relatív munkaerőhiányt okozva ezzel a parasztbirtokokon, nemkülönben a nagybirtokokon. 1931-es adat szerint 30 932 csehszlovákiai bevándorlót tartottak számon Franciaországban.⁶ Csehszlovákiából az 1922—1931 közötti évtizedben 285 ezren vándoroltak ki (az arány százezer lakosra 200 fő), közülük kb. 53 ezren indultak európai országokba, s 35 ezren választották Franciaországot úticélként.⁷

A franciaországi magyarokról szóló változatos és kiterjedt szakirodalom áttekintésére ezúttal nem vállalkozom; csak utalok rá, hogy jóval kevesebbet tudunk róluk, mint a tengeren túli, elsősorban amerikai (USA) kivándorlásról.⁸ Ennek nyilvánvaló oka, hogy a múlt század végétől a nagy kivándorlási hullámnak elsősorban tengeren túli országok voltak a célpontjai, s kisebb mértékű figyelemben részesültek azok, akik európai országokba indultak. Az útirány megváltoztatásában kétségkívül szerepet játszott az amerikai bevándorlási törvények megszigorítása 1921—24 közt, az első világháborút követő időszak nyugat-európai munkaerőigényének megnövekedése a győztes és a vesztes országokban egyaránt, majd a nagy gazdasági válság, ami a részben újonnan megszületett kelet-európai kisállamok gazdasági megingásához kétségtelesenül hozzájárult.⁹ PUSKÁS Julianna szerint „magyar munkások és bányászok az 1920-as években viszonylag nagyobb számban keresték fel elsősorban Franciaországot és Belgiumot, majd főleg az 1930-as évek második felétől a határon túli időszakos szezonális vándorlások egyik centrumává Németország vált. A kontinentális vándorlások méreteit körvonalazni már csak azért is nehéz, mivel jellegüket az időszaki munkavállalás, a 'vendégmunka', az oda- és visszavándorlások határozták meg, még sokkal hiányosabb statisztikai számbavétellel, mint a tengerentúlra vándoroltak esetében.”¹⁰

Az 1920-as években egyes források alapján gyors növekedés jellemzi a franciaországi magyarok hozzávetőleges számát: ezt 1901-ben alig néhány ezerre, 1926-ban 13 ezerre, 1927-ben 50 ezerre, 1928-ban 80 ezerre becsülték. Magyarok nagyobb számban éltek Párizsban és környékén, az észak-francia bánya- és iparvidéken, kevesebben Elzászban, a déli országrészekben Lyon és Grenoble, valamint a tengerparti városok környékén.¹¹ Valódi számuk kiderítését megnehezíti, hogy a statisztikák természetesen

⁵ MOLNÁR 1931.

⁶ MILLET é. n. 34.

⁷ THIRING 1933. 72—75.

⁸ L. pl. PUSKÁS 1982; FEJŐS 1993.

⁹ LENGYEL 1980.

¹⁰ PUSKÁS 1982. 173.

¹¹ KOMJÁT — PÉCSI 1973. 17—23; NAGY 1935; PÉCSI 1982. 26—28.

nem a nemzetiséget, hanem a származási országot regisztrálták.¹² A csehszlovákiai kivándorlási statisztikák adataiból az 1922—31 közötti évtizedre vonatkozóan THIRRING Gusztáv kb. 2000 Franciaországba induló magyart mutatott ki,¹³ MOLNÁR Sándor szerint pedig a párizsi Magyar Háznál „jelentkező munkásoknak egyharmadát az utódállambeli magyarok teszik, kik teljesen magukra vannak hagyatva”.¹⁴ A két világháború között a Franciaországban élő magyarok egy talán nem nagyszámú, de annál jelentősebb csoportját politikusok, értelmiségiek és diákok alkották; csoportjaikról, szervezeteikről, életükről visszaemlékezések és tanulmányok egész sora tanúskodik.¹⁵ Mások ipari munkahelyeken: bányákban, gyárakban, valamint szolgáltató ágazatokban találtak munkát.¹⁶ A harmadik foglalkozási társadalmi csoportba a mezőgazdasági munkások tartoztak — talán róluk tudni a legkevesebbet, hiszen a többi csoportnál szétszórtabbak voltak, szervezetekbe nem tömörültek, és a munkaadók gyakran a hivatalos bejelentési kötelezettségeknek sem tettek eleget velük kapcsolatban. A francia földművelésügyi minisztérium által lebonyolított, 1927 januárjára vonatkozó összeírás a közel 13 ezer magyar állampolgár között például csak mintegy 100 mezőgazdasági munkást regisztrált, ami vélhetően alatta marad a valódi számnak, és később jelentősen megnövekedhetett.¹⁷ KERESZÉNYI Edittől tudunk róla, hogy pl. a jugoszláviai Lendva vidékéről is toboroztak munkásokat franciaországi birtokokra.¹⁸ Pontosabb számokat alighanem az adatvédelmi okokból hozzáférhetetlen biztosítói-nyilvántartásokból lehetne kapni későbbi számukra, a kibocsátó országokra vonatkozóan.

A szlovákiai magyar néprajzi bibliográfiában¹⁹ nem találtam adatokat kivándorlásról, vendégmunkáról, hasonlóképpen szlovákiai magyarokra vonatkozó jó pár helytörténeti, szociográfiai kötetben sem.²⁰ (A Hont megyei szlovák kivándorlást a terület néprajzi feldolgozása is éppen csak hogy megemlíti; eszerint a korábban szórványos kivándorlás 1918 után vált tömegessé nemcsak Amerikába és Kanadába, hanem Franciaországba és Belgiumba is.²¹) Ez indokoltá teszi, hogy az Ipoly-vidék falvaiból útnak indulókat és hazatérőket ne csak általánosságban jellemezzük, hanem néhány konkrét esetet közelebbről, a maguk egyediségében is szemügyre vegyünk.

Ipolyság környékén voltak falvak, ahonnan főként évközi, májustól decemberig tartó szezonmunkára szerződtek el falusi szegény emberek (nemcsak magyarok, ha-

¹² NAGY 1935. 210, hivatkozva a francia bevándoroltakat összesítő statisztikai munkára: BUNLE, Henri: *Les étrangers en France d'après les recensements de 1921 et 1926.* (Bulletin de la statistique de la France. 1927. jan.)

¹³ THIRRING 1933. 82.

¹⁴ MOLNÁR 1935. 134.

¹⁵ Csak példaként utalok BARÁTH 1935; ILLYÉS 1970; BAJOMI 1975, 1978 könyveire.

¹⁶ Róluk a legtöbb forrást felhasználó összefoglalást munkásmozgalom-történeti szempontok alapján írták meg: KOMJÁT — PÉCSI 1973; PÉCSI 1982; egy régebbi szociográfia: PILISI 1928.

¹⁷ NAGY 1935.

¹⁸ KERESZÉNYI 1994. 33.

¹⁹ LISZKA 1988.

²⁰ CSÁKY 1985; ZALABAI 1985; B. KOVÁCS 1991; DANAJKA 1993; FAZEKAS 1993; MACHNYIK 1993.

²¹ BOTIK 1988. 50.

nem nagy számban szlovákok is) franciaországi földbirtokokra. Ez összefügg azzal, hogy 1920 után lezárultak a dél felé, Alföldre, Dunántúlra irányuló szezonális munkamigráció lehetőségei. A szervezett csapatok távoli helyszíneken mintegy megismertették a summásság intézményét: közösen szegődtek el egy munkavezető irányításával, előre megkötött szerződés szerint kaptak bért, és a nagy kézimunkaerőt igénylő ágazatokban, főként a cukorrépa és a szőlő munkáiban foglalkoztatták őket. Erre vonatkozó adatok vannak Deménдрől, Százdról, Szetéről, Szemerédről, valamint az Ipoly menti falvakból, pl. Ipolybalogról, Ipolyviskről. Terjedelmi korlátok miatt ezúttal mellőzöm az ipolyviskiek részletesen dokumentált franciaországi szezonmunkájának ismertetését. Mások azzal a szándékkal indultak útnak, hogy hosszabb ideig maradnak, s ebből olykor 1—2 év, máskor 6—8 esztendő is lett. Erre a fajta munkára a falvakban nem hallottam bevett szóhasználatot, a „vendégmunka” kifejezést nem használták, ellentétben a „szezonomunka”-val. A néhány hónaptól a néhány évig terjedő külföldi munkaviszonyok eredményei igen változatosak: voltak, akik csalódottan és sikertelenül tértek vissza, s csak történeteiket hozták magukkal, amit a gyerekek és az unokák megőriztek vagy elfeledtek; voltak, akik rendszeresen küldtek haza pénzt, ezzel megszabadultak itthoni adósságaiktól és szert tettek egy időleges anyagi biztonságra. Életük vége felé, évtizedekkel később (mind a mai napig) az otthoni nyugdíjuk franciaországi kiegészítése (amit a csehszlovák bank utalványokra, „bonikra” váltott át) a hetvenes-nyolcvanas években komoly segítséget jelentett leszármazottaik, családtagjaik modernizációs törekvéseihez. Ezen az áttételen keresztül az ötven-hatvan évvel ezelőtt történeteknek közvetlen kapcsolata van a közelmúlt és a jelen viszonyainak alakulásával.

Vendégmunkások alatt azokat értem, akik azzal a szándékkal indulnak külföldre dolgozni, hogy ott több évig maradnak, s hogy utána hazatérnek; eleven kapcsolatot tartanak hazájukkal, és keresetüket már kinti tartózkodásuk alatt részben az otthoniak megsegítésére fordítják.²² Az Ipoly menti falvakból mezőgazdasági és ipari vendégmunkára egyaránt elindultak a két világháború között; az utóbbira főként iparosok, mesterek az Ipoly alsó folyása menti területről: Garamkövesdről, Bajtáról, Helembáról, Kisgyarmatról (az idevágó emlék- és dokumentumanyag elemző ismertetésétől ezúttal eltekintek). Az agrármunkásokat kibocsátó, a Léva és Nagykürtös közé eső határ menti terület a két világháború között döntően mezőgazdasági arculatú volt, tekintélyes számú és területű nagybirtokokkal a falvak határaitban.²³ A csehszlovákiai földbirtokreform annyiban változtatott a birtokmegoszláson, hogy a húszas években sokak számára elérhetővé tette néhány hold föld megvásárlását. Nemcsak kisföldű parasztagdák, hanem törpebirtokosok is igyekeztek kihasználni ezt a lehetőséget. Ez saját erőből a legtöbb esetben nem volt lehetséges, ezért kölcsönöket kellett felvenni. Ez is hozzájárult a szlovákiai magyar parasztság amúgy is súlyos adósságterheinek

²² A „vendégmunkás” sem mint címszó, sem mint utaló nem szerepel a Magyar Nyelv értelmező Szótárában, sem a Néprajzi Lexikonban. A kifejezés máskor a faluról fővárosba járó ’ingázó munkás’ értelemben jelenik meg, pl. KORNIS 1988.

²³ NÉPSZÁMLÁLÁS 1910; FELVIDÉKI NÉPÖSSZEÍRÁS 1938.

növekedéséhez.²⁴ A vándormunkára indító okok közül talán az egyik legfontosabb éppen a földvásárlások anyagi alapjainak megteremtése, a bankkölcsönök törlesztése volt. Egy másik, az anyagi lehetőségeket gyakran meghaladó vállalkozás a húszas évek szlovákiai magyar falvaiban a házépítés volt, amire ugyancsak sokan vettek fel bankkölcsönt. A kedvező vásárlási és hitellehetőségek, valamint a kereseti lehetőségek beszűkülése, a mezőgazdasági konjunktúra megingása ahhoz vezetett, hogy sokan külföldre indultak dolgozni. Az emlékezések és helyszíni adatgyűjtés tapasztalatai arra mutatnak, hogy ez a (gazdasági) motivációs rendszer elsősorban az Ipolyság környéki falvakban, az Ipoly mentén és tőle valamivel távolabb, a magyar—szlovák nyelvhatáron fekvő falvakban érvényesült; ott is főként azokban, amelyekben a saját földjéből megélni képes kisbirtokos paraszti réteg mellett tekintélyes számú törpebirtokos és zsellér élt. Ezekben a területeken már voltak hagyományai az itt bővebben nem érintett amerikai, kanadai kivándorlásnak az első világháború előtti időből, ha ez nem is érintett nagyobb tömegeket. Voltak olyan, az északi megyékből bevándorolt és lassacskán be is házasodott szlovák nemzetiségű lakosok, akiknek családjában már voltak külföldön időlegesen vagy tartósabban munkát vállalók. További kutatandó téma lehet, hogy a nemzedékek és etnikumok között a motivációknak milyen hatásrendszere érvényesült.

II.

A mezőgazdasági munkára induló férfiak között egyaránt voltak fiatal legények és családos emberek, akik otthon hagyták vagy magukkal vitték családjukat. Mindkét döntés új irányt szabott az addig megszokott életnek nemcsak a munkavállaló, hanem felesége és gyermekei számára is. A családos emberek néhány évvel vagy egy fél generációval idősebbek voltak már 1930 táján, mint a legényként elindulók, nagyjából 1890—1910 között születtek; kevesebben tudtak személyesen visszaemlékezni gyűjtésem idején. Gyermekeik közül jó páran, akik kint jártak iskolába, eleven emlékeket őriznek, természetesen más nézőpontból. A legényként kint dolgozók, nagyjából az 1905—1920 között születettek volt az a generáció, amelyik a nyolcvanas években még inkább elérhető volt, s amelyről később már főként özvegyen maradt feleségeik vagy csak gyermekeik tudtak emlékeket felidézni.

Ipolybalogról a már családos Zolczer László (sz. 1899.) ment ki két társával: Molnár Józseffel és Kereszti Józseffel 1930-ban Franciaországba egy Párizstól nem messze fekvő faluba (sajnos a helységek nevét nem őrizte meg emlékezete, iratai pedig nem maradtak fenn).²⁵ Családjá törpebirtokos volt, neki magának kb. négy hektár földje volt, mikor

²⁴ HALTENBERGER 1938. (1993) 153: „Parasztságunk mintegy 70%-a van eladósodva, s az eladósodottság foka 80%-ig is felmegy, mert a földeket hektáronként 2000—10000 koronáig is megterhelték.”

²⁵ Zolczer László (1899), Z. János (1918) és Negyela Lajos (1918) emlékezései alapján, az idézetek Z. Lászlótól.

nekiindult. Az első világháború végén rövid ideig katona volt, majd a húszas években, mikor családot alapított, néhány évig még családos bátyjával együtt laktak és gazdálkodtak a szülői házban; a nagycsalád szétválása után kezdett önálló házat építeni, erre vett fel kölcsönt a banktól. Az első helyére előre megkötött szerződéssel ment ki a saját költségén: mivel másképp nem lett volna rá pénze, hetven ár földet adott el ennek érdekében a testvérének (érdekes, hogy erre nem akart kölcsönt felvenni, ahogy mások tették). Az a francia falu, ahol dolgozott, kicsi volt, „tíz ház, két kocsmá”, az első gazdjára nem volt nagybirtokos, kb. harminc hektár földje volt. Társai közül az egyik fél év után, a másik két év után jött vissza, így ő maradt kint egyedül, összesen nyolc évig. Az első gazdnál két évet, a másodiknál egy évet töltött, ezeknél kb. 300 frankot kapott egy hónapban; ez nem volt sok, „elfogyott a kosztra”, nemigen lehetett belőle hazaküldeni. Közben azon igyekezett, hogy bekerülhessen a falubeli nagybirtokoshoz dolgozni a jobb kereset reményében. „Három évig jártam utána, nehéz volt odakerülni, mert nem volt munkahely, nem volt üresedés. Ott többet kaptam fizetést, kaptam 600—700 frankot egy hónapba. Kocsis lettem. Ő nagy úr volt, kiadta haszonbérbe a birtokát. Volt neki intézője, az is ott lakott.” Zolczer László két fiával és a lányával hagyta itthon feleségét, és amikor jó keresetű, biztos helyre került, feleségét két évben is kivitte hat hónapos szezonmunkára: a répaásás végén, novemberben mentek haza. A második évben szerette volna a gyermekeit is kivitetni, de azok közül csak egyik fiát engedték el, Pozsonyból küldték vissza a többieket; a rokonok gondjaira voltak bízva néhány hónapig. Mint béres, a kastély mellett külön épületben lakott, végezte a nagy gazdaság mezei munkáit. Nagyban természetek gabonát, kombájnnal arattak, télen géppel csépeltek. A kertészet mellett cukorrépat ugyancsak nagyban természetek, s erre szezonmunkásokat fogadtak. A gazdaság három kocsisa közül az egyik az intéző fiatal fia, a másik egy lengyel férfi volt, utóbbi egy külön majorban szolgált. A béresek minden fizetségüket pénzben kapták; állatot nem tartottak, „nekünk nem kellett”. „Vettünk mindent, de nem is köllött menni sehova, helybe hoztak mindent autóval. Az hordta szanaszét az ételmet, a ruhát, reggel jött a pék, azután jött a hentes, jött az ital, a ruhanemű, ez így ment minden nap. Volt minden, lehetett válogatni.” A gazda, akinél dolgozott, igen gazdag volt, „milliomos volt. Három autója volt neki, mikor ott voltam. A harmadikat Amerikából egymillió frankért vette. S már harmadik felesége volt.” Jellegzetes, hogy évtizedek távolából az egykori gazdáról legfőként a vagyonára és a családjára vonatkozó emlékek maradtak meg. A hétköznapi érintkezés szintjén Zolczer László megtanult franciául. Más vendégmunkásoktól eltérően rendszeresen eljárt a közeli templomba a vasárnapi misére. A hazaküldött keresetéből a felesége az adósságot fizette ki, a család fenntartásáról gondoskodott, és felépítette a megkezdett házukat. Földet nem vettek a pénzen, továbbra is ugyanazon a néhány holdon gazdálkodtak, mint amivel kezdtek. 1938 őszén jött haza, amikor a történelmi változások, a háború előszele bizonytalanabbá tették az otthontól való távollétet. A háborús években, és azt követően, amikor két évet Móron töltött a lakosságcsere folytán, minden igazolásra alkalmas papírja elveszett — ennek következtében Franciaországban töltött nyolc évét nem tudta beszámítani, és így nem kapott kintről nyugdíjat.

Ipolyviskről a húszas években kerültek ki törpebirtokosok nagybirtokokra munkásnak; a toborzóirodák mellett ők játszottak szerepet abban, hogy szezonmunkások is útnak indulhattak, mert földijeik javát keresve közvetítettek a gazdák és a falubeliek között. Ipolyvisken Mikulási Györgynek például 1927-ben született meg az első fia, nem sokkal később kiment, és két év után hazajött; itthon megszületett a második fia, azután újra kint

töltött két évet, majd 1935-ben az egész család kiment, és csak 1939-ben tértek haza. Etrapilly-ban (Aisne m.), ugyanabban a faluban kaptak munkát, ahol a szezonmunkásokat is foglalkoztatták. A férfi a gazdaságban dolgozott, a felesége házakhoz járt mosni; a gyerekek kint jártak iskolába, megtanultak franciául (később voltak nehézségeik a viszszailleszkedéssel: „mikor hazajöttünk, még úgy kellett tanítót fogadni mellém, hogy valahogy menjen a tanulás”). A nagybirtokon a család a cselédek részére fenntartott külön épületben lakott, („a tulajnak voltak épületei, amiben a szolgák laktak”), külön főztek. A kinti keresetet hazaküldték, s az egyik keresztkoma, aki ácsmester volt, megbízottként ebből építette fel a család új házát, valamivel távolabb az eredeti — alighanem nagycsaládi — lakóhelytől. Néhány hold földet is meg tudtak venni, tehenet, állatokat, úgyhogy mikor hazatértek, biztosabb megélhetéssel rendelkeztek. Mikulási György hatvanéves korában halt meg, felesége 57 évesen, amikor még nem volt megegyezés a nyugdíjakra vonatkozóan Csehszlovákia és Franciaország között.²⁶

Csábról Vido János (1907—1977) 1930-tól 1936-ig dolgozott Franciaországban.²⁷ Legénykorában Příbelen, egy szomszédos szlovák faluban dolgozott a társaival béresként egy gazdánál. Onnan mentek ki többen, hozzájuk csatlakozott. Franciaországban juhászként dolgozott egy parasztbirtokon, ahol nem volt nehéz dolga. Pusztán lakott, ott volt még vele három cseléd. Végig egy helyen szolgált, a gazda költségén vitették ki. Franciául nem jól tudott, kint megértette magát, de otthon elfelejtette a nyelvet. Kintről rendszeresen küldte haza a pénzt édesanyjának, aki a saját belátása szerint gazdálkodott vele: nem tette félre neki, nem is vásároltak rajta, hanem felélték, főként a hatgyermekes testvére javára. Kintléte alatt szülei ajánlottak neki falubeli házastársat, Zatyko Ilonát (sz. 1910), hiszen már idős legénynek számított. A lány előzőleg három évet Pesten töltött az angolkisasszonyoknál mint apácánövendék, de az egyik fogadalomtétel előtt orvosi vizsgálat után tüdőgyengeségre hivatkozva hazaküldték, mondván, nem bírja a városi levegőt. Később Losoncon szolgált, ahol egy katona udvarolt neki — nem ment hozzá, („pedig úri asszony lehettem volna”, mondja), hanem 1936-ban Vido Jánoshoz ment feleségül. A férfi egy hónapra jött haza, ennyi szabadságot kapott francia gazdájától. Az esküvő után visszaindult Franciaországba (otthon hagyván újdonsült feleségét), de az elbeszélés szerint Prágából visszafordult, mert nem volt elég pénze a közben megdrágult vonatjegyre. A faluban a további években is szegényen éltek, alkalmi és napszámos munkát vállaltak. 1939-ben a férfi mint napszámos kapott községi bizonyítványt, amelyel szociális munkát vállalhatott. 1942-ben az 53. gyalogezredhez sorozták be katonának, Ukrajnában volt a fronton, onnan küldte haza tábori lapjait. 1938-ban egy fiuk született, 1943-ban egy kis házat építettek. A férfinak kb. fél hold földje volt, az asszony testvérétől vettek hozzá valamennyit, azon gazdálkodtak. Később ingázó munkásként kereste kenyerét építőipari vállalatoknál. Hatvanéves korától nyugdíjat kapott Franciaországból is, 1971—72-ben havonta kb. 140—156 frankot küldtek; ezt a tuzexen keresztül lehetett felhasználni. Hosszú betegeskedés után hetvenévesen halt meg 1977-ben.

Szórványos adatok még több környékbeli faluból vannak. Ipolykesziben Takács Istvánra (1912—1992) emlékeztek, aki a közeli Kiscsalomiaról házasodott Ipolykeszire.²⁸

²⁶ Mikulási László (1931) emlékezése.

²⁷ Vido Jánosné Zatyko Ilona (1910) emlékezése és dokumentumai alapján.

²⁸ Takács Istvánné Kanyó Mária (1918) emlékezése.

Félig szlovák származású volt, egy Párizsban vendéglősként dolgozó ismerőse révén jutott ki Franciaországba 1930-ban, 18 évesen. „Uraságnál volt, a parasztmunkát végezték”. Másfél év után visszajött; letöltötte a katonaidejét, majd még két alkalommal ment ki hosszabb időre. Amikor végleg hazajött, viszonylag későn, 31 évesen házasodott meg. Később eljárt dolgozni a faluból Csehországba, Besztercére fűrésztelepekre. Kapott nyugdíjat kintről is, és idős korában is szívesen emlegette a faluban kinti tapasztalatait. „Ha lement a boltba, bevásárolt mindent, de ott is fölhozta a fiatalasszonyoknak, mindig a franciát hozta föl.” A magyar–szlovák nyelvhatáron fekvő Szalatmján régi hagyományai vannak az amerikai és kanadai kivándorlásnak. Innen csak az 1906 körül született Varga Jánosról tudtak, aki 4–5 évet töltött Franciaországban és akinek apja korábban Kanadában dolgozott néhány évet. Feleségét egy gyermekkel hagyta otthon, majd hazatérése után még két gyermeke született. Nem ment sokra a kinti keresetével, „csak egy kis lakáskát csináltak, mást semmit”.²⁹ Paláston, amely a környék másik nagyobb lélekszámú faluja, jelentős számú agrárszegénységgel, ugyancsak emlegettek Franciaországban dolgozókat; az Ipolysághoz közeli Kistúrról, Középtúrról és Felsőtúrról valószínűleg ugyancsak történt kivándorlás, de főként egy korábbi időszakban, Amerika felé.

Az Ipoly-mente falvai közül Ipolynyékről mentek ki Franciaországba a két világháború között a legnagyobb számban. Ez nemcsak a falu nagyobb méretével magyarázható, hanem lakóinak társadalmi megoszlásával is. Noha a földhöz jutás esélyei itt jobbak voltak a környékbeli átlagnál, a földbirtokosoknak mégis majdnem háromnegyed része 5 holdnál kisebb területen gazdálkodott, s ez nem volt elég a családfenntartáshoz. Sok volt a mezőgazdasági cseléd, napszámos, és a harmincas évek első feléig alig kínálkozott közeli munkaalkalom néhány nagybirtok szezonális munkaerő-szükségletén, főként az aratáson kívül.³⁰ Az ipolynyéki falukrónika szerint³¹ a mezőgazdasági munkabérek, illetve napszámbekek átlaga 10–20 korona körül mozgott; 1936-ban 264 munkanélkülit tartottak számon, és egyre gyakrabban használták a szólásmondást: „Nyéken majd meghalnak éhen”. A faluból már az első világháború előtt többen mentek Amerikába, s „az ott gyűjtött összegből tetemesen gyarapították itthoni vagyonukat”; a húszas években tengerentúlra, Dél-Amerikába utaztak iparosok, 1930 körül pedig „mintegy 6–7 egyén (egyesek családostul) Franciaországba költözött föld- és mezőgazdasági munkára, akik közül többen már vissza is tértek”.³² Szervezett szezonmunkás-csapatról Nyéken nem tudunk; a toborzások eredményeként kijutottak a megismert lehetőségeket egymásnak átadva segítették kijutni a rokonokat, ismerősöket, szomszédokat.

²⁹ Krizsánné Varga Mária (1930) emlékezése.

³⁰ MOHAY 1994. 30–34.

³¹ A helybeli tanító, Korcsog László vezeti, az ő szívésségéből tekinthetem bele és jegyzetelhettem ki, ld. Néprajzi Múzeum EA 21698; a hivatkozások oldalszámait a továbbiakban az eredetire vonatkoznak. A község kiadásában kivonatosan megjelentetett változat: KORCSOG 1995. sajnos nem tartalmaz adatokat a kivándorlásról.

³² *Falukrónika*, 189., 175., 214–215. oldalak.

Kulifay Sándor (1910—1989)³³ hat társával együtt volt kint Marey le Fuisse-ban (Cote d'Or m.) 1937—38-ban: Bali Ferenc, Suth István, Tóth Ferenc, Deák Mihály, Lukács István, Antal László dolgoztak akkor ott, részben egy gazdánál. „1937-ben mentem ki. Volt kint egy jó barátom, annak írtam, szerezzen egy helyet szerződésre. Ő megbeszélte a gazdával, mit fizet. A minisztérium adta ki a szerződéseket a parasztnak, hogy hozhatnák. De olyan csekély pénzeket fizettek egy évig, hogy az jelentéktelen volt. 270 frankot fizettek egy hónapra. 1937-ben egy korona 50 fillér volt egy frank, de 1938-ban leesett úgy a valuta, hogy csak 92 fillért adtak. Ott lehetett belőle élni, de valutára átfordítani nem. Akkor nagyon sokan hazagyűttek 38-ban, rohamosan gyűttek haza.” Kulifay Sándornak a gazdája nem akarta megadni a kialakított 270 frankot, csak 250-et fizetett neki minden hónapban. Ő szó nélkül hagyta a dolgot, de az egy év leteltével (májusban) követelte a részét, és egy magyar ügyvéd révén bíróságon keresztül el is érte, hogy kifizessék neki. Tolmácsolni egy szlovák fiú segített, aki már kilenc éve dolgozott helyben. A gazdát meglepte ez a kemény fellépés: korábbi munkásai között volt lengyel, kisorosz, magyar(országi), cseh-szlovák, de ilyet addig még nem tapasztalt. A férfi a következő évben egy negyven kilométerrel távolabbi másik faluba szegődött el, ahol ugyancsak egy nyéki ismerős szerzett helyet; ott lényegesen többet keresett, 470 frankot egy hónapban. A gazdaságban gabonát alig, csak a saját szükségletre és az állatok számára termeltek, a fő profil a szőlő- és bortermelés volt, mintegy negyven hektár szőlőterülettel. Kulifay Sándornak főként a szőlőben volt munkája: kapálás, permetezés, a hordók tisztán tartása, szüretelés. Franciául nem tanult meg, „a szőlőben a tőkék között nem tanulhattam meg beszélni”, mondja. Később tsz-elnökként néhány kinti gazdasági és technikai tapasztalatát közvetlenül átültette a hazai gyakorlatba.

Mások is voltak Nyéken, akik a társaik segítségével kijutottak, de csak rövid időt töltöttek kint; ilyen volt például Csernus István (1899—1994), aki néhány hónap után hazatért. A többség viszont több évet töltött kint egyhuzamban vagy több részletben. Antal László legényként ment ki, gazdaságban dolgozott, majd hazatérve 1934-ben megnősült, és nemsokára újra kiment, mert leégett a ház, melyben laktak, és kölcsönt kellett felvennie az újjáépítésére. A kisfia 4 éves volt, amikor 1939-ben hazajött, addig nem is ismerte. Kint a vagonrakodásnál dolgozott, de ezeket az éveket később nem sokat emlegette. Mivel a betegségyűzőbe nem volt bejelentve, nyugdíjat később nem kapott.³⁴ Lukács István (1906—1993) 1931-ben ugyancsak legényként hat évet töltött kint, és a gazdaságban főként az állatok: hetven marha gondozása volt rábízva. A hazaküldött pénzt a családjá — hasonlóan a csábi Vido Jánoséhoz — részben adósságok törlesztésére költötte, nagyobb részben felélték: nővére családjában már több gyerek is volt, és mivel a baptista térítéssel foglalkozó sógorának (aki néhány hónapra ugyancsak megpróbálkozott a külföldi munkával, de sikertelenül) bizonytalan volt a jövedelme, elég szegényen éltek. Hazatérése után Lukács István megnősült, de ahhoz is kölcsönt kellett felvenni, hogy a lakodalmit megarthassák. Némi földet ugyan tudtak venni a pénzen, de az kevés volt a megélhetéshez; haszonbéres földeket műveltek, amíg a földműves életformát a háborús évek, fogság, csehországi deportálás, oroszországi vasútépítés, kollektivizálás gyökeresen át nem alakította. Rokonai emlegetik Deák Mihályt, Mayer Istvánt és Suth Ferencet

³³ Azon kevesek egyike, aki saját maga emlékezett vissza felnőttként végzett kinti munkájára, 1986—87-ben végzett gyűjtéseim során.

³⁴ Antal Lászlóné és fia, Antal Sándor emlékezései.

(1901—1964), akik sógorok voltak, feleségeik voltak mostohatestvérek.³⁵ Suth Ferenc nyolc évet dolgozott kint, 1939-ben jött haza; házépítésre felvett adósságát akarta törleszteni. Idős korában igen komoly összeget gyűjtött össze a francia nyugdíjból, illetve a „bonik” jó áron történt eladásából. Deák Mihály ugyancsak gazdaságba ment ki, de nemigen tudott megmaradni egy helyen; több birtokosnál is próbálkozott, míg végül elment egy gyárba fűtőnek, s ott jól érezte magát. Mayer István (1911—1981?) Marey les Fussey-ben dolgozott, Kulifay Sándorral együtt. Tóth Ferenc 1936-tól 1938-ig dolgozott kint egy közeli faluban, Saulon-la-Chapelle-ben (Cote d’Or m.), a gazdája Gaulard Edmont volt. Már megvolt mind a négy gyermeke, mikor kiment; ki akarta vitetni, de még kicsik voltak, így itthon hagyta őket.³⁶

Nyékéről családostul ment ki dolgozni 1930-ban Mics János (1888—1966) Bétheniville-be (Marne m.); egy év után, amikor látta, hogy beválik a hely, követte őt felesége és három fia, László (1914—1976), Sándor (1917—1957) és Vince (1922—1989).³⁷ A család négy tagja dolgozott, a legkisebb fiú járt iskolába, így szép pénzt kerestek. Az ott-hon hagyott birtokot a sógorukra, Nagy Sándorra bízták, aki művelte, terményben bért fizetett érte, és a hazaküldött pénzen gyarapította is: amikor 5 év után hazatértek, 12 holddal lett nagyobb a birtok, valamint kifizették az ugyancsak leégett házuk rendbehozatalára korábban felvett hiteleket. A házaspár az iskolás gyerekekkel 1935-ben, a két idősebb fiú 1936-ban jött haza. A francia gazdának 150 hektár földje volt, 16 lova, 1 traktora, aratógépe, 300 juha, villanycséplőgépe. A családos munkásoknak 10 ár földet adott át saját használatra, erre trágyát is adott, de csak vasárnap lehetett benne dolgozni. Mákot, krumplit, kukoricát termesztettek. A cukorrépa munkáit akkordban végezték, a többi gazdaságban végzett munkáért pénzbeli napszámot kaptak: 20—22 frankot, ami átváltva 36—38 koronát tett ki, miközben a falubeli napszám 10 korona körül volt.

Sranko Ferenc, aki Nyéken juhász volt, 1929-ben ment ki, először egyedül, s néhány hónappal később vitette ki a családját: feleségét, két fiát és a lányát.³⁸ A család nemsokára visszajött, s két-három év múlva mentek ki újra. Sranko János Szklabonyán született, cselédként több faluban is szolgált, míg végül Nyékre nősült és ott telepedett le. Földeket vásárolt, s amikor kiment, ezeket egy közeli szomszédra, Micsékre bízta rá (akik utóbb maguk is kimentek családostul). Odakint több helyen is megfordult. „Először Versenibe (Vercheny, Drome m., a dél franciaországi Valence közelében) vittek bennünket, ahol lakott. Utána még elmentünk Párizs mellé hét kilométerre, ott tán másfél évig volt az apám.” Azután Douchy-ban kapott szerződést (Aisne m., Ham városka közelében). Felesége tartotta vissza attól, hogy Amerikába vagy Kanadába menjen, így választotta Franciaországot. A nagyobbik fiú már dolgozott is apja mellett, a kisebbik iskolába járt. 1939-ben, a háború kitörését követően jöttek haza; ha még tíz napot maradtak volna, megkapták volna a francia állampolgárságot (s ezt szerették is volna), de a bizonytalan helyzetben nem mertek tovább várni. A visszaemlékezés szerint 1939 őszén a francia falvakban „akkor nyíltan kidobolták, hogy ha valaki el tudja magát látni 15 napra élelemmel, akkor azok csomagoljanak, és menjenek Dél-Franciaországba. Akkor már mindjárt mást gondoltak az idegenek is.”

³⁵ Mayer Margit (1914) emlékezése.

³⁶ Dzur Ferencné Tóth Erzsébet (1925) emlékezése.

³⁷ Mics Vince és Nagy Sándor emlékezései, 1983—87. L. még MOHAY 1994. 51—53.

³⁸ Sranko József (1922) és Sranko János (1926) visszaemlékezései.

Nyékről Bali Ferenc is legényként ment ki dolgozni 1931-ben; felesége visszaemlékezéseinek és a sok fennmaradt dokumentumnak köszönhetően az ő élete és munkája követhető a legrészletesebben.³⁹ 1912-ben született, négy gyermek közül a második volt. Társaihoz hasonlóan földjüket gyarapítani akaró törpebirtokos-napszámos szülei voltak; mesterséget nem tanult, de a paraszti munkát jól értette. 19 évesen még nem volt katona, amikor a külföldi toborzásra jelentkezett. A hivatalos formaszabvány elintézésére — anyakönyvi kivonat, állampolgársági és erkölcsi bizonyítvány megszerzése, útlevél — már 1930-ban sor került, de 1931 tavaszán még Ságon vállalt munkát, talán hogy előteremtse a kiutazáshoz szükséges költségeket; ezután 1931. június elsején érkezett Franciaországba. 1932-ben, nem sokkal megérkezése után a Franciaországi Magyar Egyesületek Szövetségének főtítkárától kapott levelet. Noteszének néhány lapján francia-szlovák szöveget írt fel, mellette magyarnóták strófái találhatóak. 1934-ben elveszett útlevelének pótlása ügyében levelezett a párizsi konzulátussal. 1938. november 23-án tért haza; a gondosan megőrzött kinti hivatalos iratok, valamint saját feljegyzései lehetővé teszik, hogy munkahelyeit pontosan követhessük. Hét év alatt hat munkaadója volt, mindegyik Dijon környékén, Cote d’Or megyében, hegyes vidéken. Első helye 1931—32-ben Montigny s’Aube-ban volt; a második 1933 márciusában Mauviliy-ban, a harmadik 1933-34-ben Louesme-ben, majd a negyedik 1934-ben Chevigny par Ouges-ben (Dijontól délre). 1935 januárjától az ötödik helye Marey les Fussey-ben van, itt volt együtt más nyékiekkel is. Legtovább az utolsó, hatodik helyén maradt, 1936—38 között Saulon la Chapelle-ben, ismét Dijon közelében. Mindenütt gazdaságban dolgozott, többnyire a lovakal járt vagy másutt a marhákkal foglalkozott. „Ott neki sose kellett az istállóban hálgni, nem volt ott olyan, mint itt, hogy a férfiak itt laktak néha istállóban. Volt nekik rendes szoba adva. Így mondták, hogy az étkezésnél is két asztal volt egy helyiségbe, egy konyhába, reggeli, vacsora vagy ebédnél, együtt voltak, odatették az ő asztalukra, aztán ők szedtek, aztán visszatették.” „Mindent szeretett megtakarítani, a pénzeket hazaküldte a szüleinek, megküldte az adóra, a szántásra, meg hogy tehénre is küldött nekik pénzt, hogy vegyenek tehenet, meg a földre trágya is kell.” Nem tudjuk, hogy Bali Ferenc az egyes helyeken mennyit keresett, de azt gondosan felírta kockás noteszába, mikor menyinyi pénzt küldött haza. Eszerint: „Hazaküldtem pénzt, 1931. VIII. 11-én, 500 frank. X. 7-én 400 frank. 1932. I. 14-én 700 frank, X. 11-én 800 frank. 1933. VI. 20-án 800 frank, IX. 11-én 900, IX. 212-én 337, XI. 22.-n 500, 1934. II. 3-án 250, VI. 25-én 500, X. 24-én 1000, 1935. IX. 18-án 600, 1936. II. 28-án 500, IX. 19-én 810, XI. 20-án 600, 1937. II. 18-án 1010, VIII. 18-án 1500.” Ceruzával összeadva: 11 707. Hét év alatt majdnem 12 ezer frank megtakarítás évi átlagban 1700 frankot jelent; az árfolyam ugyan ingadozott valamelyest,⁴⁰ de a néhány havonta hazaküldött több száz korona igen komoly segítség volt az otthoniak számára. A hazaküldött pénzen megvettek négy hold földet. Ezen felül Bali Ferenc természetesen saját magára is költött, hiszen ruhát kellett vásárolnia (bakancs, ing szerepel a feljegyzései között) és egy kerékpárt is vett 1937-ben 100 fran-

³⁹ Bali Ferencné Rozália (1920) emlékezései, az idézetek tőle valók.

⁴⁰ A pénzt többnyire a Banka Baruch közreműködésével adta fel, amely kifejezetten a bevándorolt, főként kelet-európai: lengyel, csehszlovák, jugoszláv stb. munkások pénzügyeinek bonyolítására szakosodott. A fennmaradt csekkszelvények szerint a frank-korona arány a következőképpen alakult: 1935. szeptember: 1,63; 1936. február: 1,71; szeptember: 1,71; november: 1,32; 1937. február: 1,48 korona volt egy frank.

kért, amit sikerült vámmentesen hazahoznia (ennek módjáról már 1932-ben írásban érdeklődött). Noteszébe felírta társainak franciaországi címeit, egyszer-egyszer kölcsönt is adott nekik, vagy kölcsönként tőlük néhány száz frankos összegeket. Amikor Marey les Fussey-be került, letett a gazdájánál 400 frankot, hogy ő őrizze, s ha szüksége volt rá, akkor kért belőle. Levelezett szüleiével; az ő hazairt levelei elvesztek, de a szüleinek hozzá írt levelei jórészt megmaradtak. Ezekből derül ki, hogy milyen aggódva figyelték, biztatták, szinte kényszerítették a távolból: küld-e haza elég pénzt, teljesíteni tudják-e a szinte erőn felüli vállalásokat, amelyek legfőként a földvásárlással voltak kapcsolatosak. Szinte minden alkalommal igyekeznek megnyugtani: nem hiába küszködik, szenved, tartson ki, mert meglesz az eredménye. Családi, falubeli hírek is szerepelnek a levelekben, noha kevésbé hangsúlyosan: kik a regruták, ki ment ki, betörték a templomba stb. Két levelet olyanok írtak, akik a távoli rokonságra hivatkozva jóindulatú közreműködést kérnek abban, hogy helyet szerezzen nekik, hogy ezáltal keresethez juthassanak. Fontos része e leveleknek annak megemlítése, hogy az esetleges költségek meg lesznek térítve, ami egyúttal burkolt célzás is arra, hogy a fáradozásait nem pusztá szívességből kéri. Ez abból látszik, hogy édesanyja egy alkalommal egy másik falubeli esetével példálózik, aki kifejezetten pénzért vállalt munkaközvetítést. Hazatérése után Bali Ferenc 1940-ben nősült meg, hamarosan megszületett első gyermekük, ő bevonult katonának, a keleti front-ról írta haza lepecsételt tábori levelezőlapjait. A háború után osztozott annyi falubeli és környékbeli fiatalember sorsában: a kinkeserves házépítésben, a kollektivizálásnak áldozatul esett gazdálkodás megszűntében, az ingázó építő- és bányamunkás életformában, az évekig tartó súlyos öregkori betegségben agyvérzéssel, megnémulással. Idős emberként Bali Ferenc is kapott nyugdíjat Franciaországból, aminek egy része özvegyének is jár.

III.

Nincs terünk ezúttal arra, hogy részletesebben elemezzük azokat a tapasztalatokat, amelyekkel a Franciaországban dolgozók hazatértek, és azokat a hatásokat, amelyeket kinti munkájuk anyagilag és szellemileg jelentett egyéni életükben, szűkebb pátriájukban. Néhány tényezőre az eddigiekre támaszkodva, azokat általánosítva utalok.

A Franciaországban mezőgazdasági munkát vállalók közös tapasztalata volt a kinti birtokoknak a hazaiaknál lényegesen nagyobb mérete: nem volt ritka a 100—300 hektárt is meghaladó birtok. Itthoni szemmel nézve ezeknek tulajdonosai *urak* voltak, ám némelyik ilyen „úr” maga is éppúgy paraszti munkát végzett földjein, mint munkásai. Még ahol volt is intéző, „gazda” a munkaadó „úr” és a munkások között, ott sem érezhető az elbeszélésekből akkora távolság kettejük között, mint ami például egy ipolynyéki földbérelő és a napszámosok között fennállhatott a húszas-harmincas években. Másoknak a gazdagsága talán éppen azért tűnt fel, mert a vagyon használatának módja volt feltűnően más, mint amit otthon láthattak az általuk ismert „urak” részéről: talán úgy lehetne ezt megfogalmazni, hogy kevésbé volt reprezentatív jellegű. A tengerparti nyaralás, az autók inkább kivételszámba mentek.

Feltűnő és emlékezetes maradt a gazdaságok *felszereltsége*: a nagyméretű két-kerekű taliga, amit két rúd közé fogott lovak húznak; a fél szobányi méretű hordó,

amit belülről létrára állva tisztítanak. Ide tartozik a gépesítettség, a traktorok, kombájnok, öntözőgépek használata, ami még évtizedekkel később, a tsz-időkbén is szinte elérhetetlennek számított Szlovákiában. Néhány technikai-technológiai újítás hazai bevezetése lehetséges volt ugyan, de csak a tsz keretei között: például Nyéken a szőlőben lókapát nem használtak a háború előtt, csak attól kezdve, mikor a Franciaországot megjárt Kulifay Sándor lett az elnök; vagy a szőlő drótra feszített, kordonos művelése is hasonlóképp. A répaföldekre járó szezonmunkások odakint tanulták meg, hogy egyelőskor egészen lefektessék a palántákat, ne féljenek, hogy ettől azok elpusztulnak, s hogy ügyeljenek rá, egész pontosak legyenek a meghagyott távolságok a tövek között.

Ugyancsak közös tapasztalat a birtok- és üzemszervezés *racionalitása*: a fejlett cse-reviszonyoknak és piaci alkalmazkodóképességnek tulajdoníthatóan a gazdaságokban a hazainál lényegesen nagyobb fokú üzletszerűséget tapasztalhattak a magyar munkások. Feltűnt nekik, hogy noha a gazdaságban természetnek gabonát, a kenyeret a pék pénzért hozza, aki megkapja ugyan a búzát érte, de év végén pénzben számolták el; minden természetbeni juttatás — leszámítva a lakást, amiért nem kellett fizetni, s olykor a tűzhelyre való tüzelő egy részét — ismeretlen és idegen volt a francia munkaadók számára. Saját munkásaiknak pénzért adták a saját istállójukban kifejt tejet és az abból készült túrót, sajtot, olykor még a tojást is. A munkások közül a családok teljes mértékben fizetésükre támaszkodva kellett hogy ellássák magukat.

A *fizetség* mint szerződések és alku tárgya ugyancsak újdonság volt a magyar munkásoknak, noha talán kevésbé, mint esetleg magyarországi társaiknak. Az a tapasztalat, hogy az elmaradt fizetséget ki lehet kényszeríteni törvényes úton, hogy a munkások mozgása a kialakult bérek függvényében viszonylag szabadnak volt mondható, s hogy a szerződésben rögzített fizetség biztosra vehető, nem lehetett természetes számukra otthon, ahol a szűkösség, a függési viszonyok újra meg újra bizonytalanná tették — vagy éppen igen alacsonyan tartották — a fizetségeket.

A paraszti munkaritmushoz szokott vendégmunkások számára ismeretlen volt az *idő* szétválasztása munkaidőre és szabadidőre; meg is mosolyogták, de le is nézték azokat a francia munkásokat, akik számára az egyórás ebéidő szigorúan szabadidőnek számított, amikor hozzájuk sem lehetett szólni; ha igával voltak, kifogtak, újságot olvastak. Ezért érezhették úgy, hogy kétszer annyit dolgoznak, mint a franciák — vagy más megközelítésben, ha egy magyar juhász mellől kiesett a társa, nem vette szívesen, ha franciát tesznek mellé, mert ebből kettőre volna szükség, hogy ellássa a szükséges munkát. Ehhez kapcsolódik az idővel való *pontos* bánásmód, az óra használata, ami ott kellett legyen minden munkásnál, ha az ebéidőt vagy a munkakezdést pontosan be akarták tartani. A gazdák nem törődtek vele, mit csinálnak a munkásaik esténként: ha kedvük támadt összejárni a kocsmában, mulatozni, megtehették, de ha emiatt reggel késtek, azt igen rossz néven vették.

Újdonság volt a magyar vendégmunkások számára — s életük későbbi évtizedei ezt még inkább aláhúzták — az a *bizalom*, amit az emberek közti hétköznapi és üzleti érintkezésben megtapasztaltak Franciaországban. Sokan elmondták, hogy az autóval járó kereskedő leteszi az árut az ablakba, kapuba, s ugyanott megtalálja a pénzt is;

vevő és eladó akár heteken át is nem találkozott egymással, de az áru és a pénz megfelelő helyre került. Ha két-három magyar család összeállt és mulatni akart, délről rendeltek bort, felhozatták vasúton, utólag fizették ki. „Nem féltek ott a néptől”, mondta egy ott gyerekeskedő férfi, megérezve és kifejezve az ország egyik fő vonzerejét, amely korántsem csak a magasabb fizetségben és életszínvonalban rejlett.

Franciaországból hazahozott tárgyakkal évtizedekkel a kint töltött évek után a legritkább esetben lehetett találkozni az egykori mezőgazdasági vendégmunkásoknál vagy leszármazottaiknál. Az emlékezésekből kiviláglott, hogy nem is igen törekedtek arra, hogy tárgyakat, felszereléseket hozzanak haza. A ruhákon kívül egy-egy kerékpár vagy ébresztőóra az, amit emlegetnek, ritka esetben őriznek is.

Mindezek az emlékek évtizedek során elő-előkerültek beszélgetésekben, ugratásokban, utalásokban, s ha szülőföldjüktől távoli építkezéseken magyarok és szlovákok egyszer rátaláltak egykori közös franciaországi (és éppúgy más külországi) élményeik közösségére, hamar megtalálták a közös hangot. Ha nem is kell eltúlozni a jelentőségét, valamiféle viszonyítási pontot, mércét bizonyára jelentett az egykor kint dolgozóknak Franciaországban töltött néhány évük. Azok, akik gyerek- vagy fiatalkorukat töltötték kint, egyöntetű jóérzéssel emlékeztek vissza, és a kint tapasztalt viszonyokat — különösen ami a bizalmat és a megbízhatóságot illeti — szinte elérhetetlenül jónak találták, így idézték fel.

A vendégmunkások többsége számára a hazatérést követően sorsfordító évek-évtizedek következtek, amikor sokuknak az a kevés anyagi gyarapodása is semmivé vált, amit kinti munkájuk révén elérhettek. Az életutak sokfelé ágaztak; bizonyára számos változata van annak is, ki hogyan tartotta számon fiatalkori külföldi munkáját. Újabb hatással azok az egykori évek akkor jártak, amikor Csehszlovákia és Franciaország a hetvenes évek elején megállapodott a társadalombiztosítási juttatásokról, aminek értelmében a bejelentett és biztosítási jogviszonnyal rendelkező egykori munkavállalók nyugdíjuk megfelelő részét megkaphatták. Sokan elestek ettől, hiszen nem érték meg azt a kort, vagy nem tudták hitelesen igazolni kint töltött éveiket; mások viszont anyagilag igen jól jártak. Azokban az évtizedekben, amikor a vasfüggöny mögött minden nyugati kapcsolat gyanúsnak számított, amikor a szomszéd országba is csak ritkán lehetett utazni rokoni kapcsolatokat ápolni, igen nagy jelentősége volt annak, hogy falvakban vannak családok, amelyek kezén torzított formában ugyan, de mégiscsak kemény valutaként használható pénz (utalvány) halmozódhat fel. A franciaországi nyugdíjak értékét éppen az adta, hogy a „bonik”-kal külföldi vagy hazai, de exportra szánt árut lehetett vásárolni külföldi utazás nélkül. A frank/boni (korona) árfolyam a hetvenes évek közepén kb. 1,18—1,23 között mozgott; a negyedévente küldött összegek egy családi adatsor szerint 1976-ban 170 frank, 1977-ben 210 frank, 1978-ban 250 frank körül mozogtak. Az idős nyugdíjasok számára igen jól jött az a jövedelem, amire a bonik eladásából tettek szert; a fiatalabbak között, aki tehetett, sok ilyet összevásárolt — akár magasabb „árfolyamon” is —, hogy hozzájuthasson neme-sebb ruhaanyagokhoz, szövetekhez, autóhoz, hűtőszekrényhez, fagyasztóládához, mosógéphez, de éppúgy telkekhez, házakhoz vagy éppen elegáns, értékes italokhoz. Ilyenformán a fiatalon kint töltött évek kétszeresen is jó befektetésnek bizonyultak, és

ha szerény mértékben is, de évtizedekkel később is hozzájárultak egy perifériális helyzetű falusi régió anyagi gyarapodásához, technikai értelemben vett modernizálásához. Nem tartható kizártnak, hogy annak idején indulásra motiváló erő is lehetett az a viszonylagos szociális biztonság, amiben az államközi szerződéseknek köszönhetően a munkások odakint részesedhettek: a családi pótlék, a betegbiztosítás terén lényegesen jobb helyzetbe kerülhettek az otthoninál.

Végezetül megállapítható, hogy a vendégmunkások túlnyomó többsége valóban ideiglenesnek tekintette franciaországi tartózkodását, és nem a kivándorlás felé vezető út első állomásának. Törekvéseik, célkitűzéseik, kinti kapcsolatrendszerük mind a végleges hazatérés szem előtt tartásával alakultak.

IRODALOM

- BAJOMI LÁZÁR Endre
1975 *Párizs nem ereszt el*. Budapest
1978 *A magyar Párizs*. Budapest
- BARÁTH Tibor (szerk.)
1935 *A franciaországi magyarság. Egy fejezet a külföldi magyarok életéből*. Páris (sic!)
- BORSODI István (szerk.)
1938 *Magyarok Csehszlovákiában 1918—1938*. Budapest
- BOTÍK, Ján (zost.)
1988 *Hont. Tradície L'udovej kultúry*. Banská Bystrica
- CSÁKY Károly
1985 *Honti barangolások*. Bratislava
- DANAJKA Lajos
1993 *Felsőszeli története*. Felsőszeli
- FAZEKAS József (összeállító)
1993 *Vagyunk és leszünk. A szlovenszkói magyarság társadalmi rajza 1918—1945*. Pozsony
- FEJŐS Zoltán
1993 *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890—1940*. Budapest
- FELVIDÉKI NÉPÖSSZEÍRÁS
1939 *Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok és állatösszeírás*. Budapest (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 108. k.)
- HALTENBERGER Ince
1938 *A parasztság*. In: BORSODI 1938.
- 158—165, Újra közölve: FAZEKAS 1993. 151—159
- ILLYÉS Gyula
1970 *Hunok Párizsban*. Budapest
- KERECSENYI Edit
1994 *Távol a hazától. Lendva vidéki magyar kivándorlók és vendégmunkások*. Lendva
- KOMJÁT Irén—PÉCSI Anna
1973 *A szabadság vándorai. Magyar antifasiszták Franciaországban 1934—1944*. Budapest
- KORCSOG László
1995 *Ipolynyék 860 éves 1135—1995*. Ipolynyék
- KORNISS Péter
1988 *A vendégmunkás. Fényképregény*. Budapest
- B. KOVÁCS István
1991 *Vály-völgy*. Pozsony — Rimaszombat — Felsővály (Népismereti könyvtár 1.)
- LENGYEL György
1980 *A csehszlovák fejlődés néhány vonása a két világháború között*. Budapest (MTA Világgazdasági Kutató Intézet Tájékoztató Szolgálatának Közleményei)
- LISZKA József
1988 *A szlovákiai magyar nemzetiség etnográfiai és folklorisztikai bibliográ-*

- fiája (A 19. század elejétől 1986 végéig). Bratislava
- MACHNYIK Andor
1993 *Csallóköz*. Pozsony
- MILLET, Raymond
é. n. *Trois millions d'étrangers en France*. Paris
- MOHAY Tamás
1994 *Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken*. Budapest (Dissertationes Ethnographicae 8.)
- MOLNÁR Sándor
1931 *Magyar sors francia földön*. Párizs
- NAGY Csaba
1984 *Magyar kivándorlás Franciaországba a két világháború között*. Honismeret 2. 62—64
- NAGY István
1935 *A franciaországi magyarság létszáma*. In: BARÁTH (szerk.) 1935. 209—217
- NÉPSZÁMLÁLÁS
1910 *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség főbb adatai ...* Budapest (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 42. k.)
- NOIRIEL, Gerard
1996 *The French melting pot: immigration, citizenship, and national identity*. Minneapolis, University of Minnesota Press
- PÉCSI Anna
1982 *Magyarok a franciaországi forradalmi munkásmozgalomban 1920—1945*. Budapest
- PILISI János
1928 *Magyarok Roubaix-ban*. Századunk III./7. 401—408
- PUSKÁS Julianna
1982 *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880—1940*. Budapest
- SILVERMAN, Maxim
1992 *Deconstructing the nation: immigration, racism, and citizenship in modern France*. London, Routledge
- SINGER—KÉREL, Jeanne
1991 *Foreign workers in France, 1891—1936*. Ethnic and Racial Studies Vol. 14. No. 3. 279—293.
- THIRRING Gusztáv
1927 *Az elcsatolt Felvidék kivándorlási mozgalmi I—II*. Magyar Statisztikai Szemle V/5. 394—421., V/6. 505—536
- 1933 *Az elcsatolt Felvidék újabb kivándorlási mozgalmi (1926—1931)*. Magyar Statisztikai Szemle XI/2. 72—90
- ZALABAI Zsigmond
1985 *Hazahív a harangszó*. Bratislava, Madách

TAMÁS MOHAY

„FRANCIÁSOK”. SLOVAKIAN HUNGARIAN SEASONAL WORKERS IN FRENCH VILLAGES BETWEEN THE TWO WORLD WARS

This study summarises the life history type of data on agricultural work in French villages between the two World Wars collected recently in Hungarian villages in Southern Slovakia. The first part gives a general picture of France, one of the most important countries accepting immigrants between World War I and World War II where many migrant workers arrived in an organised fashion within a contractual framework from Eastern European countries. A significant proportion of these workers were hired on contract not only in industry but also in agriculture. The second part presents memories of those who had worked there and memories of their relatives and descendants. The data was collected in the villages by the method of oral history and it was supplemented by documents of home archives. These reveal the motivation for undertaking these jobs, the decision situations in the life of the individual and the family, and also many details concerning everyday life. Since so far there has been no access to other sources of this topic, the comparative analysis of the data presented would be difficult to perform. In the third part are some conclusions and generalisations follow based on individuals' personal experiences: what were those characteristic differences that poor Hungarian peasants from Czechoslovakia working on big estates in France perceived as significantly different from their own home experiences?

EGY KISPARASZTI CSALÁD
GAZDASÁGI TÖREKVÉSEI TÁPON
(1920—1959)

Jelen tanulmány egy kisparaszti gazdaság „esetleírászerű” bemutatását kísérli meg a kollektivizálást megelőző négy évtizedben. Egy hosszabb távú kutatás részét képezi¹, amely egy kisalzföldi faluban, Tápon, a parasztgazdaságok termelés-fogyasztás központú funkcióvizsgálatát tűzte ki céljául 1920-tól 1959-ig. A korszak főbb társadalmi-politikai eseményeinek hatására, a változó gazdasági magatartásformákat próbálja meg kideríteni a tápi parasztság körében.²

Táp község a Bakony hegység északi nyúlványán, a Sokoró és a Kisalzföld találkozásánál, Sokoróalján fekszik. A megyeszékhelytől, Győrtől délkeleti irányban 24 km-re helyezkedik el. Lakosainak száma a vizsgált időszakban enyhén csökkent: 1920-ban 1355, míg 1960-ban 1213 fő volt a falu lélekszáma.³ A falu lakossága túlnyomórészt magyar (97—99%-ban)⁴. A XX. század első 60 évében a település református lakossága volt mindig többségben, számarányuk 56—59% között mozgott a 38—40% római katolikus kisebbséggel szemben.⁵

¹ E konkrét parasztgazdaság-vizsgálat készülő PhD disszertációm részét képezi. (Kevésbé kidolgozott leírása már az ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszéken PALÁDI-KOVÁCS Attila témavezetésével írt, *Táp parasztgazdaságának négy évtizede* c. diplomamunkámban is helyet kapott.) A tápi paraszti gazdálkodást vizsgáló kutatásom 1996-tól az OTKA/017984 támogatásával folyik. Az 1986-ban megkezdett kutatás, az általános fejlődési tendenciákra is figyelve, különböző birtokkategóriákba tartozó parasztgazdaságok konkrét vizsgálatát végezte el, döntően visszaemlékezések alapján 1920-tól 1959-ig. Az 1920-as éveket azért tettem önkényesen a kutatás kezdő időpontjává, mert az adatközlők emlékezete általában már ennél régebbi időkre nem ér el. Az 1959-es vizsgálatzáró dátum viszont kézenfekvő volt: a tápi parasztság termelőségvetkezetbe való belépésével megszűnt létezni — az 1990-es évekig — a vizsgálat tárgya, az egyéni parasztgazdaság. Az adatfelvételt nagyban megkönnyítette, hogy Tápon vásároltam 1987-ben egy dűledező zsellérházat, melynek renoválása miatt hosszú hónapokat töltöttem az évek során a faluban, így „hét-köznapi” életükben és a közös munkák alkalmával is élhettem az eredeti terepmunka leghatékonyabb módszerével, a részt vevő megfigyeléssel.

² Sokoldalú szempontrendszert nyújtott a kutatáshoz PALÁDI-KOVÁCS Attila 1982-ben készített, a *Parasztgazdaság Magyarországon a két világháború között* témájú útmutatója. Módszertani szempontból segítségemre volt FEHÉRVÁRYNÉ NAGY Magdának — a szintén kisalzföldi — Gúta paraszti gazdálkodását vizsgáló könyve is (FEHÉRVÁRYNÉ NAGY 1988).

³ MSK 1981. 512—513.

⁴ MSK 1932. 11; KSH 1947. 72.

⁵ KSH 1947. 72.

Táp, a gyórszentmártoni apátság lovasjobbágy falva volt 1397-ig,⁶ amikor Zsigmond király a Hédervári családnak adományozta. 1535-től Enyingi Török Bálint birtoka volt, az ő jóvoltából tért át a lakosság a református vallásra.⁷ A gesztesi Esterházy család 1628-tól 1945-ig birtokolta. Az Esterházyak birtoka volt a falu az ellenreformáció ideje alatt is.⁸ Ennek ellenére Táp a pannonhalmi apátság közvetlen közelében kitartott református vallása mellett.

A századforduló táján nagyban befolyásolta a falu gazdasági és demográfiai helyzetét az 1881. évi tűzvész, mikor is majdnem az egész falu leégett⁹, a múlt század végi filoxeravész¹⁰ és az a tény, hogy az 1896-ban elkészült Győr—Veszprém vasútvonal elkerülte Tápot.¹¹ A legközelebbi vasútállomás napjainkig is a szomszédos Győr-asszonyfán van, 5,5 km-re a falutól.¹² Szembeötlő, hogy 1901 és 1915 között Tápon a gümőkórban elhalálozottak számaránya az ötödik legmagasabb az akkori Győr megye 85 községe közül.¹³

A mezőgazdasággal foglalkozó és abból élő lakosság 80—90%-át tette ki a falu összlakosságának.¹⁴ A tápi határ 3406 kataszteri hold.¹⁵ A század első felére jellemző birtokelaprózódási folyamat eredményeképp a 238 saját tulajdonú földdel bíró gazda mintegy 80%-a 10 kat. holdnál kisebb birtokon gazdálkodott.¹⁶ A tápiak „beosztása” szerint a földbirtok mérete alapján „kisparaszt” volt, akinek 5—6 kat. holdnál kisebb saját tulajdonú földje volt. „Középparasztnak” számított az a gazda, aki kb. 7—15 hold saját tulajdonú földet művelt. Végül „nagyparasztnak” számított, aki kb. 20 kat. holdnál nagyobb földdel rendelkezett. A kis- és középparasztok tették ki a vizsgált időszakban mintegy 95%-át Táp gazdáinak.

Tuba Gyula és édesapjának gazdasága „mintavétel” a gyűjtési tapasztalataim szerint jellemzőnek, tipikusnak mondható tápi református kisparaszti gazdaságok közül. Id. Tuba Gyula és 9 testvérének életpályája (három Amerikába vándorol, kettő férjhez megy, kettő „vőnek” megy, egy cselédnek áll, egy pedig meghal fiatalon, míg ő továbbviszi az apai gazdaságot) a kisparaszti család sorsának, életvezetésének modellértékű példája, amint fia, a minden munkát elvállaló, feltörekedni vágyó ifjabb Tuba Gyula gazdálkodási aspirációi is azok.

⁶ ERDÉLYI 1902. 193.

⁷ TÓTH 1925. 7.

⁸ TÓTH 1925. 13—18.

⁹ TÓTH 1925. 24—25.

¹⁰ SOZAN 1985. 36.

¹¹ RUZITSKA 1964. 67.

¹² KERÉKES (szerk.) 1930. 215.

¹³ MSK Új sorozat 62. kötet 248.

¹⁴ MSK 1925. 16—17; MSK 1935. 11; KSH 1975. 558—559.

¹⁵ MSK 1925. 16—17; MSK 1934. 11. 1929—30-ban ebből a községé 78 kat. hold. Szántó 2919, rét 248, legelő 86, erdő 34, szőlő 14, kert 13,5 kat. hold, a maradék terület terméketlen volt. Főbb termények: búza, rozs, árpa, szilva, dió és cseresznye voltak. A gabona átlagtermése 6—8 métermázsza volt. L: KERÉKES (szerk.) 1930. 215.

¹⁶ KERÉKES (szerk.) 1930. 216—217.

TUBA GYULA ÉS ÉDESAPJA GAZDASÁGA

Tuba Gyula, az adatközlő Tápon született 1924-ben. Kisparaszti református családból származik. Édesapja, id. Tuba Gyula 1895-ben született és 1950-ben halt meg. Édesanyja Borbély Erzsébet (1898—1958) szintén kisparaszti családból származott.

Tuba Gyula édesapja, id. Tuba Gyula az I. világháború után nagybetegen jött haza az olasz frontról. Maláriát kapott, amitől annyira legyengült, hogy az 1920-as években végig csökkent munkaképességű volt, majd a 30-as évek közepétől élete végéig semmilyen fizikai munkát sem tudott végezni. Ezért egyetlen gyermekének, Tuba Gyula adatközlőnek már nagyon fiatalon tudnia kellett minden gazdasági munkát elvégezni. Közösén gazdálkodott (visszaemlékezése szerint) teljes egyetértésben édesapjával, 1950-ig, annak haláláig, aki 1938-tól már csak „jobban az ágyból irányította a gazdálkodást”. Id. Tuba Gyulának 9 testvére volt, édesapja (adatközlőnk nagyapja) csak 5 kat. holdon gazdálkodott. A szűkös megélhetés miatt három fivére (József, János és Gábor) Amerikába kivándorolt az 1920-as években, és egyikük sem jött haza soha.¹⁷ A legkisebb fiú, Kálmán 18 évesen tragikus körülmények közt halt meg, mikor fivére, id. Tuba Gyula a fronton volt a „Piavánál” (Piave folyó).¹⁸ A három kivándorolt és az elhunyt fivéren kívül a két nővére (Mária és Rozália) már férjhez ment, mikor a frontról hazajött. István bátyja elment Bakonyszombathelyre cselédeskedni az Esterházy-uradalomba, mert nem volt semmi esélye önálló gazdaság létrehozására. Károly és Lajos bátyjai pedig megházasodva, elmentek a faluból és végül Budapesten telepedtek le. A tízgyermekes Tuba család munkaereje az 1910-es évekre messze meghaladta az apai 5 kat. hold föld műveléséhez szükséges munkaerőigényt. Ezért id. Tuba Gyula testvérei igyekeztek a gazdaságból kilépve egyénileg boldogulni. Különös iróniája a sorsnak, hogy a legkisebb — életben maradt — fiú, id. Tuba Gyula, aki a gazdaság továbbvitelére volt kiszemelve, egész életvezetésére kihatóan betegségtől legyengülten jött haza az I. világháborúból. Addigra viszont, mire gyatra fizikai állapotának visszavonhatatlansága végleg kiderült, testvérei már mind elkerültek a szülői háztól.

Id. Tuba Gyulának, mikor hazajött az I. világháborúból, nem volt önálló tulajdonú földje. A szüleivel lakott együtt a falu főutcáján (Győri út 209.) egy „kétlakásos hossziházba”. A Kovács családé volt a szomszéd lakás. Tápon a kisparasztoknál is előfordult, hogy két, sokszor három, nem rokon család is egy fedél alatt, közös udvaron lakott. Id. Tuba Gyula édesapjának és Kovács Józsefnek a háza egy 380 négyzetméteres, a faluban közepesnek számító szalagtelken állt, az utcafrontra merőlegesen. Tömésfalú, e környéken jellegzetes ágasfás-szelemenés tetőszerkezetű, zsúptetős ház volt. Mindkét lakáshoz két-két szoba, egy-egy konyha és egy-egy „kamaru” (kamra)

¹⁷ Egyszer írtak csak válaszlevelet édesanyjuk levelére Kansas Cityből, amiben azt írták, hogy amerikai nőket vettek feleségül, gyerekeik egy szót sem tudnak magyarul. Ezenkívül a mai napig nem tudnak semmit sem róluk az itthon maradt rokonok.

¹⁸ „A lova szíjába akatt a lába, mikor a ló levetette, úgy hircúta körbe a ló maga után öccör a határba. Nem maradt más belüle, csak a csontok.” Ez a szomorú történet máig elevenen él a falu tudatában.

tartozott, szoba-konyha-szoba-kamra felosztással, kétszer egymás után, egyvégtében. A szobákban a konyhából fűthető kályhák voltak. A konyhák füstelvezetését sövényfonatú, sárral tapasztott szabadkémények biztosították. A két lakás után, azokkal egy fedél alatt következett még egy-egy istálló is. A Tuba család pajtája és óljai az udvar végében voltak, a ház hossz tengelyére merőlegesen zárták le a kertet. Kovács Józsefék pajtája és óljai szintén hátul voltak, de a ház hossz tengelyével párhuzamosan. A pajták és a disznóólak gerendavázak deszkafalakkal készültek. A tetejüket zsúppal fedték.

1920 után, mikor országos rendelkezésre a falu határában lévő nagybirtokokból az ún. vagyonváltsági földeket osztották ki a legszegényebb családok közt, id. Tuba Gyula egy kat. hold földhöz jutott.¹⁹ Csak egy kat. hold vagyonváltságát (évi törlesztésben) tudta vállalni. A kicsit módosabbak már két-három kat. hold vagyonváltsági földhöz is jutottak. Id. Tuba Gyulának ezért az egy kat. hold földért évente 15 pengő törlesztést kellett fizetnie, amely rendkívül jutányos volt.²⁰ Id. Tuba Gyula egy kat. hold vagyonváltsági földje a Kocsmatagban volt, jó három kilométerre a falutól. A törlesztést 10 évig kellett fizetnie.

Id. Tuba Gyula segített édesapjának az 5 kat. hold földjén dolgozni, édesapja pedig visszasegített neki az ő egy kat. hold vagyonváltsági földjén. A földeken nagyrészt búzát és rozst vetettek, árpat, zabot, baltacint, lucernát keveset, csak annyit, amennyi az állatokhoz kellett. Kukoricát, krumplit, babot, tököt pedig részint a földeken, részint a ház kertjében is vetettek.²¹ A földet a nagyapa (id. Tuba Gyula apja) eszközeivel művelték. Vetőgéjük nem volt, kézzel vetettek. Két ló²² jelentette az igaerőt. Ezenkívül volt egy tehén²³ és egy növendék borjú. Anyadisznót²⁴ mindig tartottak és volt egy-két növendék malacuk is, amiből évente egyet vágtak le évi hús- és zsírszükségletük kielégítésére. A többi hizlalt malacot eladták. A kb. 20 tyúkjuk által tojt tojásból a saját felhasználáson túl jutott mindig arra, hogy a falu boltjában²⁵ tojással (is) fizessenek.²⁶ Kb. 15 kacsát is tartottak.

1923-ban meghalt id. Tuba Gyula édesapja. Id. Tuba Gyula még abban az évben elvette Borbély Erzsébetet, akinek édesapja Borbély Sándor kisparaszt volt, a bérleményekkel együtt kb. 10 kat. hold földön gazdálkodott. A feleség odaköltözött id. Tuba Gyulához és annak özvegy édesanyjához. Az 5 kat. hold földet, ami az özvegyre maradt, feles bérletben művelte meg az adatközlő apja. Az adót az özvegy anyja fizette. Id. Tuba Gyula és Borbély Erzsébet házasságakor a vőlegény édesanyja és a meny-

¹⁹ Ezt a vagyonváltsági földet „poletár” (proletár) földnek nevezték, mert a legszegényebbek közt osztották ki. Bővebben leírva l. DOBOS 1993. 34.

²⁰ Fiának, az adatközlőnek visszaemlékezése szerint azért csak ennyit, mert apjának a háborúban szerzett kitüntetései és érdemei így ismerték el.

²¹ Kb. egy hold jelentette azt a földterületet, amelyen nem kenyérgabonát termeltek.

²² Melegvérű, arab keverék fajta.

²³ Magyar tarka

²⁴ Mangalica

²⁵ Reichenfeld Pálné vegyeskereskedése. L. *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági Cím-tára*, 1926—27. 1926.

²⁶ Tojásért mindent lehetett kapni a falu boltjában, egy tojásért pl. egy kis darab szentjánoskenyeret lehetett kapni a 20-as években. L. DOBOS 1993. 23.

asszony szülei móringlevelet írtak, amiben megállapodtak, hogyha a fiatal pár közül valamelyik meghalna mielőtt gyermekük születne, akkor mit fizetnek az életben maradtak az elhunyt szülei. A férj halála esetén az asszony szülei ágynemüket és terítőt, fordított esetben pedig a férj anyja gabonát adott volna az özvegyen maradt feleségnek.²⁷ Borbély Erzsébet egy szekrényt, egy ágyat és „kelengyét” hozott „staffirungként”,²⁸ mikor Tuba Gyula apja elvette őt feleségül. 1924-ben megszületett Tuba Gyula adatközlőnk. A házasság sok mindent megkönnyített Tuba Gyula apjának a gazdaságában, mert apósa sokat segített a 6 kat. hold föld megművelésében. 1924-től 1936-ig, Tuba Gyula apai nagyanyjának haláláig egy lakásban élt a gyermek Tuba Gyula szüleivel és nagyanyjával. Borbély Sándor nemcsak a munkarejével segített a földek művelésénél vejenek és lányának, hanem gazdasági eszközeit is kölcsönadta. Az ő 11 soros Kühne vetőgépet használhatták, valamint az ő járgányos csépevel csépeltek 1936-ig, amikor is eladta a „lőhúzó masinát”. A gazdaság számottevően nem gyarapodott és nem is fogyatkozott ebben az időszakban: id. Tuba Gyula, felesége és apósának segítsége ért annyit, mint vénülő apja korábbi munkareje. A világgazdasági válság nem rontott jelentősen az életszínvonalukon, mert nem vettek fel ebben az időben kölcsönöket, „nem vótak nagyobb vállalkozásai apámnak”²⁹ — emlékszik vissza Tuba Gyula édesapja elbeszéléseire. Az 1920-ban kapott „poletár föld” vagyonszármazéki törlesztése is lejárt 1930-ban, bár az évi 15 pengő akkorra már alig számított valamit. Nem kellett eladniuk, viszont nem is vásároltak földet.³⁰ Változás jóformán csak annyi volt, hogy mivel a Csaliti erdő felé lévő községi legelők „nem bírták el a falu teheneinek legeltetését” (a legelő egy részét szántónak fel is törték), megszűnt a tehenek együttes kihajtása az 1920-as évek közepén. De azt az egy vagy két tehenet, ami ebben az időben volt Tuba Gyula gazdaságában, a saját földjükön termelt takarmánnyal (főleg marharéppal) takarmányozni tudták. Tuba Gyulának nem volt testvére, ezért könnyebben élt a család, mint a sokgyermekes tápi parasztcsaládok, viszont mindent neki kellett csinálnia, amit egy gyerek is elbírt.³¹

A gazdaság fellendülése az 1936-tól 1945-ig tartó időszakban volt jelentős. Ez egyrészt Tuba Gyula felcseperedésével és komoly munkabíráásával, másrészt az özvegy

²⁷ E szerződés tulajdonképpen biztosíték, hogy a szerencsétlen esetben egyedül maradó tagja a házaspárnak azokat a javakat kapja meg az elhunyt házastárs szüleitől, melyek előállítására, illetve megtermelése nem feladata a családi munkamegosztásban.

²⁸ A kisalföldi polgárosult gondolkodást jellemzi, hogy a kelengyét már staffirungnak hívták. A kelengye szó csak a textilnemű hozományt jelentette Tápon.

²⁹ A világgazdasági válság éveiben Tápon is sokan eladósodtak az infláció miatt, mert ún. rövid lejáratú kölcsönt vettek fel 1928—1930 között.

³⁰ Tápi paraszti gazdaságainak kb. 95%-a kis- és középparaszti gazdaság volt, azaz nagyságuk nem haladta meg a 20 kat. holdat. A gazdák döntően nem piacfüggő önellátó parasztgazdaságra rendezkedtek be, így részint tőkehiányuk miatt, részint az újtól idegenkedő szemléletük miatt esélyük sem volt az áru-termelésbe való bekapcsolódásra. L. BALOGH 1995. 173—174.

³¹ Nem volt jellemző — egy-két módosabb családtól eltekintve — a tápi parasztság körében a családtervezés, az átlagos családokban négy-öt, néha tíz gyermek is született. Sok tápi visszaemlékezése szerint az asszonyok olykor örültek, ha meghalt egy gyerek („jajj, de jó neki, meghalt a gyereke, eggyel kevesebbet kell etetnie”). Id. Tuba Gyulának, hogy csak egy gyermeke volt, valószínű a világháborúból hozott betegségével magyarázható, a tudatos egykézés nem valószínűsíthető.

nagyanya elhalálozásával együttjáró örökléssel magyarázható. Tuba Gyula apjára az osztozkodás után 1143 négyszögöl szántó maradt.³² Ehhez megvásárolta az Esterházy-uradalom bakonyszombathelyi majorjában cselédeskedő István fivéréától az őreá eső részt is, amivel együtt kb. másfél kat. hold (pontosan 2286 négyszögöl) jutott neki egy tagban a Hamvasi-dűlőn. István bátyja „jó testvér volt”, jutányosan adta el a földjét: négyszögölét 80 fillérért (összesen 914 pengő 40 fillér), amit részletekben fizethetett ki Tuba Gyula apja, mikor éppen pénze volt. A kocsmatagi egy kat. hold mellé Tuba Gyula édesapja vásárolt a „Fősőszőlőn” 260 négyszögöl földet nagyon drágán, 300 pengőért, ahol nem szőlőt, hanem krumplit, kukoricát és gyümölcsöt termelt. Szintén 1936-ban egy magyar hold kishaszonbérleti földhöz jutottak Tuba Gyuláék.³³ A Tuba Gyuláéknak jutó egy magyar hold a „Tápiusztai-dűlőn” volt. Négy részletben, évente 120 kg búza árát kellett bérleti díjként fizetni a használatáért. 1936-tól az após, Borbély Sándor járgányos csépe helyett vagy a helybeli Kompis László (bognármester) cséplőgépét,³⁴ vagy a Pannonhalmáról (Győrszentmárton) a Sokoró alján cséplést vállaló Juhász nevű cséplőgép-tulajdonos cséplőgépét vették igénybe. Ezek a cséplőgépek benzinmeghajtásúak voltak. A gépészen és az etetőn kívül a munkásokat Tuba Gyula állította ki a rokonság és a szomszédság köréből.³⁵ A cséplőgép-tulajdonosnak a kicsépeelt gabona 5—5,5 százalékát adták megállapodás szerint.

1937-ben Tuba Gyula édesapja — dacolva a gyengeségével, a végkimerülésig hajszolva önmagát — tíz darab „cseresnyefa” csemetét hozott haza a hátán, gyalog a Feketevízi erdőből, ahol meghallotta, hogy fairtás van és ingyen lehet vadcseresznye csemetefát elhozni. (A Feketevízi erdő Súr és Bakonyszombathely között terül el, kb. 20 km-re Táptól.) A vadcseresznye csemetefákat a Felső hegyen lévő 260 négyszögöles szőlőföldjén ültette el, meg is fakadt mindegyik fát, a következő évben egy Vidosa Géza nevű tápszentmiklósi emberrel be is oltatta mindegyik fát, hogy nemes termést hozzanak. Többféle cseresznyefajtával oltatta be őket, volt amelyik fát kétfélével is. Az oltásért cserébe Tuba Gyula édesapja elment egy napig nyulat hajtani Vidosa Gézának, mert Vidosa nagyon szeretett vadászni, a Vadásztársaság tagja is volt.³⁷ A cseresznyefák oltása jól sikerült, az 1940-es évektől a termést a győri piacra is elhordták.

1937-ben Tuba Gyula apja vett a szintén tápi Sztojka Gyula cigánytól 6 pengőért egy „kocsialj”-at. Csak két tengelyből, négy kerékből és a főrhéncből állt a kocsialj. Sógora, Borbély Sándor bognár „sógorságbúl” készített hozzá ingyen 3 lőcsöt és egy

³² Hét testvér között osztották el az öt kat. hold földet.

³³ Az adatközlő elbeszélése szerint egy Máté János nevű református néptanító volt itt Tápon abban az időben, aki olyan befolyásos volt a „fősőkörökben”, hogy kijárta azt, hogy 120 magyar holdat az Esterházy grófi földből kishaszonbérletbe kiadjanak a legszegényebbeknek.

³⁴ Az adatot megerősítette Kompis László bognármester fia, ifj. Kompis László szóbeli közlésében.

³⁵ Tápon nem figyelhető meg, hogy a kisparaszti modellben a szomszédsági és rokonsági kapcsolatok intenzívebbek volnának. A szomszédság és a rokonság jóformán csak a takarodásnál és a cséplésnél segített össze.

³⁶ „Igen szeret ott a cseresznye, jó hele van a Felső hegyen.” — Tuba Gyula szerint.

³⁷ Tuba Gyula szerint orrvadászatot is folytatott, töröket is felállított.

enyhén ívelt „sráglá”-t (saroglyát), így lett kocsijuk 1937-ben. 1938-ban újabb föld-bérlethez jutott Tuba Gyula édesapja. A Pannonhalmi Főapátság 60 magyar holdnyi területét felosztották, és abból egy magyar hold szántóföldet a Borbapusztán Tuba Gyula édesapja vett kishaszonbérletbe. Mint az Alsópusztán lévő Esterházy-féle kishaszonbérletnél, úgy itt is 120 kg búza árat kellett évente 4 részletben kifizetni, ami nagyon előnyös volt a bérbefizetőnek. 1938-tól már szinte csak Tuba Gyula végzett fizikai munkát a gazdaságban, édesapja olyan gyenge volt. Mindenben jól megértették egymást, de egyre inkább Tuba Gyula vette át a szellemi irányítását is a gazdaságnak, mígnem a II. világháború után már teljesen egyenrangú partnerként vitatták meg a teendőket, sőt a szorgalmas és ötletes fiú kezdeményezései váltak dominánssá.

1938—39-ben Tuba Gyula a velük szemben lakó, egyik lábára sántító Sáhó Gyulával közösen dolgoztak a földjeiken. A bérleti földekkel együtt Sáhó Gyula is kb. 4 kat. holdon gazdálkodott. Ebben az időben Tuba Gyulának egy tehenük és egy növény-dék borjuk, és Sáhó Gyulának is csak egy tehenük volt. Sáhó Gyulának volt egy kettes-járma, abba fogták be közösen egy-egy tehenüket. Vettek közösen Győrben egy „hiányos, rossz faekét” és egy „fogast” (trapéz alakú, favázás, kovácsoltvas fogakkal ellátott borona). Id. Tuba Gyula bognár sógora „barátságbul” csinált gerendelyt és ekeszarvat az ekéhez. Tuba Gyula pedig „szinte ingyért” vett a győri ócskavasasnál egy ekefejet kormányval. Az eketaligát Sáhó Gyula és Tuba Gyula „összeeszkábálták”. 1939-ben Tuba Gyula apja az apósától rendkívül olcsón, 75 pengőért³⁸ vett egy lovat. („Igaz öreg vót, a tizenhatodikba járt, de megért vóna 150 pengőt is, mert igen szórahajtó vót.”) Ez évtől kezdve Tuba Gyula (15 évesen!) teljesen egyedül vállalt fuvarozást is 1945-ig. Általában fát vitt a győri piacra és Győrből pedig olyan árut hozott, amire a tápi kocsmárosnak és boltosnak volt szüksége. A fát az Erdőgazdaság erdészeitől vette főleg a rédei, a csatka, a feketevízi vagy a bakonybányi „DEPO”-ban. Volt, hogy kicsit több fát rakodtak fel a kifizetettél, ha az erdésznek egy kis „kenőpénzt” adtak. Egy m³ fa 8 pengő 50 fillér volt. Kedden és pénteken lehetett felvenni a DEPO-ban a fát. Előfordult — mivel az uradalmi cselédek közt volt ismeretése István nagybátyja révén —, hogy a cselédek évi fajarandóságukat vagy annak legalábbis egy részét felajánlották eladásra és akkor azt vitte a győri piacra. Egy kocsira kb. 4—7 mázsa fát rakodott fel, elvitte Tápra, ahol Nagy József vágta össze szalagfűrészszel. 1939-ben még csak 50 fillér volt egy m³ fa összevágatása, de ez a díj 1945-re már egy pengőre emelkedett. Az összevágott fát újra kocsira rakodta, és a győri Szentgyörgy téri fapiacra ment. Győr határában Szabadhegyen volt a vámház, ahol a piaci helypénzt váltotta meg úgy, hogy a fa köbméteréért 50 fillért fizetett. Az üzlet lényege az volt, hogy a köbméterben vett fát mázsában számítva adta el. Egy mázsa fa ára 3—4 pengő volt. A piacon a vevőnek ha kellett „kocsi fa”, akkor a szekérral ráállt a piaci mázsára és a fával telirakott és az üres szekér súlyának különbségét kellett

³⁸ A ló árának adatát igazolja DOBOS Flórián könyvként is megjelent visszaemlékezésében, melyben azt írja, hogy megbetegedett, megfázott lovat 70 pengőért tudták csak eladni, amiért csak nagyon rossz lovat lehetett venni a 30-as évek legvégén. DOBOS 1993. 53.

kifizetnie a vevőnek. Tuba Gyula soha nem csinálta, de az écsi és ravaszdi faárusoknál előfordult, hogy becsapták a gyanútlan vevőt úgy, hogy a fát a kocsin „kalitkába rakták”. Ez azt jelentette, hogy a fahalmot úgy építették meg, mint egy belül üres boglyát. Kívülről soknak látszott, de üres volt a belseje. Azt mondták a sietős dolgú vevőnek, hogy ne kelljen le-felrakodni a fát a mázsáláskor: „Nézze meg a múlt heti mázsacédulán, hét mázsa fa van a kocsin”. A mutatott kocsin pedig csak 4 mázsa fa volt, a mázscédula a múlt héten árult valóban 7 mázsa súlyú „kocsi fát” tüntette fel.³⁹ A becsületes fafuvarozással (két napi munka) kb. 10 pengőt lehetett keresni. A Tápra visszamenő úton pedig cukrot, sót, petróleumot, bort stb. szállított a kocsmárosoknak, a boltosoknak vagy a Hangyaszövetkezet boltjába. Ezzel 5—6 pengőt keresett általában. Tuba Gyulán kívül Tápról még a kisparaszti származású Farkas László, Horváth István, Csukai Dávid és Kiss Sándor is hasonló módon foglalkozott fuvarozással.

Az 1930-as évek végére Tuba Gyuláék már nem mangalicát tartottak, hanem angol hússertést.⁴⁰ Az anyadisznón kívül már mindig 4 db malacot neveltek ekkorra. A Berkshire-i fekete malacokat mindig a Bakonyszombathelyen, az Esterházy-uradalomban szolgáló István testvére szerezte Tuba Gyulának. Évente 2—3 disznót mindig eladással hizlaltak. 1939-ben sikerült anyai pénzt összegyűjteniük, hogy különválhassanak Sáhó Gyulától. Teljes békességben megegyeztek, hogy a fogas Tuba Gyuláéké és az eke Sáhó Gyuláé legyen, de még hosszú ideig kölcsönkérték ezen eszközöket egymástól. 1940-ben Tuba Gyula főként a fuvarozásból összegyűjtött 150 pengőt, amiből kerékpárt akart venni.⁴¹ Édesapja viszont rávette, hogy inkább egy csikót vegyenek, mert igen öreg volt az apósától vett ló. Győrben a vásáron 140 pengőért vettek egy nagyon szép csikót. Ugyanez évben a részben a cigányoktól vett, részben a sógor által készített kocsit rendbe kellett hozatni. A kocsit 300 pengőért Kovács Bálint hozta rendbe. 1941-ben eladták az öreg lovat is 110 pengőért, és vettek helyette a győri vásáron egy csikót 150 pengőért. Az új csikónak lószerszámot kellett csináltatni, amit a helyi Sáhó Sándor készített el 480 pengőért, de igen meg voltak vele elégedve, mert „szép munka vót”.

1941-től 1948-ig feles bérletbe vettek 3 kat. hold földet Bálint Mihálytól, amin csak kukoricát termeltek, hogy azzal etessék az állatokat. A többi földön egy kat. hold búzát, egy kat. hold rozst és a maradék kb. 2 és fél kat. holdon pedig többféle takarmányt és kisebb részben zöldséget, cseresznyét termeltek. Ezekben az években volt, hogy a gazdabirtokosság réjtjén („Tófenéken”) szénakaszálást is vállalt olykor Tuba Gyula, általában ötödik-hatodik részért. „Licita útyán lehetett pályázni”: aki kevesebb hányadát kérte a lekaszált szénának, az végezhetett el a munkát. Aki kivette a munkát, annak kellett behordania is a szénát a közbirtokosság apaállatainak takarmányozására.

³⁹ Még egyszerűbb és általánosabb trükk volt, hogy éjjel megöntözték a fát, hogy jól megszívja magát vízzel és ezáltal súlyosabbá váljon.

⁴⁰ A II. világháborút közvetlen megelőző időszakra már általános volt a kisparasztok között is a disznó fajtaváltása.

⁴¹ A 30-as években ritka volt a kerékpár a faluban. A távoli földek megmunkálásában nagy segítséget nyújtott a kerékpár. 1930-ban csak két bicikli volt Tápon. — Dobos Flórián szóbeli közlése.

„Minden ötödik bogla a kaszálóé vót.” 1941-ben a Mezőörsön lakó Hegyi János és Hegyi István tulajdonában lévő 4 kat. holdat a Szalacsi-dűlőn árendában béreltek Tuba Gyuláék. Ez a föld nagyon rossz volt, régen nem művelték már, mikor Tubáék árendába vették. (Ráadásul legalább háromnegyed órát vett igénybe, míg lovas-kocsival a házuktól megközelíthették.) Ezt Hegyiék is tudták és becsületesen nem kértek sok bért. 50 kg gabonát vagy annak az árát kérték kat. holdanként. Az 1941-es év nagyon esős volt, ami tönkretette az amúgy is régen művelt, rossz talajú bérletet. Tuba Gyula fáradhatatlan munkával 1942-ben hétszer felszántotta és vagy hússzor fogasolta a földet, mielőtt vetett volna bele. Vetett bele sok árpát, búzát, lóherét, baltacint, „amire csak szüksége vót”. Tubáék a földjeiket mindig csak a saját állataiknak a trágyájával javították. A gondos művelés eredményeként már első vetés után és a későbbiekben is mindig olyan jó termésük volt, hogy azóta is csak a Szalacsi-dűlőt emlegetik Tubáék. Az egész falu megcsodálta az itteni bőséges termést. „Aranyat érő föld vót az, a mellénycsatot érte az árpa lábán.” Olyan sűrűn termett a gabona, hogy aratáskor a kévéket alig lehetett egymás mellé fektetni. A Bálint Mihálytól bérelt föld is olyan jól termett, hogy az ottani kukorica közt termett bab árából kényelmesen ki tudták fizetni a Szalacsi bérlet egyévi árendáját. Ekkor összesen kb. 4 és fél kat. hold saját és 7 kat. hold bérelt földön gazdálkodtak Tubáék. De a gabonán kívül a többi földből is a babot, tököt, krumplit alig tudták behordani a vendégoldalas kocsival. Úgyhogy a termelt zöldségből a győri piacon is tudtak árusítani. A gabonaféleségeket Győrött a gabonafelvásárlók vették meg.

Olyan jól zárult az 1942-es év és az 1943-as is hasonlóan indult, hogy 1943-ban Kompis László bognármesterrel egy új kocsit csináltattak 4900 pengőért.⁴² A szépen elkészített kocsit Sáhó Sándor lakkozta le olyan gyönyörűen, hogy mindenki megcsodálta Tuba Gyuláék kocsiját.

A két lóval a fuvarozás mellett szántást is vállalt, fogasolást is, de soha nem pénzt kért érte Tuba Gyula, hanem visszasegítést, mert a családban ekkor már a munkaerőnek voltak híján. (Kapálást, marokszedést, aratást, cséplést, mikor mi volt.)

Tuba Gyula és szülei hármójuknak évente kétszer örlettek, mindkétszer 4 zsák búzát és 2 zsák rozstot (egy zsákba 80—90 kg gabona fért). A környéken több malom volt, oda vitték „lejáratni” a gabonát, ahol hallották, hogy kevés „vám”-ot kért a molnár, vagy ahol nagyon szépen örlettek. Volt malom Bársonyoson, Tápszentmiklóson, Győrben, Dörögön, Tarjánban.

A gazdaságnak ezt a fellendülését csak az a rettenetes ellenségeskedés mérgezte, ami a közös udvarú, egy fedél alatt lévő Kovács és Tuba család viszonyát jellemezte.⁴³ Kovács József felesége a végsőkig elmérgesítette a két család közti ellentéteket. Sokszor ordibálással, kis híján tettelegességgel zárultak találkozásaik a közös udvaron.

⁴² Az adatot megerősítette Kompis László fia, ifj. Kompis László szóbeli közlésében.

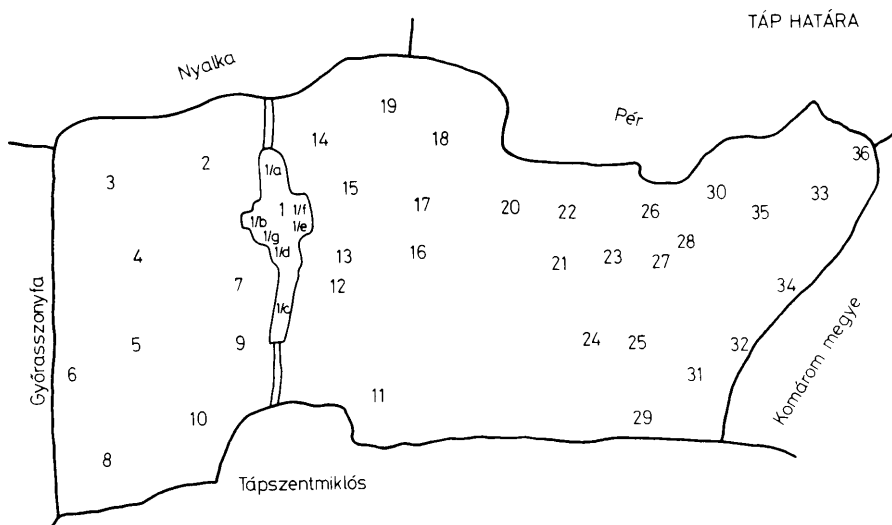
⁴³ Kovács Józsefeknek kisebb gazdaságuk és csak egy lovak volt. Mivel „rosszabbul” ment nekik, irigykedtek a Tuba családra. Általában jellemző volt Tápon, hogy élesen megkülönböztették, hogy kinek van egy lova vagy kettő. Mindenki, akinek csak egy lova volt, igyekezett még egyet szerezni, hogy a két lovat párba fogva tudja fogatolni.

1948-ban felhagytak Bálint Mihály földjének a bérlésével. Helyette Tápszentmiklóson, a szomszéd faluban béreltek két kat. hold elég rossz minőségű földet, amit a katonai lóval és apósának lovával ötször szántott fel Tuba Gyula, míg vethetett bele először rozstot, aztán muhart, végül búzát.

1949-re gyűjtöttek annyi pénzt, hogy a már elviselhetetlen Kovács József szomszédjuk mellől máshova költözhessenek. A falu végén építettek egy kétszobás, konyha, kamrás házat (Győri u. 75.). Nagyjából négyzet alapú, „kontyolt tetejű” kockaház, ma is ebben élnek. Az utcára néző fal téglából van, a többi főfal vályogból és a közfalak tömésfalak. A házat kőalapra építették, palatetős. Az egész ház építésének ára 18600 forint volt „pucolás” (vakolás) nélkül. A baromfiak földbe ásott veremben voltak, a disznóknak betonból öntött „blokk”-okból készítettek ólat. A ló és a tehének a kamrában fértek el, nem volt pénzük külön istállót építeni. Az 1950-es évek legvégére lett két lovuk és két tehénük, amelyek „mint a gyufaszálak úgy vótak szegények beállogatva a kamurába”. 1960-ra tervezték az istállóépítést, de addigra a termelősövetkezet „elvette” a jószágokat. 1950-ben meghalt Tuba Gyula édesapja 55 évesen. A „hírhedt” 50-es évek alatt Tuba Gyula szavaival élve „meghúzták magukat az emberek”. Tubáéknak nem volt félnivalójuk a kuláküldözéstől. A beszolgáltatásokat pontosan elvégezték. A gazdaság stagnált, nem tudott továbblépni (pl. istállót építeni) Tuba Gyula. 1955-ben megszületett második leánya, Zsuzsanna. Az 50-es években végig „feketen” kellett őrlnie a gabonát (vagy őrltetnie), ha azt akarta, hogy családja ne éhezzen. A „fekete őrlésért” viszont a molnár elkérte sokszor az őrlemény felét is. Ha valahonnan kölcsön tudott kérni egy kézimalmot, akkor éjszakánként azon őrlötte a gabonát, de ezt sohasem szerette, mert nem őrlötte elég finomra és nem osztályozta minőség szerint a lisztet. 1957-ben Mindszentpusztán eladta az öreg katonai lovát 7000 forintért és 2800 forintért vett egy csikót. Szintén ‘57-ben olyan aszályos volt az idő, hogy a lucerna teljesen kiszáradt, pedig abban az évben a szokásosnál jóval több lucernát vetett. 1958-ban viszont megint szerencsésebb év köszöntött be. Anyai nagyanyja (özv. Borbély Sándorné) halála után 4 magyar holdat örökölt. (Az örökölt földért 2800 forint illetéket kellett fizetnie.) A 4 magyar holdból 3 magyar holdon 2700 forint értékben vásárolt pillangós takarmányt vetett el: baltacimmagot, heremagot, lucernát. A maradék egy magyar holdon gabonát vetett. A többi földjén a kukorica, krumpli, bab és tök mellett mákot is kezdett termesztetni.

1959. február 17-én kénytelen-kelletlen aláírta a termelősövetkezetbe való belépéséről szóló nyilatkozatot. A drága investícióval termelt, gyönyörűen beért pillangós takarmányt a földdel együtt „elvette a kollektív”. A bő termést látva, amely már nem az övéké volt, Tuba Gyuláné sírva fakadt „úgy, mint egy taknyos kisgyerek”. A termelősövetkezet egy kat. hold háztájit hagyott meg a földjükből. A két elvett lóért összesen 3000 forintot fizettek, aminek 25%-át levonták, a kifizetésre kerülő 75%-ot pedig 5 éven keresztül fizették ki.

Tuba Gyula így foglalta össze életútját: „Mire kicsit jobban éltünk, levetkőztetett a második háború, aztán mikor újra felküzdöttük magunkat, gyűtt a téeszcsé, de ha még lenne hozzá tehetségem, most is megmutatnám a maiaknak, hogy kell gazdákodni!”

Belterület

1. Falu
- 1a Győriucca
- 1b Katolikus templom
- 1c Suttony
- 1d Temető
- 1e Sós
- 1f Református templom
- 1g Hegysor

Külterület

2. Szőlőkajja
3. Fősószőlő
4. Csalit
5. Asóhegy
6. Hegyitag
7. Cigányhegy
8. Hidegvőgy
9. Berek
10. Koplaló
11. Paptag
12. Kaptic
13. Kertekajja

14. Nyilasi dűlő
15. Sővinkuti rít
16. Hamvasi dűlő
17. Markótag
18. Keritísi dűlő
19. Kövecses
20. Borba
21. Nemesdűlő
22. Szalacsitag
23. Laposi dűlő
24. Hungár
25. Szarvastag
26. Páskum
27. Prágaitag
28. Zsöllérfődek
29. Pusztai út
30. Kocsmatag
31. Tápipusztá
32. Urasági dűlő
33. Tófenék
34. Bakonyér
35. Malomdűlő
36. Órsicsúcs

IRODALOM

BALOGH Balázs

- 1995 *Egy kisalföldi falu gazdálkodásának változásai 1920-tól napjainkig*. In: KOVÁCS Teréz (szerk.): *A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig*. Pécs, 173—176

DOBOS Flórián

- 1993 *Csillagrúgó (Képek, emlékek)*. Budapest

ERDÉLYI László (szerk.)

- 1902 *A pannonhalmi Szt. Benedek-rend története, I.* Budapest

FEHÉRVÁRYNÉ NAGY Magda

- 1988 *Paraszttság a XX. század első felében — Gútai példa. (Életmód és tradíció 2.)* Budapest

KEREKES Sámuel (főszerk.)

- 1930 *Győr-Moson-Pozsony közigazgatási-lag egyelőre egyesített vármegyék és Győr részletes ismertetője és monográfiája az 1929—1930. évekre*. Budapest

KSH

- 1947 *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint*. Budapest
- 1975 *Az 1941. évi népszámlálás I. Foglalkozási adatok községek szerint*. Budapest

MAGYARORSZÁG kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági Címháza

- 1926—27 második körzeti része Felső Dunántúl. Kiadja Rudolf Mosze, Budapest

MSK

- 1981 *Az 1920. évi népszámlálás Győr-Sopron megye adatai*. In: Magyar Statisztikai Közlemények 8. kötet. Budapest
- MSK Új Sorozat 62. kötet

A Magyar Szent Korona országainak 1901—1915. évi gümőkór halálözása. In: Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 62. kötet

MSK

- 1925 *Magyarország 1920. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként*. In: Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 71. kötet. Budapest

- 1932 *Magyarország 1930. évi népszámlálása. Első rész. Demográfiai adatok*. In: Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 83. kötet. Budapest

- 1934 *Magyarország 1930. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása és az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok községenként*. In: Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 86. kötet. Budapest

RUZITSKA Lajos

- 1964 *A magyar vasútépítések története 1914-ig*. Budapest

SOZAN Mihály

- 1985 *A határ két oldalán*. Párizs

TÓTH Endre

- 1925 *A tápi református egyház története*. Pápa

ECONOMIC AMBITIONS OF A SMALLHOLDER PEASANT FAMILY IN TÁP FROM 1920 UNTIL 1959

The recent article is a case-study on a particular peasant farm during a period of forty years prior to the collectivization in 1959. The study is part of a larger scale research that has been started ten years ago. The aim of the work is to study the functioning of farm economies in Táp — a village in North-West Hungary 24 km far from the town Győr — in the mirror of production and consumption. The project tries to shade light on the changes in economic ambitions and attitudes of families of different economic and social background, which had been stimulated by the major political and social events of the period.

The population of the village Táp was Hungarian. About 60% of the dwellers followed Reformed Presbyterian religion and 40% of them were Roman Catholics. About 90% of the inhabitants were involved in farming. Approximately 80% of the landowners possessed about 10 acres of land in average. The breaking of family land-property into smaller and smaller pieces generation by generation was an ongoing process. People of Táp themselves considered farmers with 5—6 acres of land as smallholders, with 7—15 acres as middle peasants, and with 20 or more acres of farmland as well to-do peasants. The small and middle peasants constituted cc 95% of the farmers.

In the focus of the recent study there is a typical farm economy of a Reformed Presbyterian smallholder family. The life of senior Gyula Tuba and his 7 brothers characterize the average fate and dead-end of small peasant livelihood in a typical way. Three of the brothers immigrated to the States, one became a hand on a manor, one died of pneumonia, two chose the unprestigious way of moving to their wife's families and the youngest stayed with the parents in the parental household. Their lifestories are as expressive models of smallpeasant aspirations as the example of the ambitious overworking junior Gyula Tuba who tried to struggle up himself by every means of exploiting his own work-force.

SZABÓ PIROSKA

A MAGÁNGAZDÁLKODÁS VISSZATÉRÉSE

(Egy őrségi példa)

A kárpótlási (1991) majd a szövetkezeti törvény (1992) után a földet visszakapók, illetve a kárpótlási jegyért földet vásárlók előtt a hasznosítás módját tekintve több lehetőség mutatkozott.¹

Tanulmányunkban egy őrségi újra magángazdaságot üzemeltető család próbálkozásait mutatjuk be. Szellemileg, lelkileg a parasztgazdasághoz való visszatérést kísérli meg, a mentalitás ebben a tekintetben nem változott, miközben a környezet, saját gazdaságuk, illetve háztartásuk tárgyi világa lényegesen átalakult. A törvények, a piac, a civilizáltabb környezet útvesztőiben bolyongva próbálnak talpon maradni.

A gazda csak 1970-ben lépett be a tsz-be, addig édesapjával egyéni gazdálkodók voltak. Ötvenes évei elején jár, és az eltelt húsz évben sem esett ki teljesen a gazdálkodásból, mert bár ő rövid tsz-tagság után egy faipari szövetkezetben segédmunkásként dolgozott, felesége tsz-tag maradt. Saját istállójukban a szövetkezettől kihelyezett marhák tartásával foglalkoztak.

AZ ÁTMENET KÖRÜLMÉNYEI A CSALÁDI PARASZTGAZDASÁGBÓL A SZÖVETKEZETI GAZDÁLKODÁS VILÁGÁBA

A gazda fiatalemberként korán beletanult a gazdaság irányításába. A szülői birtok fénykorában 16 hold szántóból és 8 hold legelőből, valamint 5 hold erdőből állt. Állításuk szerint 1950-ig önellátó termelést folytattak. Ez a terület öt embert tartott el: a szülőket és a három gyereket. Nagyobb összegű készpénzhez az erdőből jutottak. Komoly baj esetén is a fa eladása segített a családon. Pl. a harmincas években, a nagy gazdasági válság idején, amikor meg kellett szabadulniuk a banki adósság egy részétől

¹ RAB 1994. kötetében az ország különböző vidékein élő emberek szólnak meg a földtörvények végrehajtásával kapcsolatos tapasztalataikról, terveikről, elképzeléseikről, lehetőségeikről. ŐRSI 1994. Túrkeve új gazdálkodói interjúvolta meg.

és egyben a kamatterhektől, az erdő révén jutottak készpénzhez. Az asszonyok a tojás, a csirke stb. eladásából szerezték meg a konyhapénzt.

Ez az önellátó gazdálkodás lassú változásnak indult az ötvenes években, majd a folyamat a hatvanas években felgyorsult.

A hagyományos gazdálkodás idején a szántó és a legelő általában 3—5 tehén és egy pár ló ellátására volt elegendő, a saját szükségletre termelt gabonán, burgonyán stb. kívül. A kertben megtermelt a zöldség, a szilva és az alma jelentette a gyümölcsöt és a pálínkáknak való alapanyagot.

Ehhez a gazdálkodási modellhez igazodott az életmód, ezt biztosították az életkörülmények: a lakóház nagysága és komfortfokozata, a berendezési tárgyak, háztartási eszközök, az öltözködés, táplálkozás, szórakozás stb. Mind a gazdaságban, mind a háztartásban sok saját készítésű tárgyat használtak. Náluk is az volt az alapelv, hogy amit lehet, mindent termeljenek meg, illetve készítsenek el, hogy minél kevesebb dologért kelljen pénzt kiadni.

Ez volt az a gazdálkodási modell, amit a gazda ismert, amibe beletanult, amit viszaszírt a hetvenes, nyolcvanas években. Azonban nyilvánvaló volt, hogy a kilencvenes évek elején nem lehet ott folytatni, ahol húsz évvel korábban abbahagyta. Egy szimbolikus tette azért vállalkozott 93-ban: két tehén árából lovat vásárolt.

91-ben, amikor bizonyossá vált, hogy a tsz-be bevitt családi birtok ráeső részét visszakapja, a hogyan tovább kérdése merült fel. Dönteni kellett a gazdálkodás módjáról. Az ugyanis egy percig sem merült fel, hogy felhagyja a gazdálkodással, hiszen a tétesítés után sem mondott le róla.

Mint már említettük, felesége is belépett a tsz-be, és az ő révén házhoz kihelyezett marhatartással foglalkoztak. A gazda inkább a főfoglalkozását, az ipari segédmunkát tekintette mellékfoglalkozásnak. A műszak végeztével egész délutánját, estéit, sokszor még a hajnali órákat is a családi gazdaságnak szentelte. A tsz-től szántót, kaszálót béreltek, hogy több állatot tarthassanak, és olcsóbb legyen a tartásuk, valamint igyekeztek a háztartásba is minél több élelmiszert megtermelni. A konyhakertben megtermelt a családnak szükséges zöldség és csak az volt szükséges, ami megtermelt. Húst nem vásároltak, hiszen disznót, csirkét, kacsát tartottak. A legszükségesebb napi kiadásokra ott volt a gazda fizetése (víz, villany, adó, kisebb bevásárlások). Az állattartás hasznát a gazdaság, a háztartás modernizálására, a gyerekek taníttatására fordították.

A kilencvenes évekre elért életszínvonal sikeréért az egész család keményen dolgozott. A házastársakon kívül a három gyerek is besegített az őrésbe, később a kaszálásba, hordásba, az istálló takarításába, a disznókat etették, ha kellett, fűvet vágtak és behordták az állatoknak, lejártak a tejcsarnokba, segítettek apjuknak a gépek karbantartásában. A 6—8 tehén, illetve hízó bika ellátása a család összefogását tette szükségessé.

A CSALÁDI GAZDASÁG ÉS HÁZTARTÁS MODERNIZÁLÁSA

A gazdaság és a háztartás modernizálásának kezdete az öreg gazda halálának éve, 1970. Ebben az évben léptek be a termelészövetkezetbe is. Első lépésként a hagyományos háromosztatú, de már cseréptető, korábban megemelt tömésfalú házban ekkor bontják le a rakott tűzhelyet és a kemencét. A konyhából is lakószoba lett, a nagyméretű kamrából konyha és fürdőszoba; a két lakószoba elé pedig a konyhával egy síkban előszoba kerül. Ekkor hatan laktak a házat: a harmincas éveikben járó szülők, három gyermekük és a férfi özvegyen maradt édesanyja.

Kényelmesebben laktak, a napi életkörülményekben a nagy változást azonban a fürdőszoba jelentette. A kútban működő motoros szivattyú segítségével került a víz a házba. Villanybojlert szereltek fel, mosógépet vettek és a konyhába palackos gáztűzhelyet, persze a takaréktűzhely maradt, hiszen télen azzal fűtötték a helyiséget, ami hálólhelyül is szolgált. Mindez a nehéz fizikai munka egy része alól szabadította fel a háziasszonyt és igényesebb higiénés körülményeket teremtett. Könnyebbé és gyakoribbá vált a mosás (az új ruhaanyagok ezt szükségessé is tették), a tisztálkodás, és a konyha is kezelhetőbb lett. Az évek során azután beszerezték azokat a kisebb háztartási gépeket, amelyek tovább könnyítettek a házimunkán, komfortosabbá tették az életet: villanyvasaló, mixer, kávédaráló, hűtőszekrény stb.

Pár év múlva, 1976-ban ismét építkezésbe fogtak: a lakóházzal szemben húzták fel a nyári konyhát, hozzáépítették az új disznóólat, és egy 6×10 m²-es alapincézett pajtát emeltek az istállóhoz. A nyári konyha tavasztól őszig nemcsak a lakóház hasonló helyiségét mentesítette a főzés alól, hanem ebben az időszakban a napi élet színteréül is szolgált. A nagy alapterületű konyhából leválasztottak egy kamrarészt, így nem kellett mindenért a lakóházba szaladgálni. A nyári konyhába is vettek gáztűzhelyet, mosogatót, beállítottak egy ágyat. Nyáron a lakóházat csak este használják, kivéve, ha fontosabbnak tartott vendég, látogató érkezik. Őt az előszobából kialakított ebédlőnek berendezett helyiségben fogadják. Azért időztünk tovább a nyári konyhánál, mert ezen a vidéken nem általános elterjedtségű.

A háztartásszervezést gyökerestől átformálta a hűtőláda megjelenése. Ettől kezdve érdemes lett olyan zöldségfélékből többet termelni, amik korábban szezonális cikkek voltak (zöldborsó, zöldbab), más növényeket nem kellett hosszas tartósítási eljárásnak alávetni (pl. elmaradt a paradicsom befőzése, illetve csökkent az ily módon eltett mennyiség), csökkent a lekvárbefőzés. A hűtőláda bekerülése a háztartásba megbotyogatta a disznóvágás rendjét is. Nincs félelem, hogy bármi megromlana, ezért érdemes gyakrabban, akár nyáron is disznót vágni. A gyakoribb vágás következménye, hogy kisebb súlyú állatokat dolgoznak fel. Nincs kényszerfelhasználás, a hűtőlárában minden eltartható, megszűnt az az eljárás, hogy zsírban lesütve tartósítják a húst.

A hűtőláda megjelenése tehát csökkentette a tartósítási eljárások korábbi jelentőségét, függetlenítette a családokat a kényszerfelhasználástól, bővítette a tartósan tárolt élelmiszerek körét, és a hagyományos munkaigénes tartósítási eljárások alól felmentette a háziasszonyokat.

Természetesen porszívó, televízió, rádió is van a házban, sőt a fiatalok jóvoltából megjelent a videomagnetofon is. A háztartás modernizálásának feltétele volt a villany bekötése, amire a településen 1960-ban került sor. Húsz év alatt ennek köszönhetően gyökeresen megváltoztak a munkafeltételek.

A fizikai munka kiváltását komoly mértékben növelte a vezetékes ivóvíz bevezetése. 1986-tól nem kell a napi sok-sok vödör vizet az állatoknak behordani, ugyanis az istállóban még abban az évben kiépítették az önitatót, és minden gazdasági épületbe került csap. Az önitató különösen gazdaságos megoldásnak bizonyult.

Hasonlóan a fizikai munka kiváltását jelentette a 80-as évek végén vásárolt fejőgép. A gazdálkodás egyik fontos tényezője volt a minél nagyobb tejhozam, hiszen a tsz-ből kihelyezett állatok gondozásának haszna a tej és az állatszaporulat volt.

Fizikai munkából maradt így is éppen elég, hiszen pl. minden területre nem mehetett rá az 1979-ben vásárolt kaszálógép, gyakran kellett kézzel kaszálni. Megjegyzendő, hogy ez gyakorta a kapkodás, a szervezetlenség következménye is volt. Számottevő előnye nyáron megmutatkozott a gépnek, amikor több hold rétet kellett lekaszálni. Az állatok ellátására ugyanis a tsz-től legelőt, rétet béreltek, így kevesebb tápot használtak fel, olcsóbb lett a tartás, nagyobb volt az állatokon a haszon.

A gyarapodásnak és a gazdálkodás gépesítésének következő láncszeme egy kiselejtezett, de még működőképes traktor beszerzése volt. A *zetor*hoz kapcsolt pótkocsival jártak ki a földre, nem volt többé arra szükség, hogy teheneket fogjanak a szekér elé. Amilyen könnyebbség volt ez, legalább annyi nehézséget is jelentett, nem szólva a kiadásokról. Nemcsak az üzemanyagról van szó, hanem a traktor állandó javításáról, az alkatrészek esetenként többnapos kereséssel járó beszerzéséről is. A gázolaj árának folyamatos emelkedése megfontoltabbá tette a használatát, de a szekérhez nem tértek vissza. A gazda, egyes meghibásodások javítását „menet közben” megtanulta, és szükség esetén nálánál ügyesebb, de szintén nem szakember szomszéd vagy rokon segítségét vette igénybe, akinek aztán más munkában visszasegített. Szakembert soha nem hívott, a magas díjak miatt.

1988-ban személygépkocsit vásároltak, amit a családfő használt. (Később a lánya és nagyobbik fia is vett autót.) Az autó ezen és a környező szerez (szórt beépítésű) településeken hétköznapi használatra kell. A családfő munkahelye nem helyben van, nagyobb bevásárlást a szomszédos településen lehet megejteni, ott van az orvos, állatorvos, gyógyszertár is. Helyben csak egy postai kirendeltség működik és az infrastruktúrához még a rosszul ellátott bolt tartozik. Ha autó van a családban, könnyebb a rokonokat meglátogatni, különböző hivatalos ügyeket intézni. A gépkocsi megváltoztatta a szórakozási szokásokat. Az első néhány évben, pontosabban amíg könnyebb volt a megélhetés, vasárnaponként a környékben található tavakhoz, a több tíz kilométerre levő melegvízű strandra, búcsúba kirándultak. A személygépkocsi annyira a hétköznapiak tartozéka lett, hogy a nehéz '96-os évben a műszaki vizsga előtt álló és felújításra szoruló autót a gazda inkább eladta, és vett egy jobb karban levő használtat, csakhogy ne maradjon több hétre kocsi nélkül.

A víz, villany, gázolaj, benzin, az alkatrészek, javítások ára és költsége akkor lett

komoly megfontolás tárgya, amikor a föld visszaadása után a családfő úgy döntött, hogy újra, már nem mellékállásban, gazdálkodni kezd.

A rendszerváltás előtt a hétagú családból négyen — a családfő, lánya, veje és nagyobbik fia — főállásban az iparban, illetve a szolgáltatásban dolgoztak. Két eltartott gyermekről gondoskodott a család, az asszony a mezőgazdasági termelőszövetkezetnek volt tagja, a tsz által kihelyezett állatok tartásával foglalkozott. A gazdálkodással járó feladatokat csak az egész család összehangolt munkájával tudták elvégezni. A legtöbb munkát a családfő és felesége vállalta, de a gyerekeknek is folyamatosan be kellett kapcsolódnuk a munkába, mind több feladatot vállalva magukra.

Ennek az életmódnak a kialakítása tudatos választás eredménye volt. Az asszony otthon maradhatott, ami az elfogadott értékrend lényeges eleme. A család összefogásával nem kellett elszakadni a gazdálkodástól sem, ami az értékrend másik lényeges eleme. A gazdálkodásból származó jövedelem jól kiegészítette az alacsony fizetéseket.

1990-ig úgy tűnt, hogy a főállás mellett a tsz közvetítésével folytatott állattartás biztos és kiszámítható megélhetést nyújt hosszabb távon. Sikerült a háztartást és a gazdaságot modernizálni, a gyerekeket taníttatni, hiszen mind a hárman szakmát szerettek. Életük a sok munka ellenére könnyebbé vált.

Az 1970—1990 közötti időszakban a család maga választotta életvitel keretei között sikeres volt. A külső körülményeken kívül feltétele volt ennek a céltudatos, kitarító munka, ami gyakorta az önkizsákmányolás fogalmát is kimerítette; a családfő határozottsága, jó kapcsolatai, nyitottsága, a rokoni, szomszédosági összefogásban rejlő lehetőségek kiaknázása. Nemcsak ők tartották magukat sikeresnek, hanem a környezetük is értékelte eredményeiket, még akkor is, ha kevesen vállalták ezt az életmódot, ami többek szemében a küszködő kisparaszti gazdálkodást jelentette.

A RENDSZERVÁLTÁS

Ha a nyolcvanas években az életmódra, megélhetésre terelődött a beszélgetés, kesernyés felhang kíséretében szinte mindig szóba került az elvesztett önállóság, a „mi lenne itt, mit csinálnék, ha nem kellett volna belépni a tsz-be”, sok helyütt ismétlődő kérdése.

A rendszerváltás után, amikor bizonyossá vált, hogy a földet visszaadják egykori tulajdonosaiknak, ők is tervezgetni kezdtek. Az ugyanis természetesnek tűnt számukra, hogy önállóan kívánják a jövőben gazdálkodni. Nagy volt a várakozás, csöndes örömmel fogadták az ígért földrendezést. A későbbi bizonytalanság még nem érződött, hiszen mindenkinek volt munkája, az istállóban nyolc tehén állt, az ólban anyakoca, hizók.

Az első jelzés a jövő viszontagságaira nézve az 1990 őszen mutatkozó tej túltermelési válság volt. A nehézséget tetézte, hogy a húsfőzelék is szinte eladhatatlannak bizonyult. Ezt a buktatót a gazda még ügyesen áthidalta, ugyanis a teheneket megtermékenyítette és a következő év nyarán, 1991-ben, jó árat kapott a borjúkért.

1991-ben megszületett az első kárpótlási törvény, majd 1992 januárjában a szövet-

kezeti és az átmeneti törvények. Az 1990-es törvény, amely lehetőséget teremtett a szövetkezetből történő kiválásra, módot nyújtott a tervezetésre, az újabb törvények ismeretében azonban már igyekeztek befolyásolni az eseményeket.

1991-ben a tsz-től 4,5 ha rétet béreltek, közel a házhoz, arra számítva, hogy a föld nevesítése során sikerül ezt a területet megszerezni (bevitt saját tulajdon és tagi rész, illetve ezek hányadaként). Számításuk nem valósult meg, mert jelentkeztek a korábbi tulajdonosok, és ők kapták vissza a területet. Más szempontból is sikertelen volt ez az ötlet: nem tudták eladni az innen származó szénát.

A reményteljes tervezetés mellett felmerültek más, a jövőt befolyásoló komoly kérdések is: hogyan alakul az önálló gazdálkodók társadalombiztosítása, mi lesz a nyugdíjjal. A kemény munka mellett mind gyakrabban kellett hosszabb gyógyítást vagy kórházi ápolást igénylő betegségekkel orvoshoz fordulnia a házaspárnak (ezen a vidéken különösen a reumatikus betegségek gyakoriak), az öregségi nyugdíjat pedig nem akarták elveszíteni, hiszen ez az öregkori függetlenség biztosítója. '91-ben már éppen elfogadottá vált a személyi jövedelemadórendszer, s számukra is nyilvánvaló volt, hogy valamilyen módon a gazdálkodóknak is adózniuk kell majd. Az adózás rendje azonban akkor még tisztázatlan volt. Ennek ellenére a gazda azzal számolt, hogy az állattartásból és fuvarozásból (erre a célra lovat vásárolt, amit még saját maga sem használt ki, fuvarozásra meg nem volt igény) megélne.

1991-ben tehát bővítette a gazdálkodást, miközben továbbra is dolgozott a faipari szövetkezetben. '92-ben a helyzet annyiban változott, hogy mind a ketten, feleségével együtt megkapták a vagyonyjegyet, amit még '96-ban sem használtak fel. A mezőgazdasági szövetkezet időközben tizedére zsugorodott és pillanatnyilag a bent maradt tagok és üzletrész-tulajdonosok bérbé adták egy vállalkozónak. A vállalkozás társtulajdonosa osztrák illetőségű személy, ő irányítja az üzemet. A gazda a vagyonyjeggyel elszámította magát: nem volt elég ügyes, szemfüles, hiszen mások ennek fejében gépeket, állatokat, tehát komoly értéket képviselő és jól hasznosítható termelőeszközöket hoztak ki a szövetkezetből. Most már csak az osztalékban bízhat, ha sikeresen működtetik az új vállalkozást.

A kárpótlás, földkiadás elhúzódott. 1993-ban sikerült megfelelő területet találnia. A föld a házhoz közel van és sok szempontból előnyösebb, mint a korábbi. Az egy tagban lévő 5 ha² (az apai örökségen hárman osztottak) országút mentén fekszik, ahonnan jó minőségű bekötőút vezet a házhoz. A választás a közlekedés, szállítás szempontjából kiváló megoldás. A téglalap alakú terület egyik hosszanti oldalát az országút, a másikat pedig a birtokhoz tartozó erdő szegélyezi. (Kb. 1 ha erdő van még a tulajdonában a község távolabbi részén.)

A terület átvétele után az erdőt kitisztították, a földet pedig az eddigi gyakorlattól eltérő irányban szántották föl, nem géppel, hanem lóval. A gazda véleménye szerint így alaposabb a földmunka. Olyan részeket is kitisztítottak, lekaszáltak, gaztalanított-

² Az Őrségben, a használt földterületet tekintve egy gazdaság méretű háztartásra 2 ha jut, a saját tulajdonú földterületet véve alapul ~ 3 ha tartozik egy gazdaság méretű háztartáshoz. (Vas megye Statisztikai Évkönyve 1995. 108—109.)

tak, ahová korábban a traktor nem jutott el. Az első évben még nem vették művelés alá mind az öt hektárt. A termelés alá vont területen kukoricát, búzát és rozst vetettek. Az aratással már nem a tsz traktorosát bízták meg, hanem egy vállalkozóvá lett rokont. Nagyobb volt a bizalom a munka minőségét illetően és némileg kevesebbet is kért. A szántóföldi termelés is az állattartást szolgálja. Bevételük az eladott tejből, húzókából, borjúból van. A gazda számított rá, hogy a szalastakarmány is jövedelmező lesz, hiszen sokan tartanak úgy állatot, hogy nincs a háttérben megfelelő mennyiségű föld. Várakozása csak részben teljesült.

1993-ban nagy lelkesedéssel kezdtek el az önálló gazdálkodást.³ A munkát ugyan előre megtervezték, az értékesítéssel már nem jártak el ilyen gondosan. Szerződést nem kötöttek, szabadon akarták a termékeket eladni. A lehetőségekről „szájhagyomány” útján értesültek. Az asszony munkanélküli-segélyét, a férj munkahelyéről származó bérét a gazdaságba forgatták.

Egy év után, 1994 nyarára világossá vált, hogy a napi főállású nyolcórás munka mellett ezt a gazdaságot nem lehet ellátni.⁴ Az állatok tartására mindent meg kell termelni, nincs táp, nincs 25 q gabona a tsz-től, a gépi munka egy részét meg kell fizetni a vállalkozónak, jelentősen emelkedtek az állatorvosi költségek, egyáltalán a költségek: benzin, gázolaj ára, az alkatrészek szinte megfizethetetlenek lettek. Nöttek a javítási költségek, illetve a házi kivitelezésben javításra fordított idő nagysága, folyamatosan emelkedett a víz, a villany ára. Röviden, megdrágult a termelés, csökkent a jövedelmezősége. Az őszi munkák idejére a gazdának már fizetés nélküli szabadságot kellett kivennie, hogy időben végezzen a kukorica törésével, a szántással, őszi vetéssel.

A FIATAL GENERÁCIÓ AZ ÖNÁLLÓ GAZDÁLKODÁSRÓL

Közben csökkent a segítő családtagok száma. Lányuk és vejük házat vett, elmentek otthonról, és a nagyobbik fiú is megházasodott, szintén elköltözött. Igaz, lányuk csak két telekkel odébb lakik, azonban az ifjú férjnek más elképzelései vannak a boldogulásról, mint apósának. Azt a munkatempót, amit apósa diktál, nem tudja követni, és nem is akarja. Tapasztalatból tudja, hogy a főmunkahelyről származó jövedelem kevés a megélhetésre (20 ezer Ft alatti összeg), a gazdálkodással járó terhet azonban nem vállalja. Ő számol, és így világos, hogy nem éri meg az az emberfeletti munka, amit az apósa végez. De a fiatalok is pl. abból a pénzből hozatták házukig a vizet, amit a malacok eladásából szereztek. Előtte nyulakat tenyésztettek. Ez a vállalkozás egyik évben sikeres volt, a másokban hirtelen felére csökkent a felvásárlási ár (uniós korlátozás miatt).

³ Vö. LAKI—NAGY 1995.

⁴ 1994-es adatok szerint a gazdaság méretű háztartásokhoz tartozóknak csupán 1%-a főfoglalkozású gazdálkodó Vas megyében. Ugyanakkor a háztartáshoz tartozók 70%-a végez otthon mezőgazdasági munkát. (Vas megye Statisztikai Évkönyve 1995. 108—109.)

Az önkiszákmányolást nem vállalja, a megszokott civilizációs körülményekről nem akar lemondani, viszont reálkeresete csökkenésének pótlására nem találja a megoldást. Szakképzettsége nincs. Az ilyenek a környéken akkor boldogulnak, ha a napszámot, a fekete munkát vagy az önkiszákmányolást választják. A fiatalok az idősebbeknél nehezebben fogadják el a rendszerváltás utáni csökkenő életszínvonalat és csak kevésnek van megvalósítható ötlete a kilábalásra. OTP-adósságokkal, kisgyerekekkel tengődnek alacsony bért fizető munkahelyeken.

A családfő nagyobbik, immár házas fia is a mezőgazdaságon kívül próbál mellékjövedelemhez jutni. A fakitermelés és részleges feldolgozás, a saját szakmában végzett fekete munka jelent a fiatal házasoknak többletjövedelmet. A fiatalok számolnak és a szemük előtt álló példa nem vonzza őket: egy gazdaságban a munka rengeteg és ehhez képest a jövedelem, a nyereség elenyésző; az eredmény kockázatos. A biztosabb, kiszámíthatóbb felé tekintenek. A konkrét esetben arról lehetne szó, hogy a család összefogásával működtessék a gazdaságot. Ellene szól a családfő „antidemokratikus” vezetési módszere, de a gazdaság nagysága is. A nagyobb, tőkeerős családi gazdaságok tudják megtartani a fiatalokat. A gazda gyermekei úgy vélik, hogy azt, amit a szüleik elértek, ők is képesek megteremteni maguknak. Nem ragaszkodnak a földhöz, soha nem volt az övék, ők gyerekként, fiatalként csak a munkát tapasztalták meg.

A családfőnek az ipari segédmunka, a főmunkahely volt értékrendjében mindig a másodállás, a fiataloknak a mezőgazdasági munka családi kötelezettség, jobb esetben kiegészítő jövedelem forrása (ruházkodás, később hozzájárulás a lakodalom költségeihez, az önálló élet megteremtéséhez). Ezek a javak azonban más, könnyebb munkával is előteremthetők. Nem jutottak olyan kiugró jövedelemhez, hogy érdemes lett volna a családi gazdaságba beszállni.

A háromszáz lelket számláló településen három nagyobb állattartó gazdaság működik. Családi keretek között folyik a munka, mindhárom esetben a gazdaság irányítója főfoglalkozású gazdálkodó.

A VÁLASZTÁS KÉNYSZERE

Amíg 1994-ben még a vállalkozói engedély kiváltásának esélyeit latolgatta a gazda, és képtelen volt döntésre jutni, addig '96-ban a kérdés már nem az volt, hogy érdemes-e feladni a szerény, de biztos jövedelmet, társadalombiztosítást, nyugdíjat jelentő állandó munkahelyet, hanem az, hogy mikor szűnik meg az ipari szövetkezet és ennek következtében milyen módon bővítsa a gazdaságot. A körülmények a kényszergazdálkodás irányába terelték. Számára is világossá vált, hogy állandó ipari munka mellett képtelen megfelelni a gazdálkodás követelményeinek. A pénzhiány, a szinte önellátásra való berendezkedés, az elhasznált géppark szétforgácsolja az energiákat.

1996 nyarán úgy tűnt, hogy a körülmények döntésre kényszerítik a gazdát. Nem volt még számításokkal alátámasztott terve a bővítésre, csak az elhatározása az állat-

tartás felfuttatására. Hogy pénzhez jusson, eladott két teleknek való belterületi földdarabot.

A kis gazdaságok vergődésének egyik oka a tőkehiány.⁵ A hitelhez is rendelkezni kell saját résszel. Ezért a nehéz szívvel megtett lépés, a birtok megcsonkítása. A pénzből futotta egy jó karban lévő, húszéves osztrák traktor vételére (200 ezer Ft-ért), és vett egy új ekét is (gyári anyagból otthon készített és így olcsóbb példány). A takarékoskodás miatt leállított önitatót újból bekapcsolta, a '95-ben eladott anyakoca helyébe újat állított be. A döntés után fellélegezve új lendülettel indult neki az őszi munkáknak.

A rendszerváltás társadalmi körülményeit vizsgáló szociológusok, leegyszerűsítve, két részre osztják a társadalmat: nyertesekről és vesztesekről beszélnek.⁶ A fent bemutatott gazda öt éven át tartó próbálkozásait, nekirugaszkodásait és azok eredményét, illetve eredménytelenségét látva, sommásan úgy fogalmazhatunk, ezeknél a kategóriáknál maradva, hogy a vesztesek közé tartozik. Ő maga ezt ilyen világosan nem fogalmazza meg, hiszen, aki „nyertest” ismer a környezetében, az korábban is jóval előtte járt. Sokan pedig lényegesen nehezebb helyzetbe kerültek, mint ő. Talpon maradt, ha nem is gyarapodott, sőt korábbi életszínvonalát sem tudta tartani.⁷ Időlegesnek tekinti a mostani helyzetet. „Korlátozott” optimizmusát annak is köszönheti, hogy mindhárom gyermeke közben önálló lett, már csak saját magáért felel, felesége pedig támogatja elképzeléseiben.

Az önálló gazdálkodás újraindulása a mezőgazdaság válságával párosult. Ennek jelei fokozatosan jelentkeztek, előbb értékesítési nehézségek, majd az agrárróló szétnyílása formájában. Ugyanakkor megszűnt a tsz-kooperáció: az állatállomány biztosítása, takarmány-hozzájárulás, állatorvosi felügyelet, az értékesítés megszervezése. A nehézségek súlya két-három év múlva vált világossá. A gazda azt hitte, és nemcsak ő, hogy most végre önálló lehet, de a korábbi piaci feltételek, árviszonyok között. Az első évek kusza, kaotikus viszonyain anyagi tartalékai és személyes, emberi adottságai segítették át. Ötévi gazdálkodás után vált számára világossá, hogy nem lehet a kibontakozásra várni, csak követni az eseményeket, hanem radikális váltásra van szükség, ha a mezőgazdaságból akar megélni.

Két lényeges szempontból van hátrányban a sikeres gazdálkodókkal szemben. Az egyik a szakmai tudás hiánya. Alapvetően a paraszti gazdálkodást ismeri. Rövid tsztagsága idején is rakodóként dolgozott. Nyitott, intelligens emberként, aki könnyen teremt másokkal kapcsolatot, széles körű ismeretségre és ezáltal információkra tett szert, de ez csak arra volt elegendő, hogy a 70-es, 80-as években boldoguljon.

⁵ ZSARNÓCZAI 1995.

⁶ A „vesztesek” néhány jellemző ismertetője: képzetlenek, azaz segéd- és betanított dolgozók, rendelkeznek mezőgazdasági termelési tapasztalattal, de azok minősége alatta marad egyéb gazdálkodói csoportokénak, közel felük egészségi állapota, munkabírása megromlott. Ismeretbővítésre, szakmai tapasztalat-cserére közülük elenyésző arányban törekedtek, többségük 5 ha-nál kisebb területen gazdálkodik, gazdaságukban nem képződik jövedelem a fejlesztésre. SZÍJJÁRTÓ 1996.

⁷ ANDORKA 1996.

Gazdasága vegyes profilú: takarmány- és növénytermesztésre épülő állattartás, kis földterületen. Üzemgazdasági számítások szerint egy főfoglalkozású, árutermelő vegyes gazdaság 100 ha felett életképes ma Magyarországon.⁸ Az egyéni gazdaságok többsége éppen ezért mellékfoglalkozás jellegű, illetve kényszergazdálkodás. A gazdálkodók java része ezekből a megállapításokból csak a nehézségeket, a sikertelenséget érzékeli. A gazdaság bővítésének egyik járható útja lehetne a földbérlés, hiszen bőven van a megyében, de a településen is parlag.⁹ A bérlésről azonban az a véleménye, hogy nem fizet olyanok, aki nem dolgozik, és csak a pénzt zsebeli be. A fejlesztés másik járható útja lenne az intenzív gazdálkodásra való áttérés. Itt az ötletig jutott el: fenyőcsemeték termesztése érdekelte. Nem vágott bele, rájött, hogy a mellékállás mellékállásaként nem valósíthatja meg.

A szakmai ismeretekhez tartozik a törvények ismerete — ebből volt bőven az elmúlt években —, az adózási jogszabályok közötti kiigazodás, a piaci értékesítés lehetőségeinek ismerete. A trendeket nem ismeri, nincs valós képe a lehetőségekről. Lépései a tényeket követő cselekvések. Információkat az írott sajtóból (de nem a szaklapokból), az elektronikus médiákból szerez. A gazdajegyző segítségét is kérte, de nem igazán bízott véleményében, még mindig a legfőbb eligazító a „szájhagyomány”.

A körzetben nem jelentek még meg sem a termelés vagy értékesítés egyes fázisaira szakosodott szövetkezetek, sem az integrációs szervezetek. Kérdés persze, hogy belépne-e bármelyikbe. Intézményes ismeretnyújtásban, pl. gazdaköri munkában sem vesz részt. Az információkat összeszedeti, de alapvetően saját, korábban megszerzett tapasztalataiban bíz.

A gazdálkodás fejlesztésének másik gátja a hitelhez jutás lehetetlensége. Kisgépekre lenne szükség, jó minőségű vetőmagra stb. Most föld eladásából pénzhez jutott, de az olcsó vásárlásra való törekvés nem biztos, hogy meggondolt lépésre vezette. Kérdés, hogy a 200 ezer forintos, húszéves kistraktorral mennyi gondja lesz.

A privatizációnak a mezőgazdaság fejlesztési lehetőségeire gyakorolt hatásával foglalkozó tanulmányok a kisgazdaságok életképtelenségét regisztrálják vagy prognosztizálják, és a megoldást, a nyugat-európai fejlődés irányát figyelembe véve, — részben — a földkoncentrációban látják. Ny-Európában, intenzív gazdálkodás mellett, a 20 ha feletti birtokok aránya nő.¹⁰ Magyarországon 1994-ben 6,2% volt a 20 ha-nál nagyobb és 47,3% az 1 ha-nál kisebb földbirtokok aránya.¹¹ A tendencia az Európai

⁸ HARCSA 1993.

⁹ 1994-es adatok szerint Vas megyében a saját tulajdonú földterületnek csupán kb. a fele van tényleges használatban. (Vas megye Statisztikai Évkönyve 1995. 107.)

¹⁰ HARCSA 1993.

¹¹ Valamivel kedvezőbb az egyéni gazdálkodók által *használt* föld birtokkategóriák szerinti megoszlása (Az élelmiszer-gazdaság 1994. évi fejlődése. KSH 1995. 47.):

ha	%
— 5	44,2
5,1—10	14,3
10,1—30	18,9
30,1—50	7,1
50 —	15,5

Unió-tagság felé igyekvő magyar mezőgazdaság számára nem közömbös. Ez a helyzet azonban nem tudatosul az agrártermelésből élők többségében, mozgást csak a gazdasági döntések, intézkedések kényszerítenek ki.

Egy kisgazdaság és különösen a gazdaságot irányító ember gondolkodásmódján keresztül kívántuk bemutatni az 1991-es privatizáció egyik lehetséges és — mint statisztikailag is értékelhető szociológiai tanulmányok mutatják, — létező modelljét. Nem a gazdálkodás számszerűsíthető tényei, hanem az emberi mentalitás volt számunkra érdekes.

IRODALOM

- ANDORKA Rudolf
1996 *A községi és paraszti társadalom hátrányos helyzete*. Gazdálkodás 1.
- BURGERNÉ GIMES Anna
1995 *A magyarországi földpiac*. Statisztikai Szemle 74. 5—6. 411—420
- HARCSA István
1993 *Mezőgazdasági kistermelés és mezőgazdasági vállalkozók*. Budapest
- LAKI László — NAGY Márta
1995 *Egy magyar „farmergazdaság” indulási éve*. Társadalomkutatás 1—4. 197—209
- ÖRSI Julianna
1994 *Földközelpben*. Túrkeve
- RAB László
1994 *Mélyszántás*. Budapest
- SZIJJÁRTÓ András
1995 *„Kicsik és nagyok”* (A mezőgazdasági magántermelők két rétegéről). Gazdálkodás 3.
- 1996 *„Nyertesek” és „vesztesek” a falu társadalmában*. Falu 2. 57—64
- ZSARNÓCZAI J. Sándor
1995 *A privatizáció hatása a magyar gazdaság fejlesztési lehetőségeire*. Gazdaság és Társadalom 2. 17—30

THE RETURN OF PRIVATE FARMING

An example from Őrség (Western Transdanubia, Vas County)

This study presents the example of a small farm economy through the mentality of its owner and shows it as a possible and, as statistical data and sociological studies suggest it, an actually existent model of the 1991 agricultural land privatisation. The primary focus of the research is human mentality rather than the exact numbers and facts of farming.

The analysed farm has a mixed profile: livestock is kept based on crop and fodder production on a small piece of land. In 1991 the local agricultural co-operative returned five hectares of plough-land and one hectare of forest of the family.

Between 1970 and 1991 it was the farmer's wife who was member of the agricultural co-operative, and she raised cattle in their own household unit. This required daily assistance from all members of her family, that of her husband working for an industrial firm, and that of their three children as well. The co-operative provided them with fodder and rented out for them a piece of land for pasture, and it also took responsibility for the selling of the cattle.

When the small farm became independent the significant help and economic background provided by the existence of the co-operative disappeared. It was the farmer who had to take responsibility for all tasks of organisation, from the plans of production to marketing. The family started out with much enthusiasm, however, they did not take into account the parallel process of the agricultural crisis, the parity in agriculture, the difficulties of marketing. The farmer's agricultural culture is based on the pre-1970, almost self-sufficient peasant economy ideal. In the present conditions this seems unsatisfactory to successful farming. Neither did the farmer anticipate those fairly significant operational costs e.g. the installation of running water and electricity, the hire purchase of a tractor and an electric mower that became constant costs as a result of the modernisation of the household economy.

It is not only adequate knowledge that prevents efficiency but also the lack of capital. The farmer's behaviour is not characterised by calculations beforehand, he simply follows the events. He is unable to gain profit and make his farm profitable.

TOMISA ILONA

TISZTTARTÓK — JOBBÁGYOK — URADALMI RENDTARTÁSOK

(Szemelvények
a Dessewffy család gazdasági irataiból a 18. századból)

Az elmúlt évtizedekben számos dolgozat foglalkozott nemesi, főúri családok történetével, gazdálkodásával, birtokviszonyaival; főként történészek, gazdaságtörténeti munkák levéltári kutatásaiból ismerjük ezeket. Jelen dolgozat a néprajz szemszögéből tekinti át egy főúri birtok adott korban föllelhető iratanyagát. Arra keres választ, milyen volt az élet a birtokon, emberi sorsok elevenednek föl egy-egy panaszlevél nyomán, eltűnődhetünk azon, miféle napi gondokkal küszködött a jobbágy, s milyen feladatok foglalkoztatták a tisztartót a 18. század második felében a Dessewffyek tiszántúli uradalmaiban.

Mindenekelőtt vessünk egy pillantást a család múltjára. A Dessewffy család eredetileg a szlavoniai Orbász és Pozsega megyékben volt birtokos, Csernek központtal.¹ A török betörése után a délvidékről Magyarországra menekültek, s itt telepedtek le Mohács után. A család Dessewffy János idejében, a 16. század közepén nyerte el felvidéki birtokait. Dessewffy János, aki 1557—1560 között a magyar kamara elnöke, 1556-ban kapta a Sáros és Abaúj megyékben fekvő tarkói várbirtokot a hozzá tartozó jószágokkal. A családi birtokállomány később a házasságok révén is bővült. Így a 18. században Dessewffy Sámuel felesége, Palocsai-Horváth Katalin útján lesz a család Szabolcs megyében is birtokos.² Az itt közreadott iratok jórészt ebből a megyéből, illetve Abaúj megyéből valók.

Az általunk átnézett anyag címzettjei gróf Dessewffy Sámuel és gróf Szirmay Károlyné Dessewffy Klára. Az 1775-ben grófi címet elnyert Sámuel (1711—1776), Sáros vármegye főispánja, gróf Károlyi Ferencsel együtt részt vett Nyíregyháza betelepítésében. Károlyival szemben megvédte a telepeseket, amikor társa a bérleti díjat föl kívánta emelni.³ 1758. január 15-én keltezett levelében többek közt ezeket írja Sennyei István bárónak: „Kérem atyafi szeretettel arra, hogy azon nyavalyás és egymást érdeklő üldözések alá vetett nyíregyházi jövevényeknek pártfogásában s ortalmazásában velem egy szívvvel munkálodni ne terheltelessék; nem megvető sikerét ta-

¹ BAKÁCS 1967; ÉBLE 1903. Lásd még: NAGY 1858.

² BAKÁCS 1967.

³ ÉBLE 1903. 146.

pasztalja... azok szállításában tett költséges s fáradságos munkáimnak, de érzének nagyobbban, hogyha más szenvedésektől s üldöztetésektől mentté tehetnök őket.”

E két földesúr ideje alatt keletkezett gazdasági iratok közt megtaláljuk az alkalmazottak jelentéseit, jövedelmi kimutatásokat, a velük kapcsolatos összeírásokat, iparoskereskedő számlákat, jobbágyfolyamodványokat, utasításokat, számadásokat.

Mint az iratokból kitűnik, a gazdaság allódiumból és jobbágygazdaságokból állott. Az allodiális gazdálkodás Szabolcs megyei központja, Ófejértó nem messze fekszik Nyíregyházától. Ófejértót „kulcsár”, „gazda” igazgatja, akivel maga a grófné köt írásbeli szerződést. Az 1783-ban kelt szerződésből megtudhatjuk a kulcsár, Mátéssi Josef kötelezettségeit:⁴

„1. Esztendőbéli fizetése léssen harmintz RhFt és egy vég vászon a vagy annak helyében egy arany, ezeken kívül tiz forintot tsismára nyerni fog.

2. Kötelessége pedig léssen. 1. Inventáriumokat menél hamarabb készéteni az Pintzének, Kamarának, Istállónak, ebédlő Szobának, és mindennemű kézi eszközöknek, a melyeknek számot tőle kéri fognak;

3. Mindennemű eszköznek reparátiot sürgetni, annak idejében mikor kevesebb költséggel kiszéthetik, az nagyobbakat pedig és Nagyságának jelenteni.

3. Gyakrabban az Istállokat látogatni, hogy vagy gyertya tüzzel, vagy Széna vesztesel Kár ne essék.

4. Az Bor, eledel vagy egyéb joszágnak ki adásakor az Groffnétól vett Instructiohoz tartsa magát. Előbb mint sem valami kifogy, jelenteni kel az el fogyását.

5. Az hordonak, szalonának, vagy egyéb nagyobb mértékű joszágnak kezdetekor az napját fel kel jegyezni. Egyszersmind különösen, mikor vendégek jönnek a melyek nagyobb költségben, úgy mind bornak, pálinkának, szénának abraknak ki adásakor esnek, fel irni szükséges léssen.

6. Az asztalhoz mindég jelenjen meg, és mind ebéd előtt, mind votsora előtt tekintse az asztalnak el kiszítését, tisztaságát, és minden némű rendtartását.

7. A mi az Officirok asztalához tartozik, semmiképpen ki ne engedje hurczolni az szobájából.

8. Valahánszor részt kéri fog az conventiojára, mindég előhossa ezt az irást, hogy maga az Groffné reá irhassa az adott pénzt.

Sign. Ofejértó, prima Annis 1783.

Árva Groff Dessewffy Clara mp.”

A birtokon a jobbágyok — 1/4, 1/8 telek után — évi 52 nap kézi és 28 nap igásróbottal tartoznak, mellettük a zsellérek évi 18 nap kézi napszámmal. A tisztartó sokszor nem tudta a munkaerőt biztosítani, így pl. 1783-ban Jóska György a következőket panasolja a grófnénak:

„ilyen kevés jószággal, mely miatt már annyiban vagyok, hogy mind dolgoztatni sem tudok kivel... holott pedig még hátra sok munka vagyon, mert az Jobbágyok Urbarium

⁴ OL gróf Dessewffy család levéltára, P 86. 2.cs. B.I. 39. — Vö. JÁRMAY—BAKÁCS 1930.

szerént kirendelt napjokat maid igen ki szolgálták, azontul pedig tellyességgel többet szolgáláni nem akarnak, mely miatt már az Méltóságos Fő Ispányhoz is Istancziával jártak..”⁵

A jobbágyok mellett állandó alkalmazottak a béresek, javadalmaszük évi konvencióban történt: pénzben, búzában, egyéb terményben, állatban és ruházatban. Az utasítások sokat foglalkoznak a konvenciókkal, amelyek az egyes évek és alkalmazottak szerint igen sokfélék. Az alapfizetések állandóak, a búza-, borjárandóság szintén. A többi változó, a meg nem lévő terményeket pénzzel helyettesítik. Mosolygó Mihály fehértói ispán 1784-ben a következő feltételek mellett fogad bérest:

„Anno 1784 die 1^a Januarii fogattam meg Béresnek Méltóságos Uraság részére Fazekas Györgyöt, kinekis hiv szolgálattáért, s kezébe adott... Jozságoknak, és azokhoz szerszámoknak jó gondviseléséért, s conservatiojáért ugy nem külömben esztendeje végeztével azokról helyesen és igazán való számadásért tészén azonnali fizetése ugy mint pénz 25 Rft 17 X R[énes forint] x [krajcár]
Búza 1 cub[ulus]
Rozs 7 cub[ulus]
Lencse 1/4 [cubulus?]
Borsó 1/4 [cubulus?]
Kása 1/4 [cubulus?]
Bocskor 6 pár⁶

A kimutatások arról tanúskodnak, hogy jóllehet a birtokokon jelentős gabonatermelés és rétművelés folyt, igazán nagy figyelmet inkább a szőlőtermesztésre fordítottak. Mint azt Kovács István 1777-es számadásából megtudjuk, a szőlőbéli munkákra, a napszámosokra egész évben igen sokat költenek. A metszők, venyigehányók, trágyahordók, első kapások, karózók, kötözők létszáma 30 fő körül ingadozik és fejenként 1—5—8 forintokat kapnak.⁷ A földesúr fő jövedelmi forrásának számított a borkimérés, a kocsmákat azonban bérbé adták: részint egy-egy helység lakosai, részint kereskedők, akár évről évre váltották egymást, amint ezt az 1782—83-as esztendőkből megtudjuk, amikor a büdi lakosok és egy kereskedő licitálnak egymásra.⁸

Az irományok egyik állandó szereplője a tiszttartó, az ispán, aki a szerződéseket köti, azok pontjainak betartásán őrökdi, ellenőrzi és kiosztja a birtokon folyó munkákat, fizeti a béreket, elszámol, és időnként túllépi hatáskörét. Az uradalom tiszttartói között egytelkes nemesek éppúgy előfordulhattak, mint jobbágyok, akiknek a szolgálati idő alatt megszűnnek jobbágyi kötelezettségei. Nem véletlenül sérelmezi egy panaszlevélben néhai Borbély Márton uram özvegye, Mezősý Kata, hogy az új udvarbíró mádi házát s szőlejét elfoglalta, mivel néhai férjét és annak fölmenőit

⁵ OL gróf Dessewffy család levéltára, P 86. 11.cs. D.I. 80.

⁶ OL gróf Dessewffy család levéltára, P 86. 2.cs. B.I. 39.

⁷ OL gróf Dessewffy család levéltára, P 86. 15.cs. D.I. 93.

„jobbágnak praetendállya lenni”⁸. Az özvegy kétségbeesetten tiltakozik ezen feltétel ellen, hiszen biztos egzisztenciájától fosztják meg, amennyiben a földesúr nem veszi őt védelmébe.

A falvak élén álló bírák a falu érdekét képviselték a földesúrral vagy tisztjével szemben, tehát sokkal önállóbbak voltak, mint gondolnánk. Jó példa erre a salánki bírák levele 1781-ből, akik a kaszálóban esett kár megtérítését követelik; kéri az úrnőt, tekintse meg „szegény igát viselő embereiknek káraikat.”¹⁰

Az áttekintett források nemcsak azért tanulságosak, mert rajtuk keresztül betekinthetünk egy földesúri gazdálkodás mindennapjaiba. Az öntudatra ébredő paraszti közösség szemléletváltására éppúgy példa értékűek, mint a paraszti írásbeliség megjelenésére, amelynek fontos forrásául szolgálhatnak.

Válogatásunk szerződéseket, instancialeveleket, elszámolásokat tartalmaz. Számos irat közül igyekeztünk azokat kiemelni, amelyek egyéni hangvételükkel, stílusukkal, igényes nyelvezetükkel kiemelkedtek a többi irat közül, s így nem csupán dokumentum értékűek, de bizvást tarthatnak számot irodalmi érdeklődésre is.

⁸ OL gróf Dessewffy család levéltára, P 86. 3.cs. B.I. 39. P 86. 2.cs. B.I. 39.

⁹ OL gróf Dessewffy család levéltára, P 86. 11.cs. D.I. 80.

¹⁰ OL gróf Dessewffy család levéltára, P 86. 11.cs. D.I. 80. — Vö. BENDA 1978; TOMISA 1989.

FÜGGELÉK

1.

Paltovics Jakab özvegye javainak visszaadását kéri, 1764.

Méltóságos U[ram] nekem Kegyes Patronusom.

Méltó alázatossággal Lábaihoz borulván esedezem ezen Instancziám által mint Szomjuhozót az életnek Kutfejéhez és orvosához bizván, legfőképpen Szokot Arvak, és Özvegyek Nagyságod védelmező Atyai Kegyes Szárnyai védelmezésében és protectiojában; Kivántam Sérelmes Árvaságra jutott panaszimot Nagyságod Kegyes Uri Szine eleiben, az mely orvoslásra terjeszteni, amidőn Istenben Üdvözült Paltovics Jakab, hitves férjem Nemes Göncz Városának Négy Esztendeig Notáriusa lévén akkoron maga pénzen vett Házában lakván magamal együtt; Holott az Városnak magának keletett volna az Lakásra házat szerzeni, de ők azon idő alatt az Város házat másnak Taxára ki adván Szegény üdvözült Uramon és rajtam, azon ideig való Házat mig notarius volt pretandalyak holot ők tartoztak volna az Notariusnak házat Taxálni, azon okbül [sic!] Két darab Szanto fölgyeimet melyek az Gönczi Határban és nalam el zalogosétva valának azon Taxáért Occupáltak s el foglalták, it ab Anno 1764^{dk} mások bitangolyák. Mely dolgot alazatosan instalom méltoztassig Nagságod Kegyes Szivere venni 'engemet Szeginy Szolgálóját Szokot Árvák Patrociniumával kegyessen consolálni. Mely velem teendő Atyai Irgalmáért az Ur Isten aki az Árvák és Özvegyek gondviselő Attya bővséges megjutalmazza. Végén maradván

Nagyságodnak kegyelmes

mindenkoron alázatossággal való
Leg Kisseb Szolgálója Paltovics
Jakabnak maradtott Özvegye
Katalin mp.

OL gr. Dessewffy cs. lt. P 86. 11.cs. D.I. 80.

2.

Helesfai József cserépfalusi nótárius kötelezettségei és fizetsége, 1776.

Anno 1776. die 1^a May fogattatott Cserépfalu Helységnek Notáriussa Hellefaj Joseff, kinekis kötelességhe léssen leg elsőbben is Méltóságos Földes Uraságnak hiven, és igazán eőtett illető dolgokban Szolgáláni, azután pedigh Birájához minden engedelmességgel lenni, árra jól vigyázni, hogy az minémő portionak quantum Nagyságos Vármege által az Helységre fogh repártiáltatni az azon minden a mint név szerint Lajstromban ki téve léssen minden Szegény embertül annak idejében ki szedődgyen, mellyetis mind az ollatin adó fizető embernek Köny-

vecskjében, mind pedig különös Diáriumban, napi számok szerint be írnyá, a mellet mindennémő Helység h jövedelmét, és Szükséghe ki menetelét vagyis erogatioját szorgalmatossan fell jegyezni, jelessen pedig a midőn Helység korcsmáján bor áráltatni fogh Korcsmárosnak könyvecskét csináljon, abban hany hordó, mikor és hová valo az Korcsmáros Kezében adatni fogh szorgalmatossan bé irván minden holnapban leg alább kétszer az ki arult Boros hordókat Tanacsok, és vagy két Szegény emberek jelen létében megh mérván és az ollyatin mérésnek számát különös lajstromban irván az Korcsmárossal computast csinálni, és ki árult bornak árat ugy incassálni, hogy az Korcsmárosnál semi, vagy nagy restantiája ne maradgyon, mellyet hasonló képpen az Diáriumban hiven és igazán be írnyá tartozik Szóval ugy pinzbéli, mind más természet szerint való Helység Inventumait, fell jegyezni, és ezekrül az Nemes Vármegye által ki adott mod szerint minden Esztendőben Birónak Számadásit meg csinálni, és Karátson Ünnepen Méltóságos Uraságnak avagy Tisztinak be nyujtani. Emellet Prothocoluma lévén a Helységnek, akár minémő interveniálandó Nemes Vármegye Currens leveleit szorgalmatossan per extensum le írnyá, és inprothocolálni, mellyekbül Esztendőnek végin Extractust csinálván akkor a midőn a számadásokat az ollatin Extractus Méltóságos Uraságnak praesentálni, mindezeken fellől szoros obligatioja leszen arra vigyázni, és az Birákát ősztönözni, hogy mind eo Fölséghe és Nemes Vármegye, mind pedig Méltóságos Földes Uraságh parantsolati hiven, igazán és szorgalmatossan végben vitetődjenek, tapasztalván pedig azt, hogy az ollyanokban az Birák, vagy más helység lakossa tökéletlenkedne, az ollyatin rugdalozó embert tartozik Nemes Vármegyének, vagy Földes Uraságnak be jelenteni. Mely hiv szolgálattyáért Esztendőbéli fizetése leszen 10 Rftt 12 Xr. Kenyérnek való buzája 10 köböl. Tiszta buza egy köböl. Őszi vetése az helység magvával, és szántással 6 véka. Tavasz vetése hasonlóképpen 6 véka. Két pár czizma, vagy akar 3 Rft 24. Egy pár nadrág vagy e helett 1 Rft 42 Xr. Kőpönyec 2 Rft 33 Xr. Öttven font Sója vagy e helett 2 Rft 30 Xr. Lencse, árpa kása egy egy véka, vagy minden véka főzelékért 1 Rft. Három iros vaj 1 Rft 3 Xr. Sertésért 7 Rft Egy szekér szénája vagy e helett 3.k. husz font Tehén húsa vagy Rft 1. Tiz font faggyu vagy e helett 1 X 10. Mely fizetésért tartozik maga kötelességének eleget tenni.

OL gr. Dessewffy cs. lt. P 86. 5.cs. C.I. 35.

3.

Helesfai József cserépfalusi nótárius megélhetési gondjai miatt kéri conventiojának emelését, 1777.

Méltóságos Groff Kegyelmes Urnak
nékem érdemem fölött való nagy Pátronusom.

Alázatos Instáncziámat Kéntenittem Méltóságod Kegyes szine eliben terjeszteni, tudni illik mivel Méltóságod Kegyességébül már az el mult Esztendőben Cerépi [!] notariusnak rëndölttem, Mellértis csokolom Nagyságodnak Kezeit és Lábat, de a mi az Conventiomat illeti benne meg nem álhatok ha csak Méltóságod más rendelést tenni nem méltoztatik, ugy mind

1° Tavasz alá való két Köbölnyire való Notarius fölgyét magamnak kellett meg szántanom mellértis Nyolcz Márvásokat fizetni kéntenittem.

2° Azon földceskémben Magott vötni magamnak kellett.

3° Aztis ki tanultam hogy magamnak köllessék jövendő terméskémet be takarítani, és aratni.

4° Egy szekér szénát ad az Helség melletis[!] hogy teeljem ki csak egy Tehenemet is, holott istennek hála kettő vagyon.

Mindezeknek hogy Kész pénz el tegeyek tőlem lehetetlen, mert ami keves kész pénz-béli fizetségem vagyon csak ezekre föl mégyen. Jól emlékezhetik pedig Nagyságod, hogy az Notariusnak Ország Szörént szántatni, vettetni, és be is takaríttatni az Helség tartozik mindenüt.

Azértis Méltóságod Kegyes Rezolutioját alázatosan el várván csokolom Kezeit és Lábait Méltóságodnak meg hálálni csökél [csekély] tőhetségem szörént igyekezni fogok és maradok

Méltóságos Kegyelmes Uramnak Engedelmes Szegény Szolgája Cserépfalusi Notarius Helesfai Joseff

OL gr. Dessewffy cs. lt. P 86. 5.cs. C.I. 35.

4.

A salánki bírák a kaszálóban esett kár megtérítését kéri, 1781.

Méltóságos Gróff Asszony
Érdemünk felett való jó Asszonyunk!

A tegnapi napon néminemű szekereknek Nagyságod Parantsolatjából Kaszalló Rétemben való törvénytelen által menések miatt esett Károkat kíványuk Nagyságodnak jelenteni, oly formán hogy méltóztassék meg tekinteni Nagyságod Káraikat szegény igát viselő embereinknek Kaszallóikon Szekereiknek által mentében tett káraikat, és kegyesen nékiek Károkat refundálni, mely Kár vallás Investigatio után mégyen mint egy leg alább Két bogjára. Alázatosan jelentem annak okáért Nagyságodnak ezen Panaszunkat Instályuk azon hogy ezen fent említett Kárt méltóztassék embereinknek meg adni vagy adatni, a mely dólgot ha meg nem nyerünk Nagyságodtól kintelenítettünk Tekintetes Nemes Vármegyénk Tisztyének repraesentálni. Midön azért Kegyes resolutioját Nagyságodnak alazatos bizadalommal el váránk Maradtunk Salankon die 18. July 1781.

Méltóságos Gróff Asszony Kegyes Asszonyunknak
Alázatos Szólgái a Salánki Bírák közönségesen

OL gr. Dessewffy cs. lt. P 86. 11.cs. D.I. 80.

5.

Kocsmáltatás árendája, 1782.

Alább irtak, mivel tavaly Esztendőben determináltattott hogy a' Büdi Kortsma (eltelvén az Árendás sidó esztendeje) annak escarendaltasson aki többet adánd érette, a mostani Árendás sidó pedig (kinek esztendei most telének el) azon Kortsmaért többet offerálni nem akar Két Száz Rforintnál; tehát jelentvén úgy is már Tavalyis az iránt Magokat a Sz. Mihályi Bírák mai

napon velek meg alkudtunk és a fent irt Büdi Kortsrát Sz. Mihály Helységének Árendába kiadtuk, ez következő Conditiok alatt; ugy mint

1^{mor} Azon Kortsrát Árendába használhassák négy egész esztendőig adato praesertium computálván, fizetvén Árendát érette esztendőnkét Két száz negyven azaz 240 Rforintokat, még pedig felét Sz. György angariájára, felét pedig Minden Szentek napjára.

2^{mor} Kötelesek lesznek a' Sz. Mihályi Birák a' Búdiektől néhai Méltóságos Gróff Dessewffy Samuel Ur eő Nagysága, Méltóságos successorinak obscentialo Két Száz három Rforintokból álló Taxat be szedni, és annak is felét Sz. György másfelét Minden Szenteknapj angariához, a magok pactalt Árendájokkal, minden ki fogás kívül be hozni.

3^{mor} Az Épületeket jó Statusban tartoznak conserválni ugy hogy négy esztendő múlva viszont azon jó Statusba az Földes Uraságnak resignalhassak, külömben nem használván semmi névvel nevezendő kifogást, tartozni fognak a kárt bonificalni, hasonló képen a tüzre (kitul Isten óltalmazzon) Szorgalmatos gondot viselyenek, mert azt is a' Földes Uraságnak bonificalni tartoznak,

4^{mor} Miis Sz. Mihályi Birák a' fent irt conditioknak Szoros és álhatatos meg tartásokra Magunkat praesertim per vigorem le kötelezzük; Casum incontrarium, ha az fent irt conditioknak meg nem felelnék, vagy meg nem felelhetnének, Földes Uri hatalmakkal velünk szabadon bánnyanak, és bánhassanak. Melynek nagyobb bizonyosságára adtuk ezen két párban költ Contractualis Levelünket. Actum Tály Die 1ma Novembris 1782.

Pro coremide az is per expressum declaraltatik, hogy azon földeket és réteket is, mellyeket az tavalyi arendás Zsidó, az fent irt Korcsmához birt és használt, ezen contractus szerint a Sz. Mihályiak is birhassák és használhassák szinte négy esztendőig.

Die mense Locoque quibus supra:

Sz. Mihályi Birák közönségesen

Per Jud[ici] Loci Notarium Andream Hajdu mp.

OL. gr. Dessewffy cs. lt. P 86. 2.cs. B.I. 39.

6.

Kocsmáltatás árendája, 1783.

Alább irattak adgyuk tuttára az kiknek illik ez Levelünknek rendiben, hogy minek utánna Bódi nevezetű Helysigben, nekünk Groff Dessóffi Samuel Successorának Kortsmánk volna, melyet az el mult Esztendőben Szent-Mihályi Lakosok Árendában tartottak, és mivel ezen Kortsma miatt az Cameralis Kortsmának Jövedelme tsökkenedik kivántuk azon Kortsrátot ugyan az Cameralis Árendásnak Simon Izraelnek egy Esztendőre, három Száz idest Ft 300 forintokban árendába adni, ezen következő Conditiok alatt;

1mo Ezen fellül Nevezett Summának felét, az az Száz Ötven Rforintokat tartozni fog említett Simon Izrael hetedik Májusban; más felit pediglen első 9^{ben} Tályán az Méltóságos Urnak által adni.

2° Az Épületnek Conservatioja és minden ki gondolható Kárnak vissza tetetése, mely azon Kortsrát, vagy Esztendőbéli jövedelmeit illetné Nevezett Árendást fogja illetni, olly mód és Conditio alatt, hogy azon Kortsma amelly statusban Mostanaban által adatik, annak ideiben olly statusban resignáltasson.

3° Én Simon Izrael Cameralis Arendás ezen fellül nevezett Contractualis levelet Acceptalom és minden Czikkelyeiben bé teljesíteni kívánom, adván mind két részről ezen Contractualis levelünket.

Signatum Tallya die 1ma Novembris 1783.

Domine Ill[ustrissi] mi
Comitis Stephani Dessoffy
de Csernek
Joannes Hirkala mp.
provisor

B Wecsej Farkas
ugymint kedves Tarsomnak

Csiffary János Méltóságos
B. Laffert Asszonynak erre
rendelt Mandatariussa mp.

OL gr. Dessewffy cs. lt. P 86. 2.cs. B.I. 39.

7.

Besenyődi jobbágyságok épületfát kérnek, 1784

Méltóságos, Kegyelmes Asszonyunk!

Bizván hozzá hasonlíthatatlan Kegyeségéhez Méltóságodnak, bátorkodtunk ezen alázatos Instantiánkkal Kegyes Szine előtt Méltóságodnak Lábaihoz le borulván, alkalmatlankodni. De minthogy a' Szükség kényszerít el multhatatlanul Méltóságodhoz folyamodni Szükségünknek potolására 's tellyesítésére tartozó eszközért kénytelenítettünk, jóllehet nem Kitsiny alázatos félelemmel. Mi ugyan is valami harang lábatskát akarunk allítani melynek épületire való egy-néhány darab fát Szereztünk is, de elégendőnek lenni nem itéllyük; melyre nézve mély meghunyászkodással installyuk a' Méltóságos Asszonyt hogy vagy negy darab fával Bennünket fel segiteni méltóztasson, mellyert való Szolgálatra miis kötelezven magunkat, jó és egeszsz reményességgel vagyunk ennek Bé tellyesítése felől, várván Bennünket meg vigasztaló hiv választat a' Méltóságos Asszonyoknak rövid idő múltán.

vagyunk alázatos Szegeny Szolgai Besenyődi Lakosok

Méltóságodnak közönségesen

Anno 1784 Die 27^a Marty

OL gr. Dessewffy cs. lt. P 86. 11.cs. D.I. 80.

8.

Jóska György ispán panaszlevele Gál István ellen, 1783.

Méltóságos Groffné Asszony nekem
Kegyes Pátronus Asszonyom

Minémü munkát már eddig is vittem végbe az Jobbágysággal jobnyira mind magam Relatiojából, mind pediglen az Gazdaság folytatása modgyábbul bölcsen méltóztatik Nagyságod eszre venni, leg főképpen ilyen Kevés Jósággal, mely miatt már annyiban vagyok hogy mind

dolgoztatni sem tudok Kivel ha csak Méltóságod tovább rendelést nem Miltoztatik tenni, holott pedig még hátra sok munka vagy, mert az Jobbágyok Urbarium Szerént kirendelt napjokat maid igen Ki Szolgálták azontul pedig tellyességgel többet szolgálni nem akarnak mely miatt már az Méltóságos Fő Ispányhoz is Instántiával jártak mind közönségesen, és ott minemü választ kaptak nem tudom elég hogy most sem engedelmeskednek, azértis ne valami módon miattok az Gazdaság folytatásában hátra maradás légyen, vagy pedig én valami bajba keveredgyem alázatosan jelentem Méltóságodnak hova hamarébb arrul rendelést tenni méltóztassék, engem mi tévő legyek Informálván, egy bizonyos embernek relátiojából értettem ugyan hogy Nemes Vármegye Szolgabírot fog rendelni aki azon dolognak végére járjon, és az Affertimentiojokat [?] Ujra conscribálni fogja. Ha érdemeseké hogy az Urbariumon felyül szolgállyanak de abbulis mind eddig semmi sincs.

Gál István Jobbágnak mely Kaszállója Barta Mihálnál volt Zalogban azt én asz Méltóságos Urasság Számára Bartátul Ujra Kiváltottam amint miltoztatik is tudni Méltóságod. Most ugyan csak Barta javaslásából Gál István Jobbágy azon Kaszálló iránt a Nemes Vármegyére Instantiát adott bé melyre nézve Ujhelyi Szolga bíró Uram Nemes Vármegye Nevivel engem meg tiltot hogy a Kaszállót Törvényig le ne Kaszáltassam, hanem hogy Gál Istvánnak vissza adgyam azértis mi tévő legyek véle errülis alázatosan Informatiot várok. De pedig azon emlitet Gál István nem hogy a Kaszállója vissza adassék hanem hogy az Méltóságos Urasság Telekin lakjék nem Érdemes, holott azonfelöl hogy az Teleke után valókat mind el prédálta még azt mongya hogy azokatis mellyek még Kezinél vadnak is mind Károlyi gróf részire vallya, és ugy fog cselekedni mint az Apja cselekedett, sött ami nagyobb, azal is dicsekedett hogy az házatis el égeti, egy Szóval oly vakmerő ember Kinél nagyobb nem lehet Ki csak azon jár mi képpen szerezhessen az embernek Gyalázatot. Nem eshetik oly csekélység mingyárt Varmegyére fut, azért méltó volna helyiben alkalmazatosabb embert tenni, mert az többi Jobbágyokat felette rontya ez is ugyan; Nevezetesen pedig az volt Gazda Barta ez is valami visza vonasok csak vagynak az Jobbágyok közt mind ő Szerzi és anyira, hogy valahányszor hajtódnak a Jobbágyok Ur dolgára elébbis tülle kérnek tanácsot mennyenek e egy szóval minden Zenebonát ő indét közték. Azértis ujra is alázatosan rendelést várok mert felette káros volna hogy csak a Szőlök miveltetésiben is hatra maradás volna melyek oly termettek, hogy csak az Ur Isten mostani bővsegit meg marasztya miután a mondhatom, hogy Salánki Szőleiben Méltóságodnak regen, vagy egyszeris nem volt oly Kivánatos Szüret mint most léssen. Mellyek után Méltóságod Kegyes Gratiájában ajánlott maradok és vagyok Nagyságodnak alázatos Szegény Szolgája Jozska György Ispány mp.

Salánk 20 Juniy 1783.

OL gr. Dessewffy cs. lt. P 86. 11.cs. D.I. 80.

9.

Józsa György salánki ispán hároméves elszámolása, 1784.

Méltóságos Grófné Aszonyom

Akartam Méltóságos Grofné Aszonyomnak tudtára adni hogy amig én voltam Gazdjája az Familiának ugy mint három esztendeig az idő alat minden esztendőn az jobágy meg ata az füst

pinzt azon kívül amely aprolikos egyéb alapat [állapot] volt, aban Ganéjt hordattam a Szöllőben a Tisztek meg egyezéséből ez volt Barta János Gazdaságában.

Következik az Joska György Ispany Gazdasága eképen az jobágyok az Urdolgát duflóson ki szolgálták es egyéb adózásokat is ekepen első Esztendőben az füst pénzt az jobágyok meg aták az hátra lévő aprolikóságban Ganélyt hordatak a Szöllőben.

Második Esztendőben is az jobágyok duflóson ki szolgálták az rabotyokot és az füst pinzt egy egy rénes forintokot azon kívül az vajért egy egy huszost az sokért egy egy máriást.

Harmadik Esztendőre is az jobágyok ki szolgáltok az robotyokat amíg átal adodot Gabsila Uramnak es egyéb adózásokat Gabsila Uram Szeder meg Málé dézmát Bor dézmát és az füst Pinzt az vajért Sokért mind Gabsila uramnak adodot mely fen megirt állapotok mind e szerént voltak amint meg vagyon irva.

Signatum Salank Die 2 Febr. 1784.

amelyet az egész Salánki jobágytság bizonyit eképen

ezek után vagyok és maradok

Méltóságos Grofné Aszonyomnak

Alázatos Szolgája

Joska György

OL gr. Dessewffy cs. lt. P 86. 11.cs. D.I. 80.

10.

*Molnár János ácsmester szerződése a megégett gazdasági épületek újjáépítésére,
1787.*

Contractus

Mely szerint én alább irt B. Kereszturban lakó Ács Mester az M. Groff Szirmai Károlyné Asszonyom eö Nagysága, ugyan itten B. Kereszturban lévő azon épületin, mely Eszak felül lévén, az múlt őszel megh éget, váltaltam magamra az alább irt mód, és conditiok szerint ugy mint:

1° Hogy azon egész épületet, Istállot, Szekér Szént, az bőr hász mellet lévő bor tartó Kamarát, 's ez mellet az kert kerítéséhez ragasztando Szént, minden hoszá meg kívantato Materialikat magam kölcségen szerezvén meg épitem.

2° Ezen épülethez meg kívantato Mester Legényeket, napi számosokat, és az materialéknak vecturáját magam kölcségen meg tenni köteles lészek, 's ugy kormányozni az munkát, hogy jövő héten hozzá fogván legg alább három... nap alatt egészen ell készülyön.

3° Az egész épületnek teteje egy forma magasságra légyen, hozzá értvén a Szekér Szént és az bor ház mellet leendő Szént is.

4° Az eö Nagysága Szobája előtt levő pinczének is al[kal]matos tetejet csinálni tartozom, ugy nem külömben az egisz épületek jó tornáczot, hasonlot, az hol az folyo gerendák hibások volnának, vagy az padlás deszkák ell rökönödnek, vagy az égés miat meg romlottak volna, ujjakat tenni tartozom, ugy az egész istállót, és kamarát fenyő deszkával annak rendi szerint be padlásolni köteles lészek.

5° Mind ezen elő számlált épületeket jo és alkalmas fábul csinálni, jo féle fenyő Sindelyel annak modgja, és rendi szerint be fedni, magamat az felyebb ki tett terminus alatt obligalom,

ide értvén az hibás, és ell éget ajto feleket is, egy szóval valami csak az egész udvarban ács Munkához tartozando mind azokat annak rendi szerint, egy forma mértékre fell álitani, és vég-hez vinni magamat le köteleztem.

6° Asz Méltóságos Grofné ezen fellyebb ki tett mód szerint ell készítendő munkámért fogh tartozni hatszáz nyolczvan — 680 — Rh. forintokkal, oly moddal, hogy előre mai napon tartozon le fizetni 340 Rfor. az más felét pedig az midön az egész munka véghez fogh menni.

Melynek allandóbb és bizonyosabb mi voltára nézve adom ezen kezem irásával meg erősitet leveletem, azt hozza adván hogy ha én az munkát annak rendi szerint jo és alkalmas módon ell nem végezném, vagy hosszason halasztanám ell készítését, szabadságában allyon az M. Grofnénak ebbül Származható Kárait rajtam, vagy maradékimon, magának tecző uton meg venni, és vétetni. Sign. B. Keresztur 20. May 1787.

Coram me Samuele Kovács v. Judice mp.
oppidi B. Keresztur

Molnár János qua
Magister Architectorum
Manu Palerii [?]

Coram me Gregorio Kozlovsky
qua Palerio

20 May fel vett előttem 340 Rforintot.
idem v. Judex oppidi B. Keresztur

OL gr. Dessewffy cs. lt. P 86. 11.cs. D.I. 80.

11.

Wécsey Farkas tisztartó és a szentmihályi lakosok megállapodása a büdi új kocsmá felépítésére és használatba adására, 1788.

Minek utánna Bődön az el kerülhetetlen jó rend tartás úgy hozza magával hogy az régi kocsmá helyen ujonnan Korcsma építettődgyön, arra való nezvest mint hogy az Szent Mihályi helységnek lakosi igaz késségeket ezen korcsmanak fel építésében bizonyítani ajanlottak adom tuttokra ez levelemnek rendeben hogy mint faratsagokat ugy Kölcségeket legitimé liquidatis liquidandis az jövő Minden Szentek angariaján Taxajokban acceptalni fogjuk nem különben azon Korcsmat melyet Szent Mihályi Helsegben epiteni kezdettek continuallják és perfectioba hozni el ne mulassak erre tet és teendő Kölcségeknek meg térítésére magunkat obligálván

Sign. Nyiregyháza die 20 Juny 1778

B. Wécsey Farkas mp.

OL gr. Dessewffy cs. lt. P 86. 2.cs. B.I. 39.

12.

Barta János volt tisztartó salánki jobbágy instantiája Gróf Szirmai Károlyné Dessewffy Klárához a kilenced elengedéséért, 1788.

Méltóságos Grofné Aszonyom

Nagy alázatossággal kívántam jelenteni M. Grofné Aszonyomnak ezen csekely instánziában panaszomat mely es hogy én az el mult 1787-dik Esztendőben Septememberben tettem Méltóságos Aszonyomnak Gazdájává a Csákányi Josef Uram levele által mely levelében keményen megparantsolta hogy minden okvetetlen és mentség nélkül válaJam fel a Gazdaságot ha csak adig is amig magam fel meheték és a Jozszágban rendezést tészek én is, mivel hogy láttam hogy a Jozszág mint egy vesztében volt Gazda nélkül fel váloltam, azt gondolván hogy majd hamar Idön fel jön Csákányi Josef ur de soha az időtül fogva sem érkezet fel, holot pedig tudositottam levelem által vagy háromszor, de mégsem érkezett fel soha; én ugyan amenyiben csak tőlem lehetet gongygyát igyekeztem viselni a Jozzágnak anál is inkább hogy semi féle Tiszt meg nem fordult az időtül fogva a Jozszágban épen ezen folyo Esztendőnek December holnapjáig, akor jöve hozám Joska György Gazda és egy levelet kezemben adván láttam Méltóságos Grofné Aszonyomnak parantsolatyát, hogy Joska György légyen Gazda. Én is azért által attam ami volt Kezem alat Joska György Gazdának, mind a pénzt, mind életet ami volt, azon kívül amelyet a Hajdunak és magamnak Conventzioban ki vettem. A Conventziom ugyan nem csak anyi volna anyi Szolgalatért amenyit én magamnak kivettem, amelyet én ugyan Méltóságos Grofné Aszonyom bölcs itéletire bizok és nagy alázatosan instálom is Méltóságos Grofné Aszonyomnak hogy méltoztasson engemet ezen kérésemben meg halgatni, ha csak a következendő béli Esztendőben lehető életbéli, borbéli, kilencedet is el engedni enyi Szolgalatomért.

Mely hozám valo és Instánziámra teendő kegyes rezolutzioját amidön ohajtozo Szivel el várnám vagyok és maradok Méltóságos Grofné Aszonyomnak

Signatum Salánk Die 22Xbris 1788

Holtigvalo alázatos Szolgája
s örökös Jobágya Barta János

OL gr. Dessewffy cs. lt. P 86. 11.cs. D.I. 80.

13.

Mezősy Kata joptalanul elvett szőlője árának megfizettetését kéri, é.n.

Méltóságos Ur.
Nékem Kegyelmes jó Uram.

Keserves Szivembül ki folyo Ejjeli s nappali siránkozással borúlok Nagyságos lábaihoz. És onnét Nagyságoddal Születtet kegyes irgalmas könyörülő édes Attyai Szivére tészem ezen siralmas Instánziámat. Szintén 20 Esztendeje miolta nehaj Borbély Márton édes férjemmel

éltem, kinek is Istenes és kigyés takargato és keresső Házás Társa voltam: kire az egész Mád Várossa bizonyosságom: Tiz Esztendeig Árva özvegy keserves kenyeret edttem: És említett Férjessel mind özvegyességemben az Tekintetes Nemes Vármegyének és Mád Várossának minden féle terheit viseltük és viseltem: Szegenségünkhöz képest mind ruházatunkban 's mind elede-lünkben nagy Szűkülést tettünk bizonyára mástul fel kért interesszes Pénzzel Nagyságod Mádi Földes urassági jussán ex fundamento nem kevés kölcséggel 's fáradtsággal Mádi házamat együtt építettük: Mellyis hamar megh égvén az Mádi Égéskor. Ismét nagy kölcséggel kentele-nítettünk renováltatni: Melly Házam is tellyes illetünk napjaiban Quartély Ház volt többire: Csak leg közelebb két Esztendőktül fogva benne Quartelyozó 30 Tisztek Házamban sem bocsa-tottak bé menni; Mindenemet ki hanyatták Szüretelékémet is Házamon kívül kellett végben vinni. Mégis minden Esztendőben lévő Taxáját megh fizettem: Az Kőves Szöllött peng az több Attyafiaktul az mint az Acquisitionalis levél megh mutattya emlitet férjessel egjütt acquiralt azon Szöllőnek allvan Tőkekbül is kivált képpen való sok kövekbül fel árkont és bé ültetett darabb palántos Szöllött épitettem. Melly is Udvar Birák Uraimék testimoniális Levelekbül kitecczik: Harmadszor. Igaz lelkiem ismérési szerint valloim és mondom: Hogy édes Atyámrul maradt Marháskáimat pénzzé töttem és Pataki Szöllőmnek premialt Boraimnak árát megh gjütögetvén. Lelkemre mondom vittem néhai Férjem házához két száz Rhenes forintokat, mellyet is edjütt el költöttünk. Ennek bizonyítására Tanúkat nem állithatok, mivel Tútorom néhai Nemzetes Nehéz Bálint Uram és az Aszszony meg holtanak. De mind ezeket Mezössy Bátyám Uraimek recognoscállják; De Méltóságos Uram, a mi nékem legkeservesebben Szive-met keseríti: Imé Nagyságod mostani új Udvarbirája keserves véres veritékkel étlen szomjan épített Mádi Házamat draga pénzen Férjessel edjütt acquiralt és plántált Szöllőmet Mádi becsülletes Tanátsbéli Uraimékkal edjütt el foglalta: Ezen okbül kívánta Udvar Biró Uram el foglaltatni: Hogy Néhai Férjemnek eleit Jobbágnak praetendállya lenni: Azt peng ő Kegyel-me csak az Urbariumban való bé irásábül kívánnya evociálni nem peng usussal, és Tekintetes Nemes Vármegye authenticalt Inquisitiokkal; Soha tellyes eletemben sem Férjemtül sem Annyátül nem hallottam hogy Jobbágyok löttek vólna; Hanem egyedül azt hallottam Néhai Férjem öreg Annyátul, hogy Egerben lakott az nagy Attyok az Ráttz Kapunál és az Török vi-lágban szakodott Mádra: Minek okáért nagy alázatossággal borúlok Méltóságod lábaihoz, csokolgatván Nagysághod Lábaít és irtalmas kezeit; Ne tésesse mégh csak praetensioban is Nagyságod Néhai Férjemnek Jobbágságát; mert soha Jobbágy nem volt és Jobbágyi usussokat is nem lehet edoceálni; Minek okáért Méltotassék Nagysághod velem egy test és vér Néhai Mezössy István öcsém Uram megh maradt három Szegény Árváinak táplálásokra és Ruhá-zattyokra nézve: véres veritékemmél épített egész Házamat és keserves kölcségemen szerzett és épített Kőves Szöllőmöt (mint hogy már az egész tavaszi Munkáját megh dolgoztattam) az Szöllő Hegynek törvényei szerint Szüret után egészen megh becsültettni: És az egész Házam-nak és Szöllőmnek megh becsültetendő árát Nagyságod Szerelmes Uri Magzatainak boldogulá-sokéért megh áldattatásokért nékem méltatlan alázatos Szolgállojának egészen kegyessen megh fizettetni.

Hogy ezen Nagyságod irtalmas Gratiájáért Nagyságodat Szerelmes Uri Házával az Ur Isten áldja megh minden lelki és testi kívánatos áldásokkal; És én vagyok Nagyságodnak

Méltatlan alázatos Szegény
Szolgálloja
Először Néhai Borbély Márton;
Mostan penigh Miskolczon Lako

Abády János Uram Házas Társa
Mezősy Kata mp.

OL gr. Dessewffy cs. lt. P 86. 11.cs. D.I. 80.

14.

Gents István apai örökségének visszaadását kéri, é.n.

Nagyságos Kegyelmes Uram nékem
drága Patronus Uram.

Már sok izben alázatos Instántziámmal alkalmatlankodtam Nagyságodnak, egy édes Atyám-ról álló ősi rétek réhabitiojáról, melyet tellyes szivemből sajnállok, melyet is édes Atyám Testvére Gents fia, el idegenített s zálogban adott Göntz Ruszkán lakozzó Kiméri András uramnak, nem lévén tehetsége édes idvezült Atyámnak engedte a'ki váltásra Göntzön lakozó Csomó István Uramnak ideig, mig költségét le teheti, eö Kegyelme pedig az édes Atyám engedelme mellett Nagyságod Tisztye Commissiojára appellál (holott meg eskedetvén a' betsülletes Göntz Ruszkai Tanács által Kimeri András Uramat, a' Commissiora felevlén semmi Commissioját nem látta Csomó István Uramnak, még is Nagyságod Tisztye Commissioja appellatioja mellett a' Göntzi betsülletes Tanács Csomó István Uramnak örök Levelet adott, holott nem lévén igaz Commissioja Nagyságod Tisztyétől említett Csoma István Uramnak) még is engemet mint veit azon reám deveniálandó rét örökségéből ki tagadott. Mellyre nézve alázatosan instálom Nagyságodat méltóztassék oly kegyes Atyai indulattal irántam járulni, hogy azon betsülletes Göntzi Tanács által töllem el foglaltatott és másnak adjudicáltatott örökös ősi jószágomat velek reha-beáltassa. Melly Istenes cselekedetét Nagyságodnak életem fogytáig meg szolgálni kívánom. E mellet az Ur Isten Nagyságodat — minden igaz ügyben fáradozott — tegye igaz s hiv Tutorává. Nagyságod életét pedig Grófi Uri Házával virágoztassa sok ideig tellyes Szivből kívánom.

Lévén Nagyságos Kegyelmes Uramnak
Leg kissebb Szolgája

Gents István Göntzi Lakos.

OL gr. Dessewffy cs. lt. P 86. 11.cs. D.I. 80.

15.

Gál János jobbjágy a tisztartó által elvett ökrének visszaadását kéri, é.n.

Méltóságos Gróff Asszony
Kegyelmes Földes Asszonyom.

Rövid alázatos Instantiám által borulván kegyes Lábaihoz Nagyságodnak kívánom szegény nyomorúságra jutott Boldogtalan állapotomat jelenteni és mint Kegyes Földes Asszonyom Szivére tenni mely nyomorúságos és boldogtalan légyen Öregségre és erőtelenségre jutott életem. Ugyan is a' Felsőbb esztendőben neminemü állapotrol a' Nemes Vármegeye angemet convincálván ezen Helységből kirekesztettek. Instálom azért Nagyságodat, hogy méltóztasson

valamit tselekedni vélem Nagyságod avagy tsak azt is, hogy ha magam régi házamban nem is, avagy tsak azt hogy valaholott Isteni tiszteletnek kedvéért meg maradhassak. Ugyan a' Felsőbb Esztendőkbén Szolgálatomnak jutalmáért adott volt Benikótzki Tisztartó Ur Méltóságos Gróff Pető Rosalia Aszony Parantsolatyából egy ökröt, mely ökröm Fejértóra Ur dógára menvén Szentheleky Tisztartó Uram el vette és azt ő Fejértón lakó Medve Andrásnak adta. Mely dologért Méltóságos Groff Dessóffy Eö Nagyságához fojamodván alázatos Instántziám által vissza nyertem. Ugyan ezt az Ökröt tavalyi Tisztartó Uram ismét Szüretkor tőlem el vette. Mind a vészről való alázatos Instántziámat, annakokáért Nagyságod eleiben terjesztvén, alázatos Szivel várom Szegény gyámoltalan fejmemnek leendő Kegyes Resolutioját, a' minthogy, most is, és ez után is Nagyságod életéért midőn Istennek tiszta szivemből esedezném vagyok Méltóságos Groff Aszszony

Kegyes Földes Asszonyomnak meg élemedett Szeginy Jobbágya

Gál János

OL gr. Dessewffy cs. lt. P 86. 11.cs. D.I. 80.

16.

Bera Boldizsár salánki molnár Dessewffy Klára pénzbeli tartozásának kiegyenlítését kéri, é.n.

Nagyságos Aszszonyom

Én alázatosan követem Nagyságodat hogy kentelenítettém jelenteni szükségemet, mert én betsülettel a mint kellett és illett, az alkú és Contractus szerint a Malmot betsülettel Ötven azaz 50 Rhenes Forintokért meg csináltam, mellyert nekem Méltóságos Groff Nagy Karolyi Károlyy Antal Ur ö Excellentiaja a részirül a 40.- Negyven Rhenes Forintokat 's egyebet meg fizették. Nagyságod részire esvén tiz azaz 10 Rhenes forint, egyebb ételemre italomra valokkal együtt ez ment 13 tizen három Renis forintokra és 22 Krajcára és így mind ösze a Nagyságodnál levő restantiam 13 Rhenes forint és 22 Xr. Azért mint mar ennek előtte levő Instantiámban is jelentettem Nagyságodnak, mostis jelentem 's Alázatosan Instalom Nagysághodat, méltóztasson Nagyságod énnekem meg adni mert énnékem mint ez előtt való Instantiamra azt válaszolta volt Nagyságod, hogy Tisztartó Gergelyfi Uram eljövén meg fog fizetni, de nékem egy pénzt se fizetett, pedig ketszeris volt itt, a mint az Öreg Sipos is bizonyság lehet róla. Én ezt az előtt is kertem volna, de azt gondoltam hogy a Méltóságos Groff Károlyi Antal Ur ö Excellentiaja Tiszttyének meg fizettek, de fel hányván annak írásait meg tettsetz mind abbul mind az Nagysághod itt való gazdainak tanubizonyságibul, hogy énnekem meg nem fizettek. Azért Nagysághod Gratiajába ajánlom magamat ismet Instalom Nagysághodat méltóztasson Nagysághod meg adni, mert már mind régi Munkaimnak az árra, mind pedig nagy szükségem volna rea. Ezek utan mind én magamat alázatosan tovább is Nagysághod tapasztalt Kegyes Gratiajába ajánlanam, vagyok Nagyságodnak Legalazatosabb kész Szolgája

Bera Boldisar

Salanki Malomba levő Molnarja.

OL gr. Dessewffy cs. lt. P 86. 11.cs. D.I. 80.

Barta János egykori tisztartó hivatalából való fölmentését kéri, é.n.

Méltóságos Gróff Asszony,
Kegyelmes Földes Asszonyom,

Még a' Pogányok is oly külső érzékenység által vezéreltetvén, mivel az igaz esméretnek még tsak Szikrátskája is benne nem találtatott, viseltettek az ő alattok nyomorúságban lévő Embereikhez: hogyha nem Keresztyénségből is, avagy tsak külső tiszteletnek 's betsületnek meg maradásáért mind azt el követték, valami igaz Kerestén emberhez illik. Nem kételkedem benne Méltóságos Groff Asszony hogy Nagságod valóságos keresztyén lévén, sokkal felyebb ebben a vészben is a' természet világánál vakoskodó Pogányokat felyül ne haladná; és ez az oka hogy én Szegény nyomorúság alá rekesztetett Jobbága Nagyságodnak eleiben ily alázatos instántiámmal járulok, azért hogy meg tekintvén Nagyságod maganos és sok aprós tseledim között tévő nyomorúságos eletemet, é terhes hivatal alol fel Szabadítani, és ara olyat a ki én nálam Sokkalis alkalmasabb lészen, nem lévén oly viszontagságai valasztani Kegyesen méltoztassék. Mely alázatos Instantiámra teendő Kegyes gratiáját Nagyságodnak midőn Sziv Szakadva ohajtanám vagyok

Méltóságos Gróff Asszony
Kegyelmes Földes Asszonyomnak

igaz alázatos szegény szolgálja
's jobbága Barta János

OL gr. Dessewffy cs. lt. P 86. 11.cs. D.I. 80.

SZÓJEGYZÉK

angaria — robot, úrdolga, határnap
acceptál — tudomásul vesz, elfogad
acquirál — hozzátesz, gyarapít
acquisitionális levél — birtokszerző levél
actum — végeztetett
bitangol — itt: jogtalanul használ értelmű
bonificál — megtérít, kártalanít
casum incontrarium — ellenkező esetben
cameralis kortsma — kamarai kocsmá
cameralis árendás — kamarai bérlő
conditio — feltétel
commissio — rendelet, meghagyás, megbízás
convincál — rábizonyít valamit valakire
conventio — megállapodás, egyezség
conscribál — összeír
consolál — vigasztal

conservatio — megőrzés
computás — elszámolás
contractus — szerződés
contractuális levél — szerződéslevél
currens levél — körlevél
deveniál — eljut valahová, valahová ér
determináltatott — határozottatott
diárium — napló
deklaráltatik — kinyilvánítatik
edoceál — 1. értesül 2. értesít valakit valamiről
escarendál — kibérel
extractus — kivonat
ex fundamento — alapjaiból
evociál — kihív, meghív
erogatio — kiadás, kifizetés
instantia — kérelem

incassál — behajt
inventum — szerzemény
inprotocolál — jegyzőkönyvbe bevezet
intervenial — közbenjár
investigatio — kinyomozás
interesszes pénz — kamatpénz
inquisitio — kérdőív
lajstromba vesz — beír
notarius — jegyző
obligatio — kötelezvény
occupál — elfoglal
offerál — felajánl
patrocinium — védőszent
per extensum — mindenre kiterjedően
pactált árenda — kialakított bér
praesertim per vigorem — jelenlétünkben
tanúk által

praetendál (pretendál) — követel
protocollum — jegyzőkönyv
recognoscál — megtekint, megvizsgál
rehabitio — visszaállítás
relatio — jelentés, indítvány
repartiáltat — kiegészít, megtérít
refundál — visszahárul
resolutio — határozat, végzés
resignál — visszafizet
repraesentál — teljesít, végrehajt
restantia — hátralék
status — állapot, helyzet
successor — örökös
taxa — meghatározott pénzösszeg
terminus — határnap
testimoniális levél — bizonyáglevél
tutor — gyám

IRODALOM

BAKÁCS István

1967 *A Dessewffy család levéltára*. Budapest

BENDA Kálmán

1978 *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon*. In: „Emberbarát vagy hazafi?” Budapest

DESSEWFFY Sándor

1971 *Újabb Dessewffy családi iratok az Országos Levéltárban*. Budapest

ÉBLE Gábor

1903 *A cserneki és tarkeői Dessewffy család története*. Budapest

JÁRMAY Edith — BAKÁCS István

1930 *A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. Budapest

NAGY Iván

1858 *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pest

TOMISA Ilona

1989 *Az egyházi források a néprajzi kutatásban. Paraszti instancialevelek a XVIII. századból*. In: Történeti-néprajzi források a XVIII—XIX. századból. Documentatio Ethnographica 13. Budapest

ILONA TOMISA

BAILIFFS, SERVES, ESTATE STATUTES

(A contribution to the economy of the Dessewffy family estate in the 17th and 18th centuries according to their economic documents)

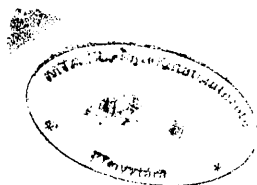
The Dessewffy family used to be one of the most powerful families of the Tiszántúl (east of Hungary). They had to give up their original estates in the south because of the Turkish occupation, and it was then when they fled to the territory of the Hungarian Kingdom. They acquired their land property in the Tiszántúl and in the Felvidék as royal gifts and through inheritance. Some selected excerpts from the vast documentation of the estate economy help us illustrate how the estate operated in different villages.

The leading functionary of the estate was the bailiff who exercised full rights over the rest of the estate employees, and had full command over work, wages, benefits; according to the testimony of letters of complaint, the abuse of these rights was not infrequent either.

In many cases the notary had difficulties in making ends meet and requested a rise. It happened during this period that village judges tried to gain more independence from the landlord. According to their letters, they did their best to protect their interests and the interests of the village against the landlord's abuse. In several cases the landlord rented the right of innkeeping. The contracts testify to peasant literacy. An example for this is an agreement about the innkeeping right between residents of Bűdszentmihály and bailiff Farkas Vécsey dated from 1788.

After his period was over or if he was removed from his position the bailiff often fell back into his previous serf-position. This is what we read in the letter János Barta, a serf from Salánk and former estate bailiff, who protests against the payment of the ninth.

In this paper only some flashes could be shown about the way an estate of the nobility worked in the Tiszántúl at the turn of the 17th and 18th centuries.

A fedélen elől: Dunántúli parasztok (1822, Néprajzi Múzeum, Rajzgyűjtemény);
hátral: Divatkép 1833-ból (Honművész 1833. okt. 10. 55. sz. V. kép)

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó Rt. ügyvezető igazgatója
A számítógépes szövegelőállítás a Vetula Visual Bt. munkája
Felelős vezető: Liener Katalin
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Nyomda végezte
Felelős vezető: Reisenleitner Lajos
Martonvásár, 1998
Felelős szerkesztő: Gilicze Gábor
Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa
A fedélterv Kiss Zsuzsa munkája
Kiadványszám: A-97-79
Megjelent 21,09 + 16 oldal műmelléklet (A/5) ív terjedelemben

A kötet szerzői a paraszti kultúra és az állam, a társadalom jelentette környezet történetileg meghatározott és változó viszonyának néprajzi módszerű bemutatását vállalják. A bevezető tanulmány a népi kultúra ideológiai, politikai hangsúlyú kisajátításának tudománytörténeti elemzését nyújtja. Egy másik tanulmány a királyi udvarok öltözködési divatjában a 19–20. századra mind meghatározóbb jelentőségű s szintén ideologikus töltetű nemzeti, népi elemeket mutatja be. A tematikus kutatások eredményeit összegző írások – a parasztok halászati, illetve vadászati lehetőségeiről, a szűrposztó öltözetekről, az ipari munkások és az egyház viszonyáról, a nők boszorkány szerepéről szólnak – a különböző paraszti rétegek létfeltételeit és társas viszonyait jelentősen befolyásoló tényezőkként veszik számba a törvényeket és a szokásjogot, az egyházi és az állami irányítást. A lokális vizsgálatok, aprólékos adatfelvételek – a nemi szerepre nevelésből vagy a gazdálkodási stratégia köréből merítve a példákat – a paraszti közösségek 20. századi átalakulásának és a hagyomány meghatározó jelentőségének a bemutatására vállalkoznak.

AKADÉMIAI KIADÓ

Ára: 1232,-Ft áfával